

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

OTTO NORN

TO GRÆNSESLOTTE

Frederik I's Gottorp og
Christian IV's Koldinghus

TO GRÆNSESLOTTE

Frederik I's Gottorp
og
Christian IV's Koldinghus

Omslagsbillede:

Gottorp slot og Slesvig by o. 1584. Farvelagt prospekt i Braun og Hogenberg: Theatrum Urbium. IV 31. På forsiden vises Gottorp slot, på bagsiden Slesvig by.

OTTO NORN

TO GRÆNSESLOTTE

Frederik I's Gottorp
og
Christian IV's Koldinghus

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 62

AABENRAA 1986

Udgivet med støtte af

Hendes Majestæt Dronning Ingrid

Ny Carlsbergfondet

Velux Fonden af 1981

C.A.C. Fonden

Oberst H. Parkovs Mindefond

Grosserer Emil Hjort og hustru Therese, født Seidelin's legat

Redaktion Lars N. Henningsen

Lay-out Jens Dall

ISSN 0109-9264

ISBN 87-7406-013-9

Winds Bogtrykkeri ApS., Haderslev

J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

Indhold

Kapitel I. Indledning

Fyrstelig byggevirksomhed i urolige tider	7
---	---

Kapitel II. Frederik I's og Christian III's Gottorp

En arkæologisk rundgang	13
»Königshalle« s. 16 – Vestfløjen s. 17 – Vestfløjens gårdfacade s. 20 – Vestfløjens indre s. 25 – Vestfløjens udvidelse s. 26 – Nordfløjen s. 27 – Østfløjen s. 29.	
Gottorps huse dateret efter de skriftlige kilder	30
»Königshalle« s. 30 – Vestfløjen s. 32 – Nordfløjen s. 33 – Bygningernes indretning s. 34 – Hertug Adolfs ombygning s. 34.	

Kapitel III. Frederik I's fyrstespejl

Gottorp-facadens billeder og budskab	37
Udenlandske forbilleder	42
Forhold til hjemlige kunstnere og forbilleder	48
Frederik I's hus på Gottorp og Jørgen Kocks gård i Malmø s. 56 – Vestfløjens skabere – Morten Bussert og Jacob Binck? s. 60.	

Kapitel IV. Christian IV's Koldinghus

Fra borg til slot. Fyrsteboligens udvikling o. 1550–o. 1600	63
Almene træk s. 63.	
Christian IV's ombygning af Koldinghus	70
Ombygningens 1. fase 1598–1610. Vest- og Nordfløj s. 70 – Ombygningens 2. fase 1610–1620. Hus og have s. 78.	
Christian IV's nye kirke	83
Arkitektur og udsmykning s. 86 – Christian IV's kirkerum som fyrstekapel s. 88.	
Den lange dansesal	91
Kæmpetårnet	93
Kæmpetårnets arkitektur s. 93.	

Kapitel V. Koldinghus og Gottorp

Symboler på fyrstemagt	101
Kongen og hans kunstnere s. 101 – Arkitekturens tale s. 105 – Respektindgivende tårne s. 106 – Kæmperne. Helte som tårnvægttere s. 110 – Christian IV udøver regeringsmagten fra Koldinghus s. 116 – Grænseløst Koldinghus og rigsslottet Frederiksborg s. 117 – Gottorp slotskirke og Slesvig domkirke s. 120 – Afslutning. Efterklang s. 128.	
Kilder og henvisninger	131
Utrykte kilder s. 131 – Trykte kilder s. 131.	
Billedfortegnelse	147
Deutsche Zusammenfassung	150
Stedregister	154
Personregister	156

KAPITEL I

Indledning

Fyrstelig byggevirksomhed i urolige tider

I slutningen af 1500-tallet følte ledende danske kredse det mere og mere påkrævet at kunne henvise venner og, velsagtens især, fjender til en skildring af fædrelandets ærefulde fortid. Efter flere fejlslagne forsøg på at forfatte en Danmarkshistorie lykkedes det en af tidens lærde adelsmænd at løse opgaven.

Arild Huitfeldt erklærede det sin hensigt at skrive Danmarks Historie til hæder og ære for fædrelandet og til nytte for det danske folk. Det er dog tydeligt, at hans værk desuden skulle tjene rigets purunge konge Christian IV som en rettesnor, et fyrstespejl. Huitfeldt begyndte at udgive sin »Danmarks Krønike« med en skildring af kongens efterlignelsesværdige bedstefader Christian III. Dette skete i året 1595, kort før kroningen og afslutningen af prinsens læretid, der i lange perioder fandt sted på Koldinghus. Her havde han kunnet disponere over bedstemoderen, dronning Dorotheas bolig i slottets sydfløj, som Christian III o. 1550 havde ladet opføre med henblik på sin frues enkestand. Denne kom til at strække sig over en halv snes år, fra 1559 til 1571.

Huitfeldt skriver om Koldinghus, at det var Erik Klipping, der havde ladet denne borg opføre som »port og nøgle for riget«. Omtrent enslydende »quasi clavis et custodia totus Daniae« er den betegnelse, som forfatteren af Ryd klostres årbog giver Gottorp i forbindelse med, at denne Slesvig-bispernes gamle borg, vistnok ved et mageskifte, blev overladt den holstenske hertug Erik Abelsen. Uanset at Huitfeldt kan have lånt ordbilledet fra Rydårbogen, forekommer betegnelsen i begge sammenhænge velmotiveret. Koldinghus var porten mellem kongeriget og det danske hertugdømme Slesvig. Gottorp stod nær Danevirke, danernes ældgamle grænsevold. Ved begge lå vigtige toldsteder.

På den tid Huitfeldt skrev sine malende ord, havde Koldinghus længe været ubefæstet, en afvæbnet borg, et civilt kongeslot, der som rigets port var uden lås. Gottorp var blevet de slesvig-holsten-gottorp-

ske hertugers residens. Hertug Adolf, der i sine ungdomsår gik i kejserlig krigstjeneste og endnu i 1572 hjalp spaniolerne mod Wilhelm af Oranien, lod o. 1580 Gottorp nybefæste. Skønt krig var et fællesanliggende mellem konge og hertug, skete dette nok mere af hensyn til hertugdømmernes end til hele rigets sikkerhed. I 1627 hærgede Wallenstein ligeså slemt i Holsten og Slesvig som i Jylland, men Gottorp blev skånet for de ødelæggelser, der overgik Koldinghus.

Men stadig, også som civil kongebolig, markerede Koldinghus kongerigets sydgrænse. Dette lod Christian IV kraftigt komme til udtryk, da han kort tid efter sin tronbestigelse planlagde og gennemførte en stor udvidelse og fornyelse af slottet. Herved ville han som lensherre tilkendegive sin position i forhold til vasallen, den omtrent jævnaldrende svoger Johan Adolf, hertug Adolfs søn, der på samme tid havde sit slot Gottorp under ombygning. Tidens fyrster udtrykte sig med lyst og iver i arkitekturens sprog, og det må have været Christian IV's hensigt at sende en hilsen over grænsen for herved at erindre om, hvor tronen stod.

På de følgende sider vil de to grænseslotte Gottorps og Koldinghus' bygningshistorie i 1500-tallet blive ridset op i sammenhæng med, hvad fyrsterne i øvrigt lod bygge i Slesvig. Mangt og meget tager sig anderledes ud, når det anskues, ikke fra den fjerne hovedstad, men fra det Kæmpetårn, Christian IV rejste ved rigets sydgrænse.

Under Kejserkrigen 1625-1629, Torstenssonsfejden 1643-1645 og de derpå følgende Svenskekrige 1657-1660 blev Koldinghus slemt molesteret, men straks repareret. Af de sønderjyske slotte blev mange for stedse lagt øde, og siden forsvandt de fleste tilbageblevne. At et bygningsværk enten totalt er udslettet eller stærkt ændret, kan dog ikke forringe dets historiske værdi.

Hvor betydningsfuldt et skel Grevefejden og Reformationen end må siges at være, både historisk og kunsthistorisk, vil det dog vise sig gavnligt at rette blikket endnu nogle år længere bagud, til de urolige år i 1520'erne, da omvæltningen skridt for skridt blev forberedt ved Christiern II's vaklende og skiftende holdninger, der i 1523 førte til kongens fald og landflygtighed og i 1532 til hans fængsling på Sønderborg slot i den kongelige del af Slesvig. Med styrke rejser sig det spørgsmål: Var muserne ganske tavse under tronstrid og borgerkrig?

De senere års undersøgelser af vestfløjen på modstanderens og efterfølgerens residens Gottorp gør det muligt at optrække nogle linier

i den danske kunsts historie fra Christiern II's til Christian III's tid, tværs over krigsårene og den store forandring inden for både det verdslige og åndelige regimente. Før de slesvigske slotte vil blive anskuet fra Kæmpetårnet på Christian IV's Koldinghus, må opmærksomheden derfor rettes mod øst, mod København, Malmø og Stockholm, der i begyndelsen af 1520'erne udgjorde begivenhedernes brændpunkter.

Vanskelighederne ved et sådant forsøg på at rimpe kunsthistorien sammen er iøjnefaldende og beroer dels på de skriftlige kilders få og upræcise oplysninger, dels på monumenternes helt eller delvise udslettelse.

Da Christiern II i vinteren 1520 var draget til Sverige for den 4. november i Stockholm at lade ærkebiskop Gustav Trolle krone sig som Sveriges arvekonge, havde han i sit følge stenhuggeren og bygmesteren Adam van Düren, utvivlsomt fordi denne foruden at hugge billeder og istandsætte domkirker også var kyndig inden for den militære bygningskunst. I Sverige havde kongen hårdt brug for faste borgere.

Under sin gemals fravær sad dronning Elisabeth tilbage på Københavns slot med huset fuldt af bygningshåndværkere, stenhuggere og snedkere, der arbejdede under ledelse af en hollandsk mester Michiel Heynrick van Haarlem. At bestræbelserne for at modernisere Københavns slot bl.a. gjaldt kirkerummet forekommer naturligt. Hjemme hos sig selv på slottet kunne kongen lade sig orientere om tidens åndelige røre ved egenmægtigt at indkalde reformivrige prædikanter.

Gennem et par heldigt bevarede breve viser mester Michiel sig som sin konges fortrolige. Efter hans opfattelse ville et nyt spir på Bagertårnet meget kunne bidrage til at højne det gamle slots anseelse. Men kongen faldt, og spiret blev aldrig rejst. Hvad der på Københavns slot nåede at blive udført, forinden Christiern II i 1523 blev tvunget i landflygtighed, har man meget lidt kendskab til. Sandsynligt er dog, at den udskårne og malede albertavle, som 1727 kom til Viborg Søndre Sogns kirke fra Københavns slot, er købt personligt af Christiern II i Antwerpen i 1521. Endvidere må den ene af de to høje bislagssten, der stod i slotsgården ved opgangen til festsalen have forbindelse med Christiern II's ombygning. Den er prydet med et portræt af dronning Elisabeth og er blevet tilskrevet en mand ved navn Morten Bussert, der i de følgende år betegnes som stenhugger og bygmester både i forbindelse med arbejder på Københavns slot og på Gottorp. Bislags-

stenens figur har umiskendelig portrætlighed; men stenhuggeren, hvem denne nu kan have været, har nok arbejdet efter en tegning eller et maleri, et forlæg.

1523 blev Christian I's søn, Christiern II's farbroder hertug Frederik valgt til Danmarks konge og året efter i Vor Frue kirke i København kronet af Gustav Trolle, fordi Lunde biskoppen ikke var indviet. Efter kroningen blev kongens og regeringens sæde flyttet til Slesvig, og her vedblev det at være også under sønnen og efterfølgeren Christian III, indtil den fynske adelsmand Johan Friis ved holsteneren Melchior Rantzaus død 1539 overtog regeringens ledelse, og kongen i 1544 delte hertugdømmerne mellem sig selv og sine brødre. I tiden herefter førtes regeringen mest fra kongeriget. For dog stadig at være i stand til at holde hof i sin part af hertugdømmet Slesvig, lod kongen i slutningen af 1540'erne opføre en ny bolig på Duborg i Flensborg, »Det blaa hus«, slottets vestfløj, som man har en afbildning af på det Beyer'ske epitafium i Flensborg St. Marie kirke, og om hvis indretning et inventarium fra o. 1550 kan give lidt oplysning.

Kun de mest presserende rigsansliggender, de årlige herredage, kunne tvinge Frederik I til besøg i kongeriget, så langt som til Norge kom han aldrig. Noget respektløst kalder Huitfeldt denne konge »En gammel høne, der nødvendig forlod sin rede«.

Gottorp slot, Frederik I's rede på Sli-øen gjorde både han og sønnen betydelige anstrengelser for at styrke, udvide og forskønne. De samtidige skriftlige efterretninger herom er imidlertid vanskelige at tolke, fordi slottet er overleveret nutiden i stærkt ombygget stand. Af den grund har arkitekturhistorikerne haft svært ved at slå fast, hvorledes Frederik I's Gottorp så ud. Men nu synes muligheden at foreligge, efter at pudsen på vestfløjens gårdfacade er blevet fjernet, og en rekonstruktion sat i gang under ledelse af Landeskonservator Johannes Habich. Hvad der efter perioden 1523-1544 blev bygget på Gottorp vil her blive omtalt i forbindelse med de øvrige fyrsteslotte i Slesvig og med Koldinghus. En mere indgående redegørelse for dette slots bygningshistorie vil komme til at udgøre bogens sjette afsnit.

Danmarks usikre udenrigspolitiske forhold i begyndelsen af 1500-tallet bevirkede, at konge og rigsråd fortrinsvis måtte tilgodese hensynet til rigets forsvar mod eventuelle angreb sydfra, til at begynde med fra Lybæk, sidenhen, indtil freden med kejseren 1544, fra Nederlandene.

I den såkaldte Gelderske Fejde havde Karl V store troppestykker stående ved Nedrerhin, ikke langt fra Danmarks sydgrænse. Under disse forhold, der først ophørte i 1543, måtte navnlig de sønderjyske borge siges at være i farezonen. På Tønderhus lod Frederik I i 1523 udføre nye befæstningsarbejder, og på samme tid må han have gjort Brundlund ved den krigshærgede by Åbenrå til et befæstet porthus i en ringvold, et rent militært anlæg, der egnede sig ligeså godt som vejspærring og som citadel.

Når hertug Frederik i 1522 lod flytte den i Husum i 1514 indrettede møntsmedje til Gottorps nordøstre runddel, tør man nok herudfra slutte, at borgen på dette tidspunkt har været forstærket med flankerende udenværker. En tilsvarende nybefæstning må være iværksat i Sønderborg, efter at denne kongelige borg i 1523 var blevet belejret og indtaget af Frederiks holstenske tropper. At Sønderborg slot i 1532 blev udset til Christiern II's fængsel, forudsætter, at også denne borg nu kunne betragtes som sikker. De bevarede, af arkitekterne Charles Christensen og Johannes Hertz undersøgte og restaurerede rester af Sønderborg slots udenværker, runddele, strækværn og portbygning må stamme fra tiden o. 1525 og kan give nutidens besøgende et ganske godt indtryk af, hvad Frederik I's bygmester formåede på militærarkitekturens område.

Af Frederik I's få år ældre nybefæstning af Gottorp findes i dag ingen synlige rester. Men i de grove træk tør man nok skønne om forholdene her i tiden o. 1523, tronbestigelsen. Som for andre middelalderborges vedkommende udgjorde heller ikke på Gottorp ringmuren længere et tilstrækkeligt sikkert værn mod det forbedrede belejrings-skyts, hvilket Manderup Holck, Christiern II's hovedsmand på Sønderborg havde måttet erfare i april 1523. Også på Gottorp havde hertug Frederik været tvunget til at anlægge en såkaldt »rempart«, dvs. en ydre ring af stenklædte jordvolde med flankerende runddele. Disse udenværker har næppe været stort anderledes end dem, vi nu kan se rester af i Sønderborg (fig. 20).

Men hvordan så der ud på Frederik I's Gottorp inden for volden og ringmuren, på selve slottet?

Selv om dette spørgsmål ikke lader sig udtømmende besvare, har pudsafhugningen på vestfløjen gjort det muligt at skildre Frederik I's og Christian III's Gottorp i de afgørende hovedtræk, og herved viser slottet sig at være et hovedmonument i vor arkitekturs historie. Dette

må virke overraskende, fordi man ikke har haft fantasi til at forestille sig, at Frederik I kunne have haft tid, lyst og energi til at bygge andet end de strengt påkrævede forsvarsværker. Penge havde han, Frederik I var ved sin død en velhavende mand.

KAPITEL II

Frederik I's og Christian III's Gottorp

En arkæologisk rundgang

For at kunne udskille Frederik I's kongeslot af Gottorps sammenflikkede bygningskompleks findes under de i dag givne betingelser ingen anden udvej end at gå bygningen rundt, gøre sine iagttagelser og sætte disse i relation til, hvad de skrevne kilder og de gamle billeder kan oplyse. Fremtidens arkæologer må så korrigere og supplere resultatet af en sådan rundgang.

Betragter man Gottorp slots grundplan, som den for eksempel findes gengivet i Thuras Danske Vitruvius (fig. 1), falder umiddelbart i øjnene, at slotsgården er så smal, mere end dobbelt så lang i øst-vestlig retning som i nord-sydlig. Dette indtryk påkalder en bygningshistorisk forklaring.

Da slottets sydfløj o. 1700 blev næsten totalt fornyet og samtidig forlænget et godt stykke mod øst, fik huset på denne måde en vinge fri uden for slotsgården. Denne ændring har medført, at den besøgende må føle det som noget af et antiklimaks efter at have passeret det højloftede portrum at stå i så smal en gård. Det virker overraskende, at man befinder sig i gårdens østre ende uden at blive budt velkommen af en portal vis á vis porten i barokanlæggets midterakse, der har sin forlængelse i »Der Neuwerk«, haveanlægget på bakkeskråningen nord for slotssøen.

Ved at træde ind på slotsgården fornemmer man tydeligt, at der til hertug Friedrichs bombastiske sydfløj må have været tænkt tilføjet en ombygning eller total fornyelse af slottets tre ældre, uensartede fløje i øst, nord og vest. Det må være her, man skal søge efter murværk fra Gottorps kongetid 1523-1544.

Et andet påfaldende træk i Gottorps grundplan, som også tydeligt tilkendegiver sig, når man træder ind på slotsgården, er skævheden i dennes planfigur. Vestfløjen ses ikke at være parallel med østfløjen. Gårdens sydvestre hjørne danner ikke en ret, men en spids vinkel. At

■■■■ gotisch ■■■■ um 1530 ■■■■ um 1570
 ■■■■ vor 1530 ■■■■ um 1540 ■■■■ um 1700

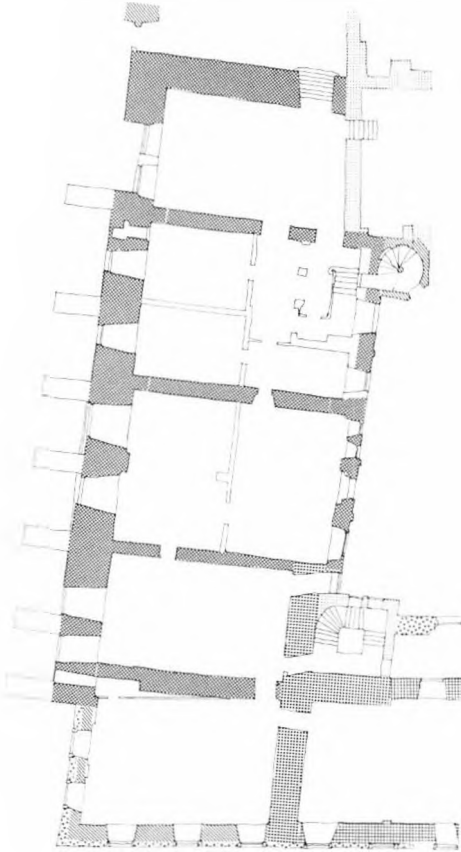

Fig. 2.

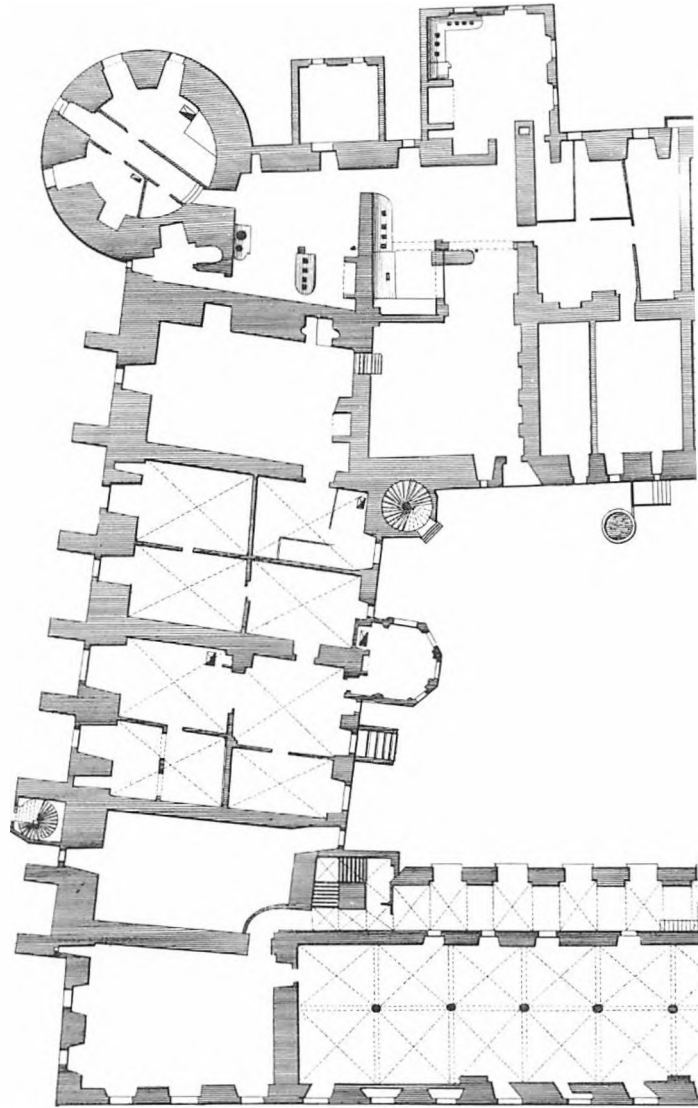

Fig. 1.

10 20 30 40 50

1-2. Gottorp. T. h. grundplan af hele slottet efter Thuras Danske Vitruvius 1749 (fig. 1) og yderst t.v. af vestfløjen, efter Johannes Habich (fig. 2). Mål 1:500.

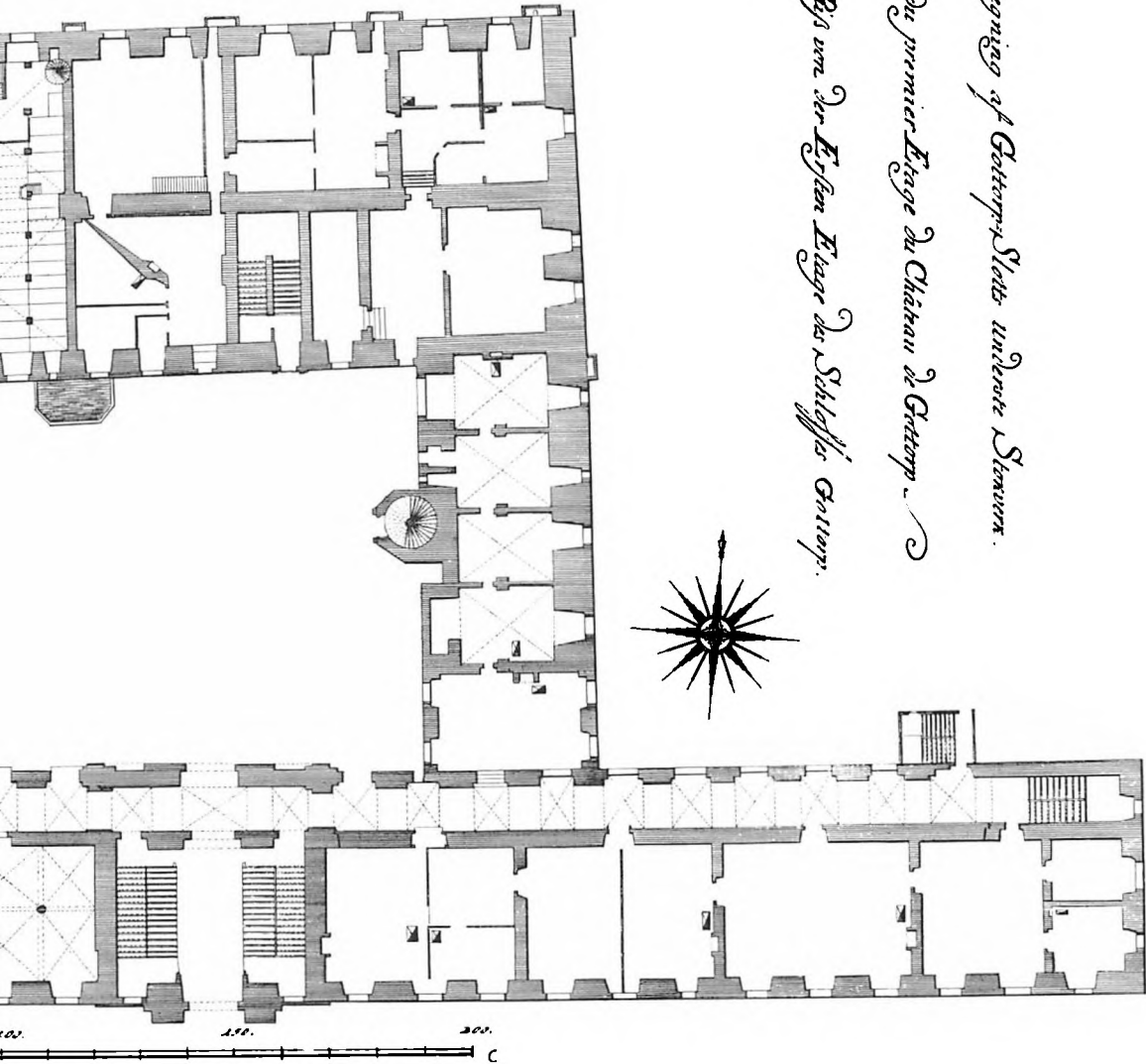
slotsgården er så aflang og så skæv, kan kun bero på forudgivne omstændigheder, som må tages i betragtning under forsøget på at rekonstruere den gamle borgs omrids.

De naturgivne forhold har langt op i tiden været en medbestemmende faktor under Gottorp slots mange byggefaser. Bispernes og de holstenske hertugers borg var for at udnytte vandets beskyttelse lagt

Grundtegning af Gottorps Slots indvorte Steenens.

Plan des premier Etage du Chateau de Gottorp.

Grundriss von der Ertsten Etage des Schlosses Gottorp.

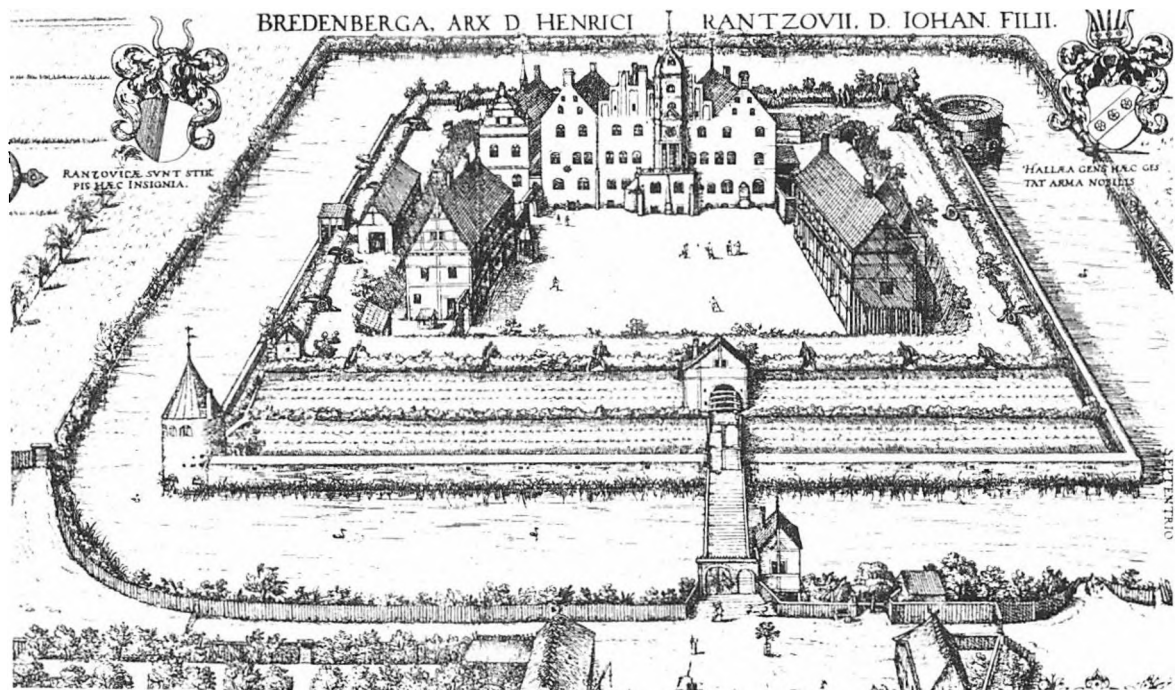

på en naturlig holm i Sliens inderste vig. Men som byggeplads er en sådan placering besværlig, og især ved udvidelser kan opfyldning og pilotering blive påkrævet og alligevel vise sig utilstrækkelige. I så henseende er Gottorp ingen undtagelse fra reglen. Allerede i 1541 bliver det noteret, at »den nye vold og muren«, hvorved må menes strækmuren mellem to af udenværkernes fremspringende runddele, er

styrtet ned, fordi den var dårligt funderet. Et sådant uheld kunne nemt give en fjende blod på tanden. På dette tidspunkt var kejser Karl V nectop ved at gøre det af med hertugen af Geldern, og der ville hermed være alvorlig risiko for, at han kunne befale sine landsknægte at marchere videre nordpå mod Holsten.

De to af det nu eksisterende slots bygningsdele, som ved konstruktion og stilformer umiddelbart lader sig tidsfæste til begyndelsen af 1500-tallet og af den grund må vække særlig interesse i nærværende sammenhæng, er den i nyere tid benævnte »Königshalle« i sydfløjens stueetage, vest for barokporten, og den skævt anlagte vestfløj. Helt sikkert kan man gå ud fra, at begge disse bygningselementer som selvstændige huse oprindeligt er blevet placeret med hensyntagen til det middelalderlige, af en ringmur afgrænsede firkantede areal, selve det befæstede borganlæg. Nærmeste sidestykke i denne henseende udgør Sønderborg slot, hvis middelalderlige ringmur endnu eksisterer som den nederste del af barokbygningens fire ydermure. Men for Gottorps vedkommende er det vanskeligere at rekonstruere middelalderborgens form og udstrækning. Det synes dog muligt at få nogenlunde fast hold på dennes sydvestre hjørne.

»Königshalle«. Johannes Habich gør i sin bygningsarkæologiske redegørelse »Spurensicherung« opmærksom på, at »Königshalle«s vestre endemur er skæv og i underste etage langt mere svær end tilfældet er i de øvre (fig. 2). Endvidere bemærker denne forfatter, at salens endemur ikke flugter med vestfløjens ydermur til gården, og han drager heraf, utvivlsomt med rette, den slutning, at man her på dette sted står over for en rest af middelalderborgens ringmur, og at »Königshalle« derfor må være del af et oprindeligt selvstændigt hus. Dette hus bestod af en høj, delvis jordfri, tøndehvælvet kælder, en krydshvælvet søjlesal »Königshalle«, samt en trepeletage med udkraget skyttegang mod syd, ydersiden. Tilstedeværelsen af dette forsvarselement røber de gamle prospekter af slottet (fig. 6). Huset med »Königshalle« var lagt ind i ringmursfirkantens sydvestre hjørne, og i retning mod øst strakte det sig helt hen til barokslottets portrum, ja faktisk lidt længere, da man fornylig har kunnet konstatere, at hallen er blevet afkortet ca. fem meter i øst, da man o. 1700 etablerede det store portrum og trapperne. Konstateringen af disse forhold gør det muligt at forklare visse, ret betydningsfulde træk ved Gottorps vestfløj.

3. o. 1530, samtidigt med at Frederik I lod opføre sit nye hus på Gottorp, byggede og befæstede hans fæltherre Johan Rantzau sin gård Breitenburg. Selve boligen kom til at bestå af to dobbelthuse, således at anlægget i alle hovedtræk lignede kongens. Men i stedet for en karnap blev facadens midte her ligesom på slottet Torgau i Sachsen en pragttrappe af sandsten fra Pirna, som kurfyrst August skænkede Johan Rantzau i 1564, året før den gamle kriger døde, og det blev hans rige og lærde søn, som fik trappen rejst og gården prydet ude og inde. Her fandtes bl.a. en Helteserie, en Dydeserie og en serie malerier forestillende Hercules' Bedrifter. 1627 blev Breitenburg plyndret af Wallensteins soldater.

Vestfløjen. Oprindelig udgjorde Gottorp slots vestfløj med sin nyligt afrensede, i de arkitektoniske og skulpturelle former højst interessante gårdfacade, et dobbelthus, dvs. to huse muret op sammen med en fælles, svær langmur. Til dette langhus sluttede sig både i nord og syd yderligere to lidt smallere huse, der på grund af senere tiders ombygninger imidlertid nu kun tilkendegiver sig ved de særligt tykke tværmure i kælder- og stueetage, således som det bl.a. fremgår af plancherne i Thuras Danske Vitruvius (fig. 1).

Gottorp slots vestfløj er stadig et temmelig dybt hus, navnlig sammenlignet med dets østfløj. Tilmed var dobbelthuset oprindelig usædvanlig højt, tre fulde etager foruden trempeletagen og de høje gavle, der oprindelig må have givet denne bygning en stærkt dominerende virkning i forhold til middelalderborgens huse.

For at skaffe plads til dette dybe og høje hus har det været nødvendigt at nedrive størstedelen af middelalderborgens vestre ringmur. Kun i søndre ende levede man foruden »Königshalle«s vestgavl en stump af dens videre forløb i nordlig retning. Denne rest udgør, indtil i højde med første sal, endnu vestmuren i den o. 1700 opmurede trappe-

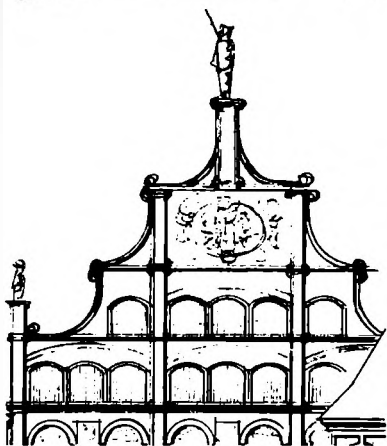
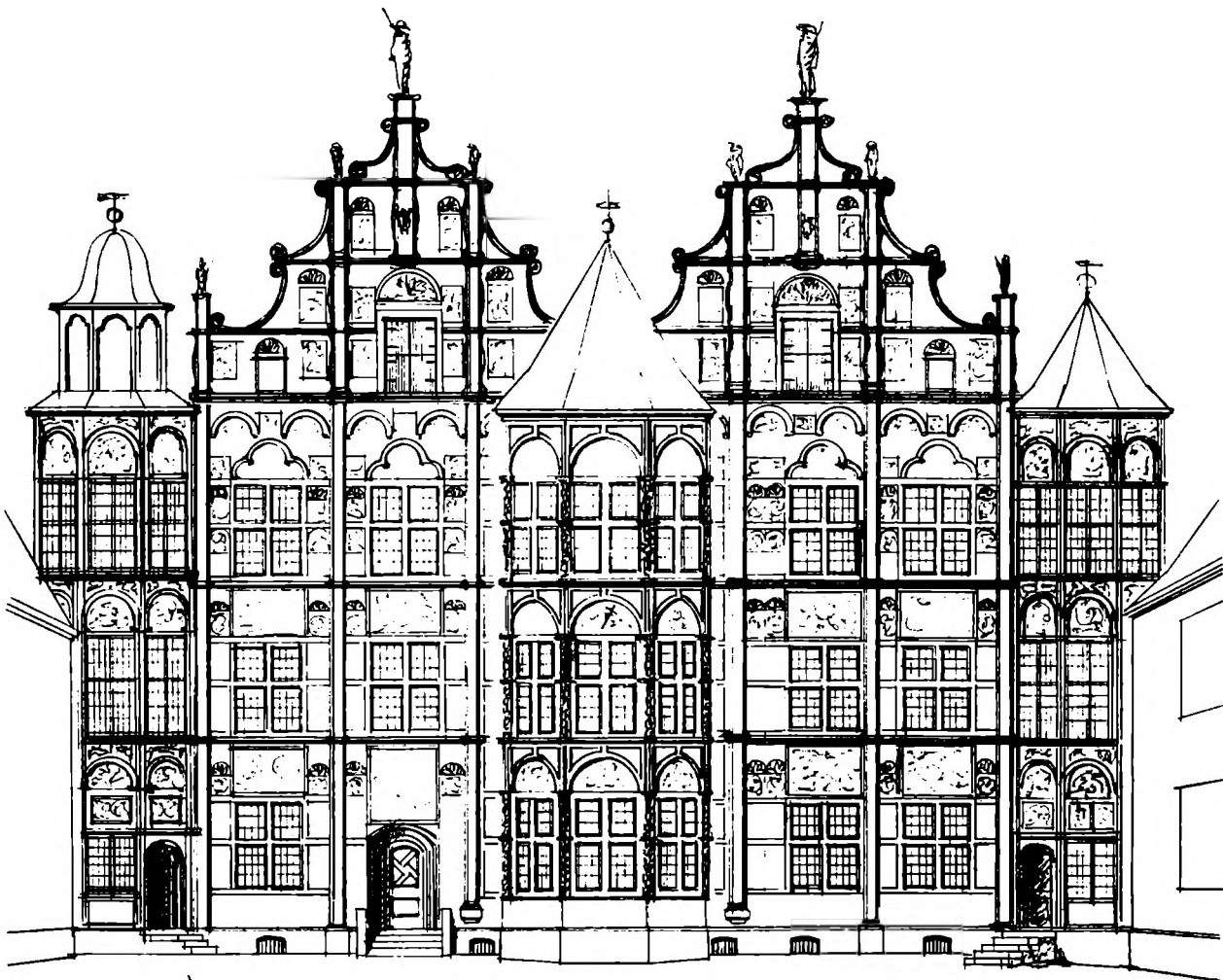
skakt i slotsgårdens sydvesthjørne. På omtrent samme sted stod indtil slottets ombygning o. 1700 et ældre trappetårn, gennem hvilket adgangen var til lokalerne i vestfløjens søndre ende.

Til gårdsiden blev dobbelthusets ret spinkle ydermur rejst lidt længere mod øst end den nedrevne middelalderlige ringmur. Dobbelt- husets gårdfacade fik samme retning som den bortfjernede ringmur, og heri kan man finde forklaringen på den omtalte skævhed i slotsgårdens grundplan. Den middelalderlige ringmurs firkant har åbenbart her på Gottorp ligesom på Sønderborg slot været irregulær, ikke retvinklet, vel nærmest et parallelogram.

Doppelthusets store rummelighed skyldes dog først og fremmest, at man lod dets vestre ydermur opføre et godt stykke, ca. 15 m, længere mod vest end den nedrevne middelalderlige ringmur. Man må jo bestandig have i erindring, at Gottorp slots vestfløj oprindelig udgjorde fire i længderetningen sammenlagte huse, hvis gavle vendte mod øst og vest. Ved denne udflytning opstod den stadig eksisterende, betydelige niveauforskel mellem terrænet øst og vest for huset, slotsgården og bagvolden. Udefra går man stadig direkte ind i vestfløjens kælderetage.

De sammenbyggede vestgavle, eller, om man vil, dobbelthusets vestre ydermur, som vendte ud mod vandet, måtte af forsvarshensyn gøres langt mere svær end gårdmuren. Ved at lægge fundamenterne under denne tunge vestmur på opfyldt fjordbund, bevirkede man, at murmasserne fik tilbøjelighed til at skride ud, hvilket nødvendiggjorde, at huset til denne side måtte stives af ved hjælp af en række støttestøtter. Disse giver tilligemed granitkonsollerne, der har båret nogle på ydermuren hængende »hemmeligheder« (latriner), Gottorp slots vestfacade sit særpræg. Denne yderside, af hvilken den nederste del var godt beskyttet bag ydervolden, har nok altid, gavlene næppe undtaget, været mindre prangende end gårdfacaden, af hvis oprindelige udseende man nu efter afhugningen af nyere tiders pudslag kan få en ret pålidelig forestilling (fig. 4).

Doppelthuset på Gottorp må såvel i sig selv som ved sin placering på voldstedet have mindet om Tønderhus' østfløj og hovedbygningen på Johan Rantzaus Breitenburg (fig. 3). Begge steder drejede det sig om fire i længderetningen sammenlagte huse, dog med den forskel, at alene på Gottorp var både format og udsmykning kongeligt. Målt, også med den europæiske alen, kan dobbelthusets gårdfacade på

4. O. 1550 må Frederik I's bolig på Gottorp have set ud omtrent, som Jens Dall her har skitseret på grundlag af J. Habichs undersøgelser og gamle prospekter (fig. 5 og 6). Facademurverket eksisterer til hovedgesimsen, dog berøvet størsteparten af sin rige skulpturudsmykning. Nordre trappetårn er vist, hvor det før påbegyndelsen af nordfløjen har stået eller skullet stå. Søndre trappetårn forsvandt o. 1700. Af de to spidsgavle er kun bevaret få rester, uens for de to huse. På hovedtegningen er gavlene rekonstrueret efter afbildningerne 1584, 1697 og beskrivelsen 1713. Margin-billedet viser søndre gavl med rundbuede arkadeblindinger, hvoraf er fundet spor i trepeletagens facade. De to gavle på Gottorp har repræsenteret en fase i udviklingen fra »tre-trins« trappegavlen (fig. 19) til volutgavlen (fig. 17), en overgangsform, som svarer til de tidlige nederlandske romanisters, for eks. Jan Gossaerts antikopfattelse. Facadens billedudsmykning tyder på, at en maler (Jacob Binck?) her har gjort sin indflydelse gældende.

Gottorp gøre krav på at blive betegnet som et pragtværk, såvel i henseende til arkitektonisk komposition som skulpturel udsmykning. I gårdinteriøret har facaden virket som en skuevæg, der ved form og farver ganske må have taget vejret fra den, der gennem borgporten trådte ind på gårdspladsen. En lignende virkning lykkedes det Christian III's bygmester Jacob Unthartt efter forbillede i Torgau og Dresden at frembringe på Københavns slot (fig. 15). Men i henseende til pragt og herlighed blev forholdene på Gottorp først overgået i kongeriget på Frederik II's og Christian IV's slotte.

Vestfløjens gårdfacade. Som slotsgårdens vestvæg på Gottorp i dag fremtræder, røber kun enkeltheder, at dobbelthuset har været en så usædvanlig bygning. Men ved nærmere betragtning af murværket suppleret med nogle gamle prospekter af slottet og en meget detaljeret bygningsbeskrivelse fra 1713, da Gottorp atter blev den danske konges, lader det sig dog gøre at danne sig en forestilling om de oprindelige forhold, der er vist på rekonstruktionsskitsen fig. 4.

Murværket består af gule teglsten af munkestensformat lagt i den moderne skiftegang krydsskifte, dog for hvert fjerde teglstensskifte afbrudt af ét lagt af hvide kalkstenskvadre, som den tyske petrograf W. Wetzel har påvist må stamme fra bruddene ved Stevns Klint i Sydsjælland. Mørtelen synes at være blevet brændt af gipskalk fra Segeberg i Holsten. Overraskende nok har det vist sig, at også de på vestfløjen bevarede relieffer består af den sjællandske kalk- eller limsten, som har holdt sig forbavsende godt, muligvis på grund af ældre tiders konserveringsforsøg. Den grønlig klæbersten, der svarer til forekomsten i Guldalen ved Trondhjem, er benyttet til gesimsen under taget. Reliefene på trappetårnet i slotsgårdens nordvestre hjørne er hugget i en mere hård og bestandig kalksten, muligvis fra Westfalen.

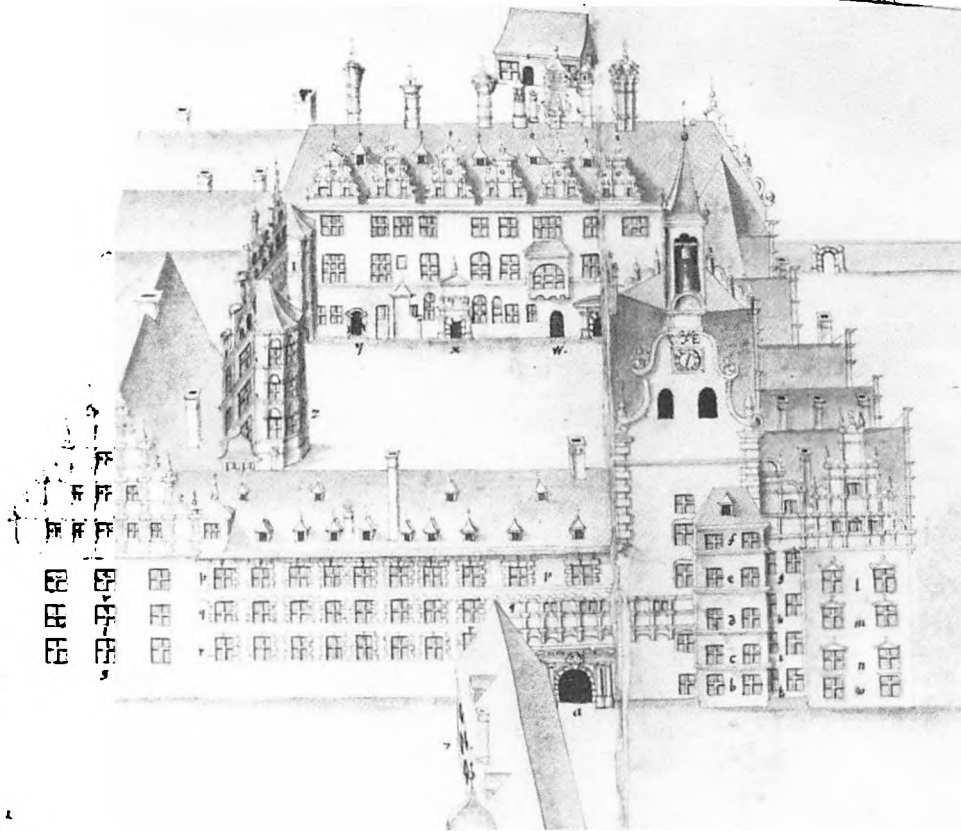
Gottorpfacaden er flade lisener, eller enkle pilastre, opdelt i fem, oprindelig seks lige brede fag, i hvilke vinduerne har været regelmæssigt forankret, således at krydsets vandrette post fortsatte i facadens kridtstensbånd. Lisenerne har båret stærkt fremspringende konsoller, der støttede hovedgesimsen over trempelen. Mellem trempelens små vinduer var indfældet høje reliefplader, hvoraf endnu to sidder på plads nærmest trappetårnet i slotsgårdens nordvestre hjørne. Over trempelen rejste sig de to pragtgavle.

Murspejlene over vinduerne var rektangulære, i de to nederste

5. Gengivelsen af Gottorp på Braunius' prospekt af Slesvig o. 1584 kan give en god forestilling om slottets omgivelser, hertug Adolfs nyanlagte udenværk med de spidsvinklede bastioner og den dæmning over Slien, som overflodiggjorde broen for vestenden af Lollfuss. Billedet af selve slottet bekræfter, at vestfløjen, Frederik I's hus har været et dobbelthus med pinakelprydede østgavle. Af den store rundbuegavl fra tiden o. 1540 får man en ret god forestilling. Når vi af de vigtigste byer og slotte i kongeriget og især i hertugdømmerne har så mange prospekter, skyldes det Henrik Rantzaus bestræbelser for at gøre sin konges riger og lande bekendt ude i Europa. Rantzau stod i nær kontakt med kanniken Georg Braunius i Köln, der ved kobberstikkeren Franz Hogenberg i årene 1572-1612 lod udgive den berømte samling byprospekter »Theatrum Urbium«, der af nærliggende grunde i særlig grad tilgodeså Slesvig og Holsten, hvor Rantzau var kongens loyale statholder, og hvorfra han fremskaffede de tegninger, som kobberstikkeren arbejdede efter. Som historisk kilde skal disse billeder benyttes med nogen kritik. Dels kunne tegneren være mindre nøjagtig, dels var det hans opgave at få så meget som muligt med og at fremhæve de mest anselige bygninger, slotte og kirker; endelig kunne kobberstikkeren misforstå tegningen. Men eftertiden må alligevel sætte pris på disse billeder, som på vigtige punkter kan supplere arkæologens iagttagelser.

trepasbuede, og over de øverste murede af fremspringende formsten. I de rektangulære murfyldinger over stueetagens og førstesalens vinduer ligesom på den karnap, som siden skal blive nærmere omtalt, var iflg. 1713 inventaret indfældet relieftavler forestillende hele Christi Passion samt også andre bibelske historier. Disse mange relieffer er, på nær to, der nu sidder øverst på nordøstre trappetårn, blevet fjernet ved facadens overpudsning i begyndelsen af 1800-tallet. Oven over 2. salens vinduer, i vinduesfagernes øvre hjørner var på samme måde anbragt halvcirkulære relieffer med mindre mellemfaldende af kvadratisk form; sådanne sad også indfældet mellem vinduerne og lisenerne. Endvidere var som nævnt trempelen prydet med relieffer. Den rige dekoration kulminerede i taggavlene, som vi i dag kun kan få et ufuldstændigt indtryk af fra Braunius' prospekt, bygningsbeskrivelsen 1713 og det hermed overensstemmende tegnede luftperspektiv fra 1697 i Hærens Arkiv (fig. 5 og fig. 6). Begge gavle ses på dette tidspunkt at have været vandret opdelt i tre afsnit, hver etage havde vinduer, men både tegningen fra 1697 og beskrivelsen fra 1713 viser, at de to gavle da var afsluttet på forskellig måde. Den søndre var en

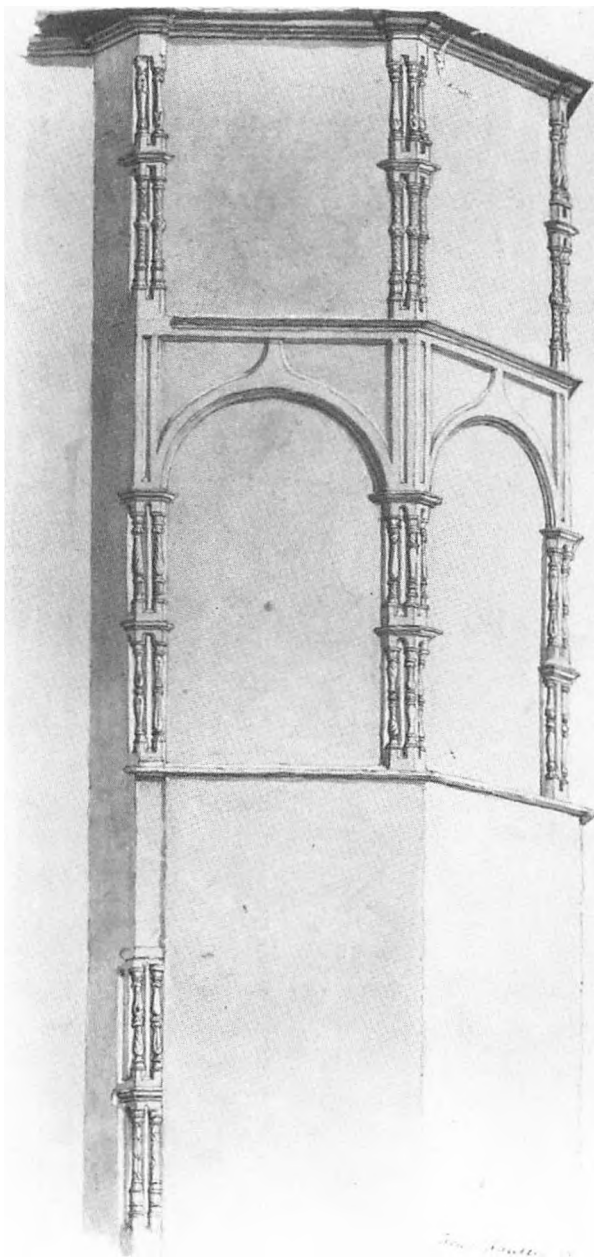
6. Den smukke tegning af Got-
torp fra 1697 kunne skyldes øn-
sket om at fastholde erindringen
om slottets udseende før Frie-
drich IV året efter påbegyndte
sin store ombygning. Den
ukendte kunstner, måske en
ingeniørofficer, har redegjort for
interessante enkeltheder også af
vestfløjens arkitektur, trappelår-
nets spir i slotsgårdens sydvestre
hjørne, lanternerne og de to garle,
hvoraf i hvert fald den nordre
har volutsuungne kamme.

trappegavl afdækket med bly og med pinakler og spir placeret på
afsættene, den nordre var en sandstensafdækket volutgavl, rimeligvis
oprindelig; forbavsende nok i betragtning af husets datering.

En rig staffering, af hvilken der på nogle af de bevarede relieffer
endnu findes rester, har stærkt bidraget til at give skuevæggen en
festlig virkning. Teglstensmurværket havde en lysegrå tone, bånd og
vinduesrammer var hvide, kordongesimser og reliefframmer azuritblå
eller delvis okkertonet. Stafferingens højdepunkt udgjorde relieffernes
guld og farver på sort grund.

Gårdfacadens midtakse har været fremhævet af en meget rummelig,
stærkt fremspringende, femkantet karnap eller lanterne afdækket med
bly (fig. 7). I højden omfattede karnappen alle tre stokværk, og i

7. En karnap, som den hvormed Frederik I o. 1530 lod udstyre sit nye hus på Gottorp, gav stuen indenfor ekstra lys til nytte for beboerens håndværkssyster, kongen ved sit drejerlad (Kronborg), dronningen ved sit broderi (Københavns slot, fig. 15) og skriveren ved sin brevbog. Som lyskilde var karnappen især påkrævet på de ombyggede borge med de alentykke ringmure (fig. 20), således også i de tilfælde, hvor man boede i et dobbelthus og derfor måtte give afskald på vinduer i langmurene. I huse af den type lod karnappen sig med fordel anbringe på pillen udfor fællesmuren, således at lyset kunne komme opholdsstuen i begge suiter til gode. Af samme grund kunne et trappetårn tilkendes den centrale placering på facaden (fig. 3) således at der fra trappen blev den samme bekvemme adgang til begge fyrstesuiter. Lå fyrstesuiten i et langhus, var der bedre mulighed for at tilvejebringe en værdig adgang til begge suiter ved at lægge en korridor inden for trappedøren (fig. 24). I denne korridor vogtede drabanterne døren til de kongelige gemakker.

bredden dækkede den næsten to fag på begge sider af dobbelthusets fælles langmur. At denne stærkt dominerende bygningsdel oprindeligt har markeret facadens midtakse er blevet tilsløret ved senere bygningsændringer, især ved flytningen af trappetårnet i borggårdens nordvestre hjørne. Denne flytning blev nødvendig, da man ikke længe efter vestfløjens opførelse tog fat på at bygge slottets nordfløj.

Hvordan forholdene oprindeligt har været i slotsgårdens sydvesthjørne, sammenstødet mellem det nye, høje hus og den ældre salsbygning »Königshalle«, lader sig ikke helt klarlægge. Men det så smukt tegnede luftperspektiv af slottets tilstand i 1697 og stikket i Westphalens Monumenta viser, at her også før den store ombygning o. 1700 har stået et trappetårn. Dette røber sin tilstedeværelse ved den kuplede hætte, som på den omhyggeligt udførte tegning ses komme til syne over sydfløjens tagryg.

Oprindeligt må dobbelthusets gårdfacade have virket strengt symmetrisk. Det tilkendegiver sig meget tydeligt i hjørnet mellem vestfløjens gårdfacade og trappetårnet, at dette ved opførelsen af slottets nordfløj er blevet flyttet et temmelig stort stykke, vel svarende til en fagbredde, ca. 7 meter mod syd, og at tårnet i lidt ændret skikkelse er blevet genopført på stedet, hvor det siden har stået. Endnu et vidnesbyrd om denne ombygning er, at der i den mørtel, som er brugt til opmuring af trappetårnets gesims, er konstateret klæberstensbrokker, uden tvivl affald fra vestfacaden. I hjørnetårnets flytning kan man finde en af årsagerne til, at slotsgården på Gottorp er blevet så smal. Sydvestre trappetårn blev revet ned og erstattet med en ny ligeløbet trappe, da man o. 1700 i sammenhæng med opførelsen af den store barokke sydfløj udstyrede det nye hus med korridorer til gårdsiden og herved yderligere bidrog til at gøre slotsgården smal.

I dobbelthusets stueetage, syd for karnappen sidder en oprindeligt fladbuet døråbning med en profileret kalkstensindfatning bestående af tynde stave, der foroven krydser hinanden i hjørnerne. Sådanne former er ret almindelige i nordeuropæisk arkitektur o. 1500 og kendes, således som senere skal blive nævnt, også fra Danmark og Norge.

Lanternen på Gottorp svarede godt til denne betegnelse. De fem store vinduer i hver etage gav karnapstuerne et stærkt lys, og herfra kunne beboeren i passende afstand bekvemt præsentere sig for de folk, der opholdt sig i slotsgården. Hvert fag var i bredden helt udfyldt af glaseruder. I spejlene over vinduerne må de relieffer have siddet, der på

8. Skønt størsteparten af den skulpturudsmykning, der oprindeligt gjorde Frederik I's hus så pynteligt, er gået tabt, har man nylig besluttet sig til en delvis rekonstruktion. Genopbygningen af karnappen er sat igang, og snart vil de bevarede hjørnekvadre med de spinkle balustre blive taget op af slotskælderen og sat på plads. En karnap må være en let konstruktion, fordi den kun er et vedhæng til nytte og pry. Karnappens former er derfor fine og spinkle, hvadenten de som på Gottorp er i sten, eller som på Københavns slot (fig. 15) i træ. Billedskæreren har haft en afgørende part af arbejdet og skar lige godt i begge materialer. I øvrigt dækkede maleren til slut hans arbejde med guld og farver. I virkeligheden har der ikke været stor forskel på at frembringe en allertavle og en karnap; der måtte i begge tilfælde et helt hold af håndværkere til, hvoraf nogle fremstillede den bærende konstruktion, andre de tavler, som blev indsat i rammeværket; alle arbejdede naturligvis under ledelse af én mester. Vi ved at denne på Københavns slot var Christian III's tyske bygmester Jacob Unthartt. På Gottorp har det sandsynligvis været forgængereren Morten Bussert, i snævert samarbejde med maleren Jacob Binck, som var fortrolig med håndværksmæssig billedproduktion. Han kendte og forstod at udnytte Kleinmestrenes rige formskat.

linie med facadens indgik i den passionsserie, som er nævnt 1713, men som et hundrede år senere forvandt, da facaden blev overpudset. Vinduesspejlene var rund- eller måske æselrygsbuede, og disse buer var på karnappens hjørner båret af trekoplede dobbelthalustre, hvis skafter havde varierede, oprindelig rigt stafferede mønstre. Med henblik på den i 1985 påbegyndte rekonstruktion af den i 1871 ødelagte karnap har Landsmuseet systematisk indsamlet disse smukt udhugne bygningsdele (fig. 8).

Det genopførte trappetårns facader er inddelt ved lisener og båndgesimser. Over hvert fag findes halvcirkulære fyldinger, i hvilke kalkstensrelieffer er indsat. Disse skal nærmere blive omtalt i forbindelse med, hvad der findes bevaret af skulpturerne på dobbelthusets facade. Men før drøftelsen af udsmykningen og dens betydning, vil det være rimeligt at danne sig et indtryk af husets indre. Også i dette tilfælde er Thuras Danske Vitruvius en god hjælp.

Vestfløjens indre. I overensstemmelse med dobbelthusets type måtte rummene naturligt komme til at fordele sig i to ens disponerede halvdele nord og syd for det svære øst-vest gående midterskillerum, som udgjorde de to sammenbyggede huses fælles langmur. Kælderen

omfattede på Thuras tid (fig. 1) i den nordre halvdel af huset et krydsribbehvælvet rum, i den søndre to, som var dækket af tøndehvælv. I stueetagen fandtes fire krydshvælvede rum. Karnapstuen synes oprindeligt at have haft adgang fra begge »huse«. Fra slotsgården kunne man ad en kort fritrappel gennem den endnu bevarede og tidligere nævnte dør, komme direkte ind i sydvestre kammer; til gengæld findes ingen forbindelse mellem nordvestre trappetårn og lokalene i bygningens stueetage.

Førstesalens indretning påkalder større interesse, da man her må påregne de fornemste beboelsesrum placeret. Denne etage har været beslaglagt af to parrumssuiter, hver bestående af et større kammer vendt til gården og et mindre til volden, alle dækkede af fladbuede tøndehvælv. Fra de mindre kamre mod vest har været døre til de hemmeligheder, der båret af de tidligere nævnte granitkonsoller hang på ydermuren. Denne anbringelse angiver, at to-rums suiternes sovekamre har vendt ud til volden. Til det store, nordligst beliggende værelse mod gården har i denne etage været adgang fra trappetårnet; det sydligste har ved en dør stået i forbindelse med karnapstuen, ligesom det uden tvivl gennem et forgemak i den sydligste ende har stået i forbindelse med det trappetårn, der o. 1700 blev afløst af baroktrappen i borggårdens sydøstre hjørne. De to større, til gården vendende rum, velsagtens også karnapstuen, må fra oprindelsen have haft kaminer og skullet tjene fyrsteparret til dagligt ophold. Tredje etages rumindretning svarer til den lige beskrevne i 2. etage; blot er rummene her af Thura vist dækket af flade lofter. Kamrene i trempelelen kan kun i mindre grad påkalde interesse.

Vestfløjens udvidelse. Før drøftelsen af dobbelthusets datering, brug og betydning kan tages op, vil det være nødvendigt, ikke mindst af hensyn til tidsfølgen mellem opførelsen af Gottorp slots vestfløj og de tilstødende fløje i nord og syd, at betragte forholdene i bygningskomplekssets sydvestre hjørne; om det nordvestre er det desværre mere vanskeligt at udtale sig blot nogenlunde sikkert.

Som tidligere nævnt har Gottorp slots vestfløj foruden af det lige beskrevne dobbelthus bestået af yderligere to huse, der sluttede sig hertil, det ene i nord, det andet i syd. Sidstnævntes søndre langmur stødte under en ret vinkel op til salshusets, »Königshalle«s vestre gavlmur, som tillige udgjorde en del af den middelalderlige vestre

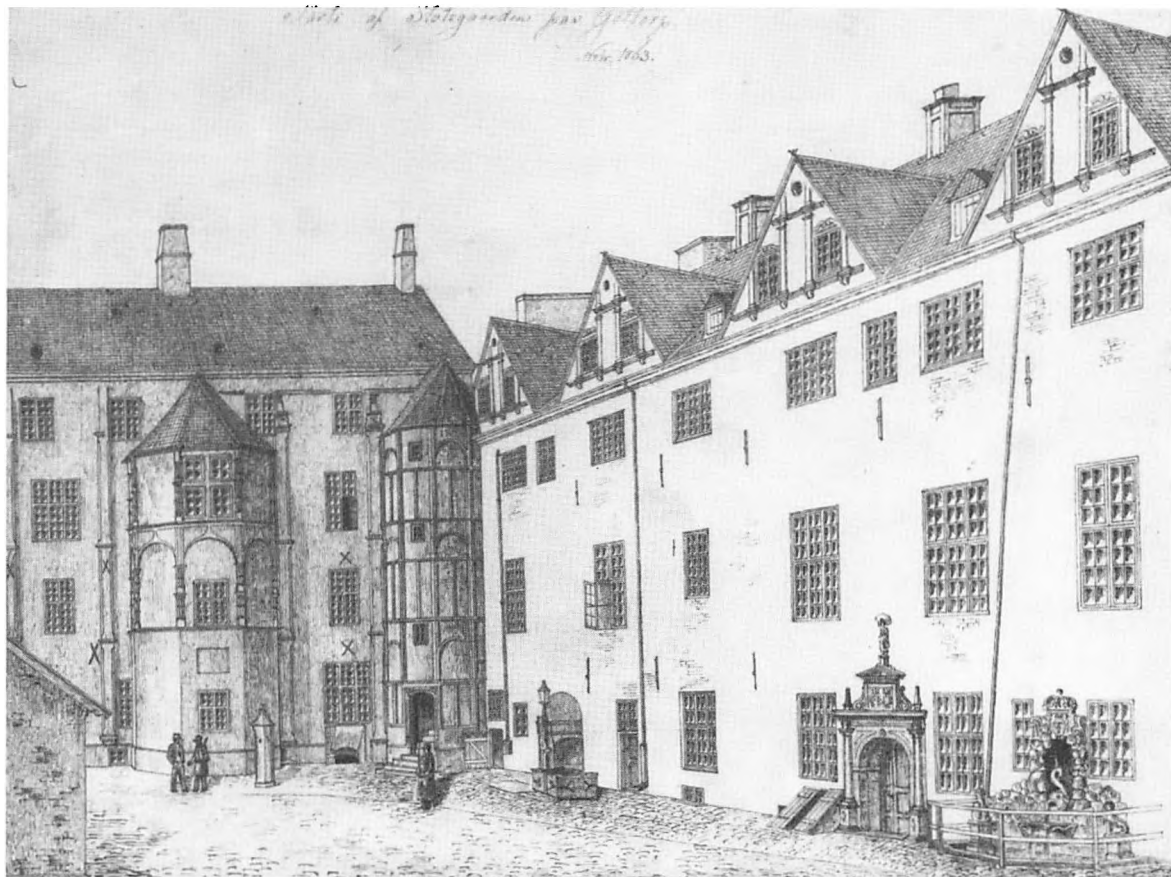
ringmur. Der var således her udadtil efter dobbelthusets opførelse opstået en åben, retvinklet krog. Denne blev, sikkert ret hurtigt efter dobbelthusets opførelse, inddraget i bygningen, da man forlængede slottets søndre og vestre ydermur for på denne måde at skaffe mere plads. Det gav en udvidelse af boligen, der både kom lejlighederne i vest- og sydføj til gode med store, lyse sale, hvis vinduer vendte mod syd og mod vest.

I det ydre (fig. 6) tilkendegav udvidelsen sig som en forlængelse af vestfløjen, eller, kunne man også sige, som en tilbygning til dennes søndre ende, der blev udstyret med en (skin-) gavl og pragtfuldt markeret ved gavltrekanter og etagedeling med rundbuer og pinakler på afsættene. Gavls mange vinduer i tre etager afslørede, at der i tagetagen har været indrettet talrige kamre.

Samtidig med opførelsen af pragtgavlen må salsbygningen være blevet forhøjet og skytteløftet i trempelen over »Königshalle« omdannet til en fuld etage, således at slottets sydføj herefter kom til at omfatte tre fulde etager. Braunius' prospekt fra 1584 (fig. 5) viser, at allerede da var lagt et stort sadeltag både over vestfløjens sydligste hus og hjørneudfyldningen. Dette tag, hvis rygning havde retning nord-syd, stødte op til det tværgående tag, der dækkede søndre halvdel af det store dobbelthus. Gavl og tagflader understregede klart, at den udvidede, sammenstykkede vestfløj fra nu af måtte være at betragte som slottets vigtigste.

Nordfløjen. I nord må forholdene som allerede nævnt være blevet ændret ikke ret længe efter vestfløjens opførelse. Ingen rester af middelalderborgens nordre ringmur lader sig i dag umiddelbart påvise. Men lige øst for den fra slotsgården til Hjortesalen førende trappe findes sengotisk murværk, åbenbart rester af et hus, der må have ligget på borggården op til nordre ringmur. Den mulighed eksisterer, at ringmuren kan lade sig påvise ved udgravning i nordfløjens kælder, og at dens fundamenter vil dukke op under dennes langgående skillerum. En sådan antagelse bestyrkes derved, at det nordligste af vestfløjens firedobbelte hus har en meget svær ydermur ikke blot mod vest, men også mod nord. Nordmuren kan i øst have været opført i forlængelse af middelalderborgens nordre ringmur, som måtte rives ned for at skaffe plads til slottets nordfløj.

Gottorps nordfløj er påfaldende dyb, hvilket kunne tyde på at den

9. Arkitekturmaleren Heinrich Hansen viste på sin tegning fra 1852 (fig. 7) levende sans for karnappens elegante balustersøjler. I 1863 tegnede en anden kunstner slotsgårdens nordvest-hjørne med karnap og hjørnetårn. Det ses, at heller ikke slottets nordfløj var sluppet uskadt gennem tiderne. Dens gaulkviste, som Herkules von Oberberg iflg. hertug Philips kammerregnskab havde sat op i 1590 for at højne husets anseelse, havde mistet deres svungne kamme.

ligesom Christian III's kongefløj på Københavns slot er blevet opført omtrent halvejs uden- og indenfor den middelalderlige ringmur, hvilket stærkt har medvirket til at gøre slotsgården så påfaldende smal. Nordfløjens store husdybde har også nødvendiggjort flytningen af trappetårnet i slotsgårdens nordvestre hjørne, og dette gik som tidligere nævnt ud over symmetrien i vestfløjens gårdfacade. Senere, vel sagtens i 1574, blev på hjørnet mellem vest- og nordfløj opført et stærkt fremspringende rundt forsvarstårn »Slagtertårnet«. Navnet tyder på, at slagtingen fandt sted her, som vanligt af hensyn til urenligheden i strandkanten.

Gottorp slots nordfløj er karakteristisk ved sin svære, langgående og bærende midterskillemur, der i de nederste etager enten kan stå på, eller i sig selv være en rest af middelalderborgens ringmur, og sine

mange krydshvævede rum i begge de nederste etager. Hvælvene kunne tyde på, at rummene her oprindeligt har været bestemt for husholdningens mest brandfarlige virksomheder: Køkken, bryggers og bagers. Efter gengivelsen af de mange høje skorstene på det tegnede luftperspektiv fra 1697, vil det være rimeligt at antage, at denne meget rummelige bygning kan være opført omkring midten af 1500-årene, muligvis først efter østfløjens brand 1564-65, da hertug Adolf indkaldte to italienske bygmestre Antonius Puppe og Thomas de Orea til Gottorp. Foreløbig er det tilstrækkeligt at kunne slå fast, at Gottorp slots nordfløj er yngre end vestfløjen, og at sidstnævnte sammen med udvidelsen, den vestre ende af sydfløjen, må have været kongefamiliens bolig.

Østfløjen. Om Gottorp slots i dag så smalle og korte østfløj er at bemærke, at den at dømme efter tykkelsen af ydermurens nederste del her kan tænkes at rumme rester af middelalderborgens østre, mod Slesvig by vendende ringmur. Man fæstner sig ved, at muren i de to fag nærmest sydfløjen er langt mindre svær og kunne derfor fristes til at forklare dette træk ved, at porten i middelalderen har befundet sig på dette sted, dvs. op til nordsiden af det store tårn, der som bl.a. fremgår af Braunius' prospekt (fig. 5), lå i borggårdens sydøstre hjørne. Men med henblik på forsvarsmulighederne ville det have været mere naturligt at placere porten op til tårnets vestside, således at en angriber, der havde forceret broen i øst blev tvunget ind under tårnets mur for at kunne nå frem til borgporten. En sådan disposition kan atter gøre en sammenligning med Sønderborg naturlig. De skriftlige beretninger oplyser, at branden 1564/65 ødelagde det østre hus fra det store tårn til kapellet og begge disse bygningers tagværker, kapellets indtil hvælvingerne. Åbenbart beskyttede det murede loft dette rum og gjorde en istandsættelse mulig.

Nået til det store kærnetårn i middelalderborgens sydøstre hjørne og dens port i søndre ringmur mellem tårnet i øst og søjlesalshuset i vest, er vi omsider kommet Gottorp slot rundt og har, så godt som det i dag uden arkæologiske undersøgelser lader sig gøre, opsøgt de dele af bygningen, der samlet udgjorde slotsanlægget i 1500-tallets begyndelse. Det har allerede under rundgangen vist sig naturligt at opsøge fyrsteboligen i vest, økonomibygningerne i nord, kapellet i øst, kærnetårnet i sydøst, porten og borgstuen i syd. Under rundgangen er også

gjort forsøg på at tilvejebringe en indbyrdes kronologi mellem de enkelte huse, der efterhånden er blevet rejst delvis inden for, delvis uden for den middelalderlige ringmur. Tilbage står nu den ikke mindre vanskelige opgave at sætte årstal på de forskellige bygningsafsnit ved hjælp af de spredte og tilfældigt bevarede skriftlige kilder. Mange af disse har længe været kendt og er med forskelligt resultat blevet benyttet af bygningshistorikerne.

Gottorps huse dateret efter de skriftlige kilder

Udgangspunktet for en datering af slottets enkelte dele (fløje) må også her være vestfløjen, således som denne nu efter pudsafhugningen bedre kendes. Dette oprindelig meget store hus må i kraft af sin disposition og udsmykning, den så rigt prydede gårdfacade, have været bestemt til fyrstebolig. Rimeligvis har det afløst et ældre beboelseshus liggende inde på borggården op til vestre ringmur. Stilformerne lader sig karakterisere som ungrenæssance, hvilket for Nordeuropas vedkommende tillader en datering inden for perioden o. 1520-1550. For Danmarks vedkommende indskrænker de risikofyldte udenrigspolitiske forhold, opstande og borgerkrig stærkt de tidsintervaller, inden for hvilke Frederik I og Christian III kan tænkes at have ladet et større civilt byggeri igangsætte.

»*Königshalle*«. I 1490 ved hertugdømmernes deling med broderen kong Hans kom hertug Frederik i besiddelse af Gottorp slot, der to år efter blev udsat for en brand, hvis konsekvenser vi ikke ved noget om. At pave Julius II i 1512 meddelte aflad for dem, der i de seks følgende år besøgte det til Frelseren, Maria og S. Georg indviede kapel på borgen, kan muligvis stå i forbindelse med kapellets opførelse eller nyindretning inden for østre ringmur. Frederiks byggearbejder i begyndelsen af 1520'erne har nok i hovedsagen haft til formål at forstærke befæstningen ved tilvejebringelse af det udenværk, hvortil hertugen i 1522 flyttede møntsmedjen fra Husum.

Det har voldt bygningsforskerne store vanskeligheder at placere Gottorps såkaldte »*Königshalle*« og vestfløjens dobbelthus tidsmæssigt i forhold til hinanden. Hallen er temmelig imponerende, men unægtelig mere ved sin størrelse end ved sine arkitektoniske former. Den er i dag 37 m lang, men er ved etableringen af barokslottets

10. Det kan forundre, at hertug Friedrich IV ved sin gennemgribende fornyelse af Gottorp o. 1700 skånede den lange, sengotiske sal i sydfløjen og lod den inkorporere i sin vældige barokbygning, hvis stramme vinduestakt »Königshalle« havde svært ved at underkaste sig. For den hellige symmetris skyld måtte borgens kærnetårn og dens port ofres, af salen kunne man nøjes med at kappe et par meter i øst. Salen, der havde rummet hertugernes berømte kunstkammer, var stadig slottets største lokale og måtte naturligvis også interessere den danske kunsthistoriker N. L. Høyen, der i 1830 berejste Slesvig og Holsten for at undersøge disse provinseres historiske mindesmærker, hvis videnskabelige udforskning hermed blev grundlagt. I hele tre uger opholdt Høyen sig i Slesvig by, mest for Brüggeman-tavlen skyld, men han forsømte ingelunde Gottorp og slottets velholdte portrætsamling. Med sit usædvanligt skarpe arkæologiske blik kunne Høyen som den første karakterisere og tidsfæste salens arkitekturformer. Dette skete i hans indberetning til regeringen, hvoraf følgende passus nok kan fortjene at erindres: »Den tyske Profilering sonderer den noksom fra Hertug Adolfs Anlæg, og rimeligvis er den fra Frederik den Førstes Dage, da denne Fyrste jo især yndede Gottorp Slot og har havt Del i dets ældre Udvidelse og Forskjønnelse«. Da den sønderjydske præst C. C. Lorenzen i 1875 udgav den første historiske redegørelse for Gottorp slot, sluttede han sig til Høyens opfattelse. Rummet er dog næppe Frederiks »Kongesal«, men en smule ældre, fra hans hertugtid.

portrum o. 1700 blevet forkortet ca. fem meter i den østre ende. Hallens bredde er 8,30 m. Søjlerne, der bærer de rundbuede krydsribbehvælv, gør et sammenstykket indtryk. Fire af skafterne er af granit, tre af sandsten, kapitæler og baser af sandsten, forskelligartede, til dels meget grove og kluntede, af en svært bestemmelig form. Som helhed kan rummet karakteriseres som sengotisk, og ganske afgjort er, at »kongesalen«s søjler intet slægtskab har med vestfløjens kandelaber-søjler og øvrige elegante dekoration. Det er ikke muligt at forestille sig søjlehallen i sydfløjen hørende til samme byggeperiode som vestfløjens gårdfacade.

Som en selvstændig bygning i det middelalderlige ringmurskastel, oprindelig strækkende sig fra borggårdens sydvestre hjørne til porten, men senere indkapslet i slottets sydfløj, vil det falde mest naturligt at foreslå søjlehallen dateret til begyndelsen af 1500-årene, Frederiks hertugperiode. Det prangende navn er som nævnt fra nyere tid, og man kan stærkt betvivle, at salen er blevet skabt til fest og repræsentation. Søjlesalen har snarere været den sengotiske borgs »borgstue«, beregnet til i krigstider at indkvartere et større antal landsknægte, og med et sådant formål kan den være opført o. 1520 i forbindelse med

borgens nybefæstning, tilvejebringelsen af dens udenværker, den såkaldte remparering. Herved ville den være omtrent samtidig med det af hertugen ombyggede kor i Hütten kirke, hvis arkitekturformer ligner søjlehallens. På Sønderborg slot har man langs nordre ringmur planlagt opførelsen af en tilsvarende lang, hvælvet sal.

Vestfløjen. Fra tiden o. 1530 findes en række skriftlige oplysninger, der vidner om byggevirksomhed på Gottorp. Den 2. november 1530 befaler Frederik I sin nyudnævnte lensmand på Bergenhus, den ligeså bygnings- som forretningskyndige Esge Bille, at sende sten fra nedbrydningen af Apostelkirken til Gottorp. Det middelalderlige Bergenhus var nybefæstet, men stod i fare for at blive belejret af den landflygtige Christiern II, der i sit eksil i Nederlandene planlagde en generobring af Norge. I et sådant tilfælde ville Apostelkirken stå Bergenhus farligt nær. De klæbersten, som findes i vestfløjens gesims på Gottorp (jfr. s. 20), kan meget vel tænkes at hidrøre fra stenlasten fra Norge. Andre dele kan muligvis skjule sig i slottets mure eller fundamenter.

I Frederik I's hofholdningsregnskaber i tiden o. 1530 findes opført udgifter til forskellige bygningshåndværkere, blandt andre den desværre unavngivne maler og stenhugger, der sov på slottet. Endvidere nævnes stenhuggere, der arbejder i Dvengeren, et af udenværkernes fire lave rundtårne, af hvilke det nordøstre fra 1522 rummede møntsmedjen. En sådan placering var i fredstid lige velegnet til smedje, huggeplads, smelte- og byggehytte.

Af regnskabsnotitserne ses endvidere, at glarmestrene har været beskæftiget mange steder på selve slottet, bl.a. i kongens og hertug Karstens (den senere Christian III's) kamre, samt i dronningens karnap, hvorved kan menes lanternen, hvis mange vinduer har kunnet give glarmestre meget at bestille. Endnu i 1531 og 1532 anskaffes byggemateriale til Gottorp. Det drejer sig nu om tømmer og bly, rimeligvis bestemt for afdækning af mure og tage. Sidstnævnte år anviser kongens bygmester Morten Bussert, hvorledes der skal brydes sten ved Helsingborg, og på Stevns, hvorefter bygmesteren træffer kongen på Gottorp, om hvis bygning han må have vidst god besked. Det forekommer helt rimeligt at sætte disse arkivalske oplysninger i forbindelse med opførelsen af Gottorp slots vestfløj, til hvis murværk der foruden norsk klæbersten også er benyttet kalksten, utvivlsomt

limsten fra Stevns. Vestfløjen må være »Frederik I's nye hus«. At bygge dette store dobbelthus har krævet en betydelig indsats af stenhuggere og glarmestre. Regnskaberne tillader nok også et skøn over arbejdets forløb. Husets, eller husenes mure synes at have været opført og facadeudsmykningen under arbejde i 1530, men bygningen kan vel knapt nok have været under tag i 1532. Året efter den 10. april døde Frederik I på Gottorp, i 1534 brød Grevefejden ud, og efterfølgeren Christian III må foreløbig have fået andet at tænke på end at indrette sig i den nye kongebolig, hvilket dog ikke behøver at være ensbetydende med, at arbejdet helt er gået i stå på den store byggeplads. I årene efter borgerkrigens afslutning 1536 opholdt kongen sig ofte og i længere perioder på sin barndoms slot Gottorp, hvis ombygning han må have haft en naturlig interesse i at se fuldført. Selv om heller ikke regnskabsoptegnelserne fra disse år, slutningen af 1530'erne og begyndelsen af 1540'erne, tillader en præcis angivelse af, hvad der blev udført og ved hvilke håndværkeres hjælp, viser dog enkelte poster, indkøb af gulvfliser og farve, at det har drejet sig om bygningens afsluttende indretning og udstyr. Men ganske sikker på, at Christian III har nået at få tilendebragt den store nybygning på Gottorp, forinden han i 1544 overlod slottet til broderen Adolf, kan man ikke være.

Intet i de så sparsomt og tilfældigt overleverede skriftlige kilder synes at være i modstrid med det forløb af byggeriet, som her i grove træk er ridset op på grundlag af en betragtning af det endnu eksisterende murværk og de gamle afbildninger af slottet. I årene umiddelbart før Grevefejden lykkedes det Frederik I at få sit nye hus, vestfløjen rejst, i årene herefter kan Christian III have gjort det færdigt ude og inde og samtidig udvidet det mod syd og sluttet det sammen med sydfløjen, den ved samme lejlighed forhøjede søjlehal, borgstuebygningen fra tiden o. 1520.

Nordfløjen. Der eksisterer også den mulighed, at det kan være Christian III, som har påbegyndt opførelsen af Gottorp slots nordfløj. De mange dekorativt udformede skorstene, som man ser på det troværdigt tegnede prospekt fra 1697 (fig. 6), lader sig tidsfæste til midten af 1500-tallet. Formerne er udpræget fransk-italienske og kan være formidlet gennem Serlios arkitekturbøger. Men udelukket er det heller ikke, at Serlio her har gjort sin indflydelse gældende efter 1564/65, da hertug Adolf tog et par italienske arkitekter i sit brød.

Bygningernes indretning. Lidt oplysning om, hvorledes kongerne i perioden 1523-1544 har indrettet sig på Gottorp, giver det bygningsinventarium, som blev optegnet i 1587, året efter hertug Adolfs død. I dette som på tilsvarende måde i flere af de samtidige kongerigske slotsinventarer, f.eks. Koldinghus', ser man de gamle rumbetegnelser bibeholdt meget længe, og man kan således få et fingerpeg om den ældre generations boligindretning.

Som også andre kilder oplyser, befandt hertug Adolfs og hertuginde Christines bolig sig i den efter branden 1564/65 nyopførte østfløj. Denne var blevet placeret langs med, men uden for østre ringmur, op til hvis inderside borgens middelalderlige kapelbygning havde ligget. Men interessant i vor sammenhæng må være, at inventaret samtidig oplyser, at et par lokaler i slottets sydfløj kaldes »Dronningens kammer« og »Kongelige Majestæts kammer«. Disse betegnelser kan kun henvise til Christian III's og dronning Dorotheas rumsuiter, hvis placering må antages at have været i sydfløjens vestre ende under vestfløjens »falske«, men rigt udformede rundbuegavl, der udadtil fremhævede dette hjørne som slotskompleksets fornemste. Dette er helt svarende til forholdene på Koldinghus efter dette slots ombygning ved midten af 1500-tallet. Christian III må åbenbart frem for den af faderen i slutningen af 1520'erne planlagte bolig, hvis daglige opholdsrum vendte ud til gården, have foretrukket at orientere sine stuer mod syd, det første skridt i retning af at give Gottorp hovedfront mod solside.

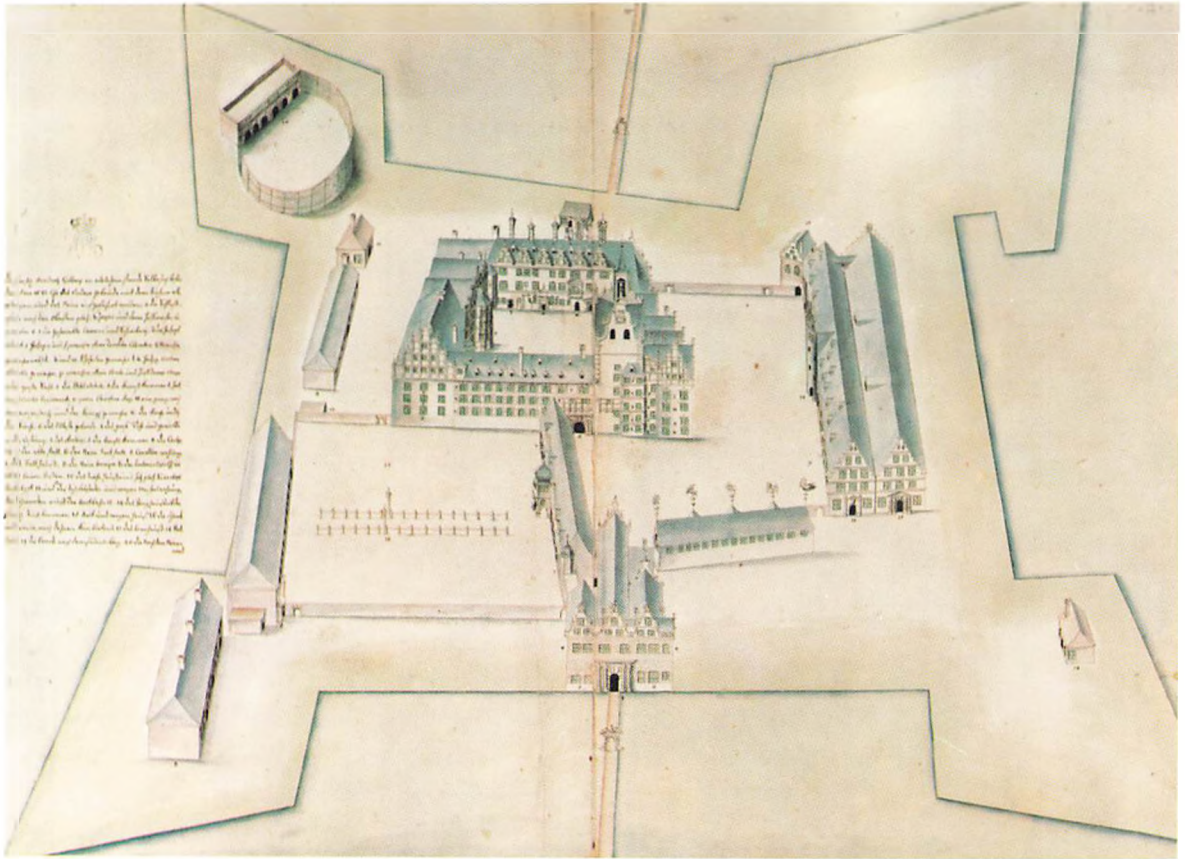
Hertug Adolfs ombygning. Næste og afgørende fase i Gottorp slots nyorientering foretog hertug Adolf i sammenhæng med opførelsen af den nye østfløj og moderniseringen af udenværkerne, der blev udstyret med de mere tidssvarende spidsvinklede bastioner efter det italienske system. Herefter tog Gottorp sig ud som gengivet på Slesvig-prospektet i *Theatrum Urbium* fra o. 1584 (fig. 5). Hertug Adolfs omdannelse af Gottorp fandt sted samtidig med, at Frederik II lod Haderslevhus fuldføre og Kronborg forny både som fæstning og slot. Men kongens bygmester på Kronborg Anthonius van Opbergen (fra 1577) arbejdede i en anden og mere moderne stil, den nordiske manierisme, hvis indflydelsesrige foregangsmand var flamlænderen Hans Vredeman de Vries. Hans modelbøger udkom 1565 og 1566 og gjorde hurtigt Serlios umoderne.

Gottorp slots nye østfløj, der som fyrstebolig afløste vestfløjen, kom ligesom denne til at bestå af to dobbelthuse, anlagt vinkelret på, og, for at opnå tilstrækkelig plads, hovedsagelig uden for den middelalderlige ringmur. Det kraftige kærnetårn i middelalderborgens sydøstre hjørne, op imod hvis østside det sydligste af hertug Adolfs nye »rækkehuse« blev lagt, fik ved nedrivning af den øverste, i 1564 brandhærgede del, stejle gavle og sadeltage, der krydsede hinanden i ret vinkel. Over tagryggenes skæring blev et klokkespir rejst. De fire spidse gavltrekanter blev, måske først på et lidt senere tidspunkt, prydet med volutsvungne kamme. Nybygningens, hertugresidensens mange gavle tilhørte i øvrigt den efterhånden gammeldags rundbuegavltype og efterlignede vestfløjens sydgavl fra 1540'erne. Sådanne rundbuegavle dominerede også i høj grad det af hertug Adolf til enkesæde stærkt udvidede slot i Kiel, som i sin nye skikkelse stod færdigt endnu før enkedronning Sofies død i 1568.

På sydsiden af Gottorps ombyggede kærnetårn lod hertug Adolf opmure en karnap, hvis lyse stuer stod i direkte forbindelse med de dunkle tårnkamre og fyrstelige gemakker i den nyopførte østfløj. Denne karnap var et fagert tillæg til boligen, der både kan minde om Frederik I's ældre lanterne på Gottorps vestfløj og de samtidige på Sønderborg slot og på Kronborg, især Frederik II's Drejertårn.

I forbindelse med de af hertug Adolf iværksatte bygningsfornyelser på Gottorp, for hvilke regnskaberne desværre ikke er bevaret, måtte adgangen til slotsgården ændres. Der blev opført en ny ydre voldport i de moderniserede udenværker og den indre slotsport i sydfløjen vest for det store tårn blev udvidet og fik en passende indfatning. Den træbro, der i forlængelse af Lollfuss, havde ledet færdslen, stuedrivere og andet godtfolk over Slien til borgholmen blev fjernet og erstattet med en ny syd for slottet. I 1582 lod hertug Adolf lægge en dæmning over Slien, således at landevejsfærdslen ikke behøvede at passere slotsøen. Fra nu af vendte Gottorp slot front mod syd, det senere Friedrichsberg, hvor adelspalæer og embedsboliger efterhånden stillede til parade.

Vender vi os herefter til vort egentlige emne: Frederik I's og Christian III's Gottorp, står tilbage at vurdere disse to kongers bygning såvel i national som i europæisk sammenhæng.

Gottorp, farvelagt tegning 1697.

Den så minutøst udførte perspektiv-tegning af Gottorp slot og fæstning 1697 må man opfatte som et erindringsbillede. Soldaterhertugen Friedrich IV havde netop på dette tidspunkt en mulighed for ved svogeren Sveriges konge Karl XII's hjælp at få Danmark kvalt i et knibtangsangreb. Herefter ville det lille hertugdømme kunne tilkomme en central placering i et svensk østersøimperium, hvortil måtte høre en værdig fyrsteresidens. Men medens krigen rasede hjemme og ude og krævede hertugens liv, var man på Gottorp kun nået til at forny det gamle slots sydfløj. Eftertiden kan glæde sig over, at resterne af bispeborgen og kongeslottet blev stående, men også over at tegningen fra 1697 kan vise, hvor stort og vidtløftigt et bygningsanlæg de slesvig-holsten-gottorpske hertugers slot efterhånden var blevet. I løbet af 1600-tallet voksede og formerede Gottorp sig, ofte ved knopskydning, og bygningskomplekset manglede efterhånden aldeles den orden og sammenhæng, som barokken forlangte. Årsagerne var, foruden begrænsede pengemidler, beliggenhed og stedets befæstning. I den første snes år efter hertug Adolfs overtagelse af Gottorp 1544 var han ung, ugift og næsten altid i felten; men ved sit giftermål 1564 fik han behov for en større bolig og efter en ildebrand anledning til at flytte fra faderens og bedstefaderens vestfløj til sin egen, den ny, desværre meget lidt kendte østfløj. Sønnen Johan Adolf satte stærkt ind på at tilvejebringe statsgemakker, kirken og dansesalen i nordfløjen. Efterfølgerne, de Danmark mere og mere fjendtligsindede hertuger, fortsatte bestræbelserne for at udstyre slottets indre. Deres store bibliotek og kunstkammer beslaglagde det meste af stueetagen i sydfløjen. Uden for selve slottet fortsatte udvidelserne af de bebyggelige arealer og fæstningsværkernes modernisering. Øst for slottet opførte Friedrich III et imponerende langt dobbelthus, der rummede våben, stalde og kornlofter. Vest for slottet blev plads til rendebane og boldhus. I den sent tilføjede nordvestre bastion, »Slagterlårnet«s afløser, blev indrettet en bjørnegård. Den mere og mere centraliserede administration af hertugdømmet øgede bestandigt kravet til lokaler, og for at undgå at fylde slottet med kontorer, anbragtes en del af disse i den ydre portbygning og i den lange forbindelsesbygning mellem denne og selve slottet. Som ved de fleste befæstede slotte, Kronborg f.eks., måtte haven anlægges længere borte, den ældste lige syd for slottet, på fastlandet, den yngre og større øst herfor på en halvø i Slien, og endelig den tredie, barokhaven nord for slotsholmen. Det må forekomme meget naturligt, at Friedrich IV ønskede at få samling på tropperne og orden i geledderne. Men han kom aldrig til at modtage sine undersåtters hyldelse på allanen over det nye slots enormt høje portal. Han faldt 1702 under Karl XII's felttog i Polen.

KAPITEL III

Frederik I's fyrstespejl

Gottorp-facadens billeder og budskab

11 a, 11 b og 12 a, 12 b. *Georg Pencz, der med sikkerhed ses at have stukket den Dydeserie (fig. 11 a), hvis blade stod til stenhuggernes disposition på Gottorp o. 1530, hørte ligesom S. Beham til Dürers bedst begavede elever. Til hans livsværk henregner kunsthistorikeren nogle stik, der bærer signaturen I. B. »Jörg Pencz«. Efter dette må hans produktion tilhøre perioden 1525-1550. Pencz døde sidstnævnte år i Königsberg som Hofmaler hos hertugen af Prejsen, hvilket er en interessant oplysning i sammenhæng med, at man kan konstatere brugen af hans blade på Gottorp. Hertug Albrechts gemalinde Dorothea var Frederik I's datter, og efter hendes død i 1547 bestilte hertugen hendes gravmæle hos Cornelis*

Fig. 11a.

Forud for en mere indgående omtale af den interessante og engang så rige udsmykning af gårdfacaden på Frederik I's hus, vil det desværre være nødvendigt at fastslå den sørgelige kendsgerning, at der af den vigtigste del, Passionsserien intet findes bevaret på oprindelig plads, om overhovedet. Af skulpturer eksisterer i dag foruden de to stærkt ødelagte reliefplader på attikaen, hvis motiver næppe lader sig bestemme, kun nogle af de mindre, som prydede rammeværket, hvori vinduerne og de store relieffer sad. På nordvestre hjørnetårn ses derimod nogle større rundbuede relieffer, dog næppe i oprindelig rækkefølge, da tårnet som tidligere nævnt måtte flyttes i forbindelse med nordfløjens opførelse.

Fig. 11b.

Floris i Antwerpen, hvor arbejdet året efter blev tilset af Christian III's maler Jacob Binck, som kongen 1543 havde udlånt til sin svoger. Det forholder sig med andre ord således, at på det tidspunkt, da den danske konge opgav Gottorp som sin hovedresidens, og byggeriet her må være blevet standset, havde både Pencz og Binck arbejdet på slottet i Königsberg. Uheldigvis er Pencz' Dydeserie ikke dateret, men en sammenligning mellem de stukne blade og flere af reliefferne på trappetårnet i slotsgårdens nordvestre hjørne på Gottorp (fig. 11b og 12b) efterlader ikke mindste tvivl om, at stenhuggerne har fulgt Pencz' figurkompositioner, tillempt dem reliefformatet, foretaget kombinationer, og, fremsfor alt, tillagt fremstillingerne den tredje dimension. En sådan kunstnerisk »låntagning« var fuldt legitim og i særlig grad karakteristisk for 1500- og 1600-tallet. De tyske og nederlandske Kleinmestre var fremsfor alt formspredere, kun i ringe grad inventorer, selvstændigt skabende talenter.

Fig. 12a.

Af det særdeles omhyggeligt førte slotsinventarium fra 1713 fremgår klart, at vestfløjens hovedbilleder samlet har udgjort en Passionsserie, en række billeder af stadierne i Christi Lidelseshistorie (»die gantze passion wie auch andere biblische historien«). Om de bibelske historier, som 1713-inventaret angiver placeret på facaden, har udgjort de til passionsmotiverne typologisk svarende gammeltestamentlige forbilleder, er ikke ganske sikkert.

Et slags supplement til Passionsserien udgjorde Dydeserien på trappetårnets facade. Der findes ingen grund til at antage Dydeserien for væsentligt yngre end Passionsserien. At trappetårnets relieffer i dag synes at adskille sig fra de mindre relieffer, der endnu sidder på oprindelig plads på vestfacaden, skyldes forskellen i materiale og forvitningsgrad. Af Dydesymbolerne er flere lette at bestemme. *Caritas*, Kærligheden (fig. 11a) i midterrækken til venstre personificeres af en nøgen kvinde med små børn. Kompositionen røber, at stenhuggeren har arbejdet efter et forlæg af mester J. B., Georg Pencz (fig. 11b). Også af *Temperantia*, Mådeholdet, en nøgen kvinde, der hælder vand i vin, findes på trappetårnets underste del en ret forvitret fremstilling, som under en dobbeltbue er kombineret med en anden kvindefigur, der muligvis skal personificere *Justitia*, Retsfærdigheden. Tempe-

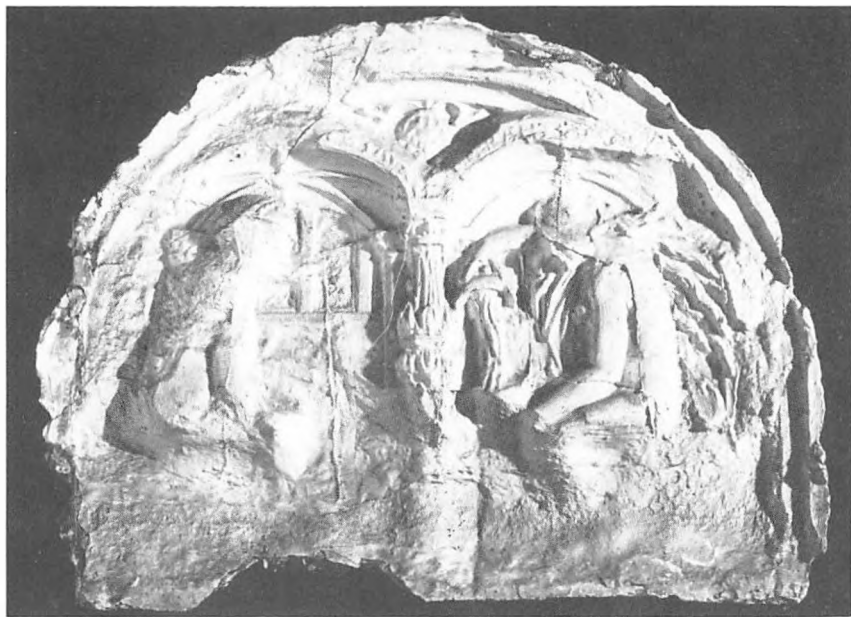

Fig. 12b.

rantia-figuren ses med sikkerhed at gå tilbage til Pencz' Dydeserie, Justitia muligvis. Et desværre stærkt beskadiget relief af en nøgen kvinde siddende på en bæk foran et vindue befinder sig ved siden af Caritas-relieffet og skal muligvis forestille *Fides* – Troen. Over døråbningen i stueetagen er anbragt et nu meget ødelagt relief forestillende to ryttere i kamp, muligvis heltene Achilleus og Hector, der må formodes at symbolisere *Fortitudo* – Styrken. Kompositionen har visse ligheder med et stik af H. S. Beham. Habich henviser i samme forbindelse til et stik af Aldegrev fra 1529.

De to relieffer øverst på trappetårnet falder uden for Dydeserien, deres motiver er gammeltestamentlige og synes typologisk at kunne knyttes til Passionsserien. De har derfor rimeligvis oprindeligt været anbragt på vestfacaden. Det drejer sig om Esther for Ahasverus (Marie kroning) og Jacob dræber Abner (Judaskysset). Sidstnævnte motiv har flere fællestræk med et stik af Beham.

De mindre kalkstensrelieffer, der er indfældet på oprindeligt plads i selve slotsfacadens rammeværk, er ret velbevarede og har samme typiske Kleinmester-præg som trappetårnets. Motiverne er her brystbilleder (fig. 13a-d) af kvinder og mænd med fantasifulde hovedbeklædninger, blomster og vaser, som på to undtagelser nær har karakter af at være ren dekoration. Disse relieffer skåret i den bløde sjællandske limsten har skullet tjene til oplivning af murfladerne mellem vinduerne og de store, nu desværre tomme felter i spejlene oven over vinduerne og på pillerne mellem disse.

I sin helhed har skulpturudsmykningen på Frederik I's hus udgjort en skuevæg i slotsgårdens rum, eller, om man vil, en slags billedskærm, der ved sine mange relieffer indsat i en arkitektonisk ramme må have haft ikke ringe lighed med periodens nederlandske altertavler. Som eksempler herpå kan nævnes Viborg-tavlen og især den lidt yngre i Roskilde domkirke. Også altertavlernes udskårne billeder stod i gæld til periodens grafiske blade: A. Dürers, L. Cranachs og Kleinmestrenes vidtudbredte passionsserier, således som vi her i landet kender det fra Claus Bergs altertavle i Odense og Hans Brüggemanns fra Bordesholm. Sidstnævnte billedskærer har benyttet Dürers Lille Passion fra o. 1510, som han muligvis kan have haft kendskab til gennem Jan Gossaert Mabuse.

I mange katolske kirker celebrerede biskop eller præst messen foran altertavlens passionsbilleder. I slotsgården på Gottorp trådte kongen,

13 a-b. Det er ikke tilfældigt, at der af skulpturerne på Frederik I's hus på Gottorp udover de store omplacerede Dyderelieffer på det flyttede trappetårn og karnappens balusterknipper (fig. 8) kun er bevaret nogle af de mindre billedsten på oprindelig plads i facadens rammeværk. Disse limstenskvadre indgår i selve murværket ligesom de glatte pynteskifter af samme materiale. De større figurrelieffer derimod var fremstillet særskilt og anbragt i murværkets fyldinger. De kunne let tages ud, og blev derfor fjernet, da man for vedligeholdelsens skyld valgte at lade facaden pudse over. Man har lov til at håbe, at de en skønne dag vil dukke op i de store opfyldninger omkring slottet. Limstenen fra Stevns er et velegnet materiale for en billedskærer, og på Gottorp har værkstedslederen sluppet sine svende løs overalt på facadens rammeværk uden for storfeltternes passionsrelieffer. Billedglæden kendte ingen grænser, og man erindres igen om periodens altertavler og skabe. I grundtrækkene var disse møbler også et rammeværk med indfattede fyldinger. De meningsbærende billeder sad naturligt nok i fyldingerne. Rammeværkets udsmykning var enten som på Gottorpkarnappen (fig. 7) snedkerarkitektur eller den rene ornamentik. Flere af de mindre profilvundte fantasihoveder af mænd og kvinder har stor lighed med udkæringerne på danske stolestade gavle fra midten af 1500-tallet. Kleinmestrenes dekorative småblade fløj vidt omkring, mange af dem blev til nytte for snedkerne i Ribe og Sønderjylland.

fra 1527 den danske nationalkirkes øverste myndighedsperson, frem i sin karnap på en lignende baggrund. Om denne kongelige præsentation, som »Lyset« i lanternen, kunne så biskop Gotskalk Ahlefeldt i Slesvig domkirkes kor tænke, hvad han ville, efter at Frederik I havde overladt resten af kirken til »Tolle Friederich«s evangeliske prædiken. Slesvig-biskoppen har kunnet gøre sig sine helt specielle tanker om ét af slotsfacadens relieffer, der stadig findes på oprindelig plads, tilmed usædvanlig velbevaret. Det forestiller en biskop, fra hvis mund der til hver side udgår et harpy-lignende væsen (fig. 14). I stedet for arme har de to fabelvæsener halvt oprullede bladstængler, hvormed de omklammer bispens høje mitra. Det kan næppe være andet, end at der i denne fremstilling må ligge en brod imod Romerkirkens højeste gejstlighed.

Efter rigsdagen i Worms 1521, som den unge prins Christian (III) overværede i selskab med Johan Rantzau, beskæftigede Luther sig stadig mere indgående med forholdet mellem stat og kirke, og tvunget af de aktuelle begivenheder, især bondeoprøret 1525, nåede han fra at betone statens selvstændighed frem til at anse fyrsternes magt over staten ikke blot som nødvendig, men af Gud givet. Det er vanskeligt at forestille sig, at Frederik I i tiden omkring bruddet med Rom på herredagen i Odense i 1527 skulle have været uvidende om Luthers

13 c-d. Kleinmesterstikkene vedblev langt op i 1500-tallet at være til nytte ikke blot for de snedkere, som efter reformationen modtog bestilling på nyt inventar til kirkerne. Der var også andre måder at reproducere på end at skære i træ eller sten efter et grafisk forlæg. Støbeteknikken gav mulighed for en massefremstilling, hvis produkter var billigere end stenhuggerens, som de kunne erstatte, også når det gjaldt bygningsdekoration. O. 1550 åbnede en driftig mand Statius van Düren i Lybæk en hurtigt oplommende virksomhed, der leverede terrakottarelieffer, for en stor dels vedkommende efter Kleinmestrens motiver, der ved skæring overførtes til den negative træform, hvori leret blev støbt for derefter at blive brændt. Disse brændte lersten var meget anvendelige og fik en stor udbredelse langs Østersøens kyster, i stor stil ved de meklenborgske hertugers slotte, især til den rigt dekorerede facade på slottet i Wismar fra 1550'erne. Man finder også Statius van Dürens terrakottaer på herregårde i Holsten, for eks. på Breitenburg, og de nåede til Slesvig, Flensborg og til kongeriget. En statelig kaminindfatning med putti i et elegant akantus-slyngværk blev o. 1550 opstillet i Køge bys ny rådhus.

kirkeretlige ideer. Det kan være disse, der har bestemt programmet for de billeder, hvormed kongen lod sit hus udsmykke.

Helt i Luthers ånd var det, at Den evangeliske Kirke ikke indskrænkede kunsten til Gudshuset, men også brugte den til at udsmykke verdslige bygninger. På et borgerhus i Görlitz lidt syd for Dresden findes en facadeudsmykning fra tiden o. 1570, der udgør et sidestykke til Frederik I's på Gottorp.

Mellem Christi Passion og Dyderne findes en gammel sammenhæng, som teologerne har begrundet ved henvisning til Skriften, specielt 2. Kor. brev 4ff og 2. Tim. 3,10. Men i forbindelse med vor viden om Frederik I's stilling til Romerkirkens gejstlige øvrighed i slutningen af 1520'erne kan det være af særlig interesse at erindre om Luthers opfattelse af Christi Lidelse som mere end en anvisning til efterfølgelse, men desuden en formaning til folket om betingelsesløst at underkaste sig fyrstens gudgivne magt, også i tilfælde, hvor denne medfører lidelser. For Luther er det fyrsten, der personificerer statens magtvilje, og om fyrsterne udtaler han i 1530: »Wie kann man es höher preissen, denn dass sie Götter heissen und sind? Und ihres Standes Werk und Tugend nicht allein engelische, sondern göttliche Tugenden sind«. På baggrund af en sådan opfattelse får Dydeserien på trappetårnet i

14. *Bisperelieffet på Gottorp slots vestfløj er et fascinerende billede. Kompositionen er typisk for Kleinmestrene, der på utallige måder forstod at variere temaet: En midterfigur, hoved, vase el. lign. omgivet af symmetrisk arrangeret rankeværk. Sådanne billeder har almindeligvis tjent til ren dekoration, men en idé stikker ikke sjældent hovedet frem. Det er vanskeligt at forestille sig vort bispebillede o. 1530 anbragt på Frederik I's hus uden bagtanke. Midterfiguren er tydeligt karakteriseret som romersk-katolsk biskop, og harpyerne, de to kvindelige uhyrer, der udgår fra biskoppens mund og befamler hans mitra, er heller ikke at tage fejl af. Den slet skjulte brod har næppe været vendt imod Gotskalk Ahlefeldts person, men i almindelighed mod den katolske kirkes højere gejstlighed, der i disse år stod for skud, hvilket så klart fremgår af de samtidige kalkmalerier i Brøns kirke. Frederik I har nok kunnet billige det almindelige satiriske sigte med dette billede, der sidder ligeså højt som hans »portræt« (fig. 18) og lader sig opfatte som en slags fyrstesmiger. I Kleinmestrenes ornamentik gemmer sig her og der i rankeværket figurmotiver, som lavmælt, men dog opfattetligt taler til sanser og forstand, især om erotik og politik. De er at forstå som tidens randbemærkninger, beslægtet med middelalderens drolierier. De hører i begge tilfælde hjemme i margin eller ramme. Bisperelieffets stenhugger ses at have kendt Lucas van Leydens stik.*

sammenhæng med facadens Passionsserie aktuel betydning i den kirkehistoriske situation sidst i 1520'erne.

Dyderne trådte også til for at bære Frederik I til graven. Da kongen tyve år senere fik sit kostbare gravmæle i Slesvig domkirke, var de tre teologiske og tre af kardinaldyderne nærværende som bærere af gravfiguren (fig. 39).

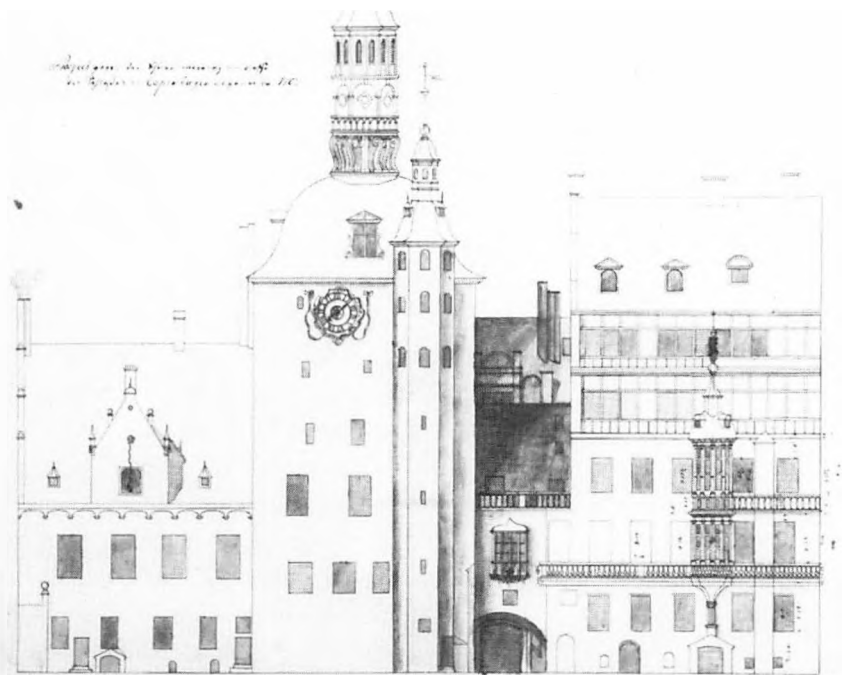
Efter at have konstateret, at Frederik I i sine sidste leveår lod opføre et nyt hus på Gottorp, hvis facadeudsmykning udtrykte kongens selvforståelse som evangelisk landsherre, stiller sig spørgsmålet, hvorfra kongen kan have fået hjælp til at visualisere sine af Luther stærkt prægede ideer.

Udenlandske forbilleder

De enkelte relieffers motiver er, som allerede af Johannes Habich påvist, Kleinmester-lån. De indgår imidlertid meget bevidst i den arkitektoniske helhed, i hvilken karnappen er hovedelementet, ostensoriet, i hvilket kongen viste sig frem i Evangeliets lys.

En nordisk husfacade som den på Gottorp fra tiden o. 1530 forekommer næsten utrolig moderne i kraft af sin symmetri, pilasterinddeling og skulpturdekoration. Karnappen er et yndet element i tysk sengotisk arkitektur, men optræder ikke i renæssanceform før begyndelsen af

15. I 1554, ti år efter at Christian III havde forlagt sin hovedresidens fra Gottorp til København, var kongens bygmester Jacob Unthart, Morten Busserts efterfølger kommet så vidt med opførelsen af slottets nye kongefløj, at han kunne bede Christian III om forslag til, hvilke billeder, der skulle pryde dens karnap. Kongen gav besked om, at der skulle skæres tolv trætafler, seks til hver etage, efter en serie malerier »De 12 tider om Året«, som hang i hans kammer. Året efter var taflerne opsat og rede til at blive malet med al-lehånde farver. Det er ganske evident, at der på dette vigtige punkt har eksisteret stor lighed mellem fyrsteboligerne på Gottorp (fig. 4) og det kun ti år yngre slot i København. Dog fandtes den forskel, at på sidst-nævnte slot hørte karnappen udelukkende til dronningens suite, og på Københavns slot kan billederne ikke tillægges nogen speciel betydning i sammenhæng med kongens stilling inden for nationalkirken. Rundbuegavlen på portbygningen kan være fra 1540'erne, da Bussert endnu ledede arbejdet på Københavns slot. Efter 1707-tegningen at dømme havde Blåtårns spir åbenbart mistet den nederste af de tre kroner fra 1596 (fig. 35). Bygningen yderst til venstre er Rådstuen. I København, hvor kongen så ofte opholdt sig, disponerede rådet over sit eget hus.

1520'erne i Sydtyskland. »Der schöne Erker« 1544 på slottet i Torgau er et berømt eksempel og mere for et skulptur- end et arkitekturværk at regne. Efter forbillederne i Dresden og Torgau fik Københavns slots kongefløj i 1551 en karnap kombineret med en altan, hvor kongen kunne stille sig til skue og sammen med hele hoffet bivåne festligheder på slotsgården (fig. 15).

I sin indre disposition er Gottorps dobbelthus gammeldags og borgerligt. Her som andre steder nord for Alperne er endnu ikke på dette tidspunkt tale om en dybere forståelse af den klassiske arkitekturs formelementer, endsiige sammenhæng mellem bygningens indre og ydre. Man er ikke nået videre end til at bruge søjlen dekorativt. Dette gælder både lanternens balustersøjler og facadens lisen-agtige pilastre, der nærmest virker som led i en møbelarkitektur. Det er i kraft af sin strenge opdeling og regelmæssige vinduesplacering, at Gottorpfacaden gør så moderne et indtryk, uanset at det drejer sig om en skinvirkning.

I tiden o. 1520 trængte den antikke søjleform ind i nordeuropæisk kunst, dog i første omgang kun som ren dekoration, i billedkunsten og i kunsthåndværket. De grafiske blade befordrede en hastig spredning til

mange maler- og billedskærerværksteder, ikke mindst blandt de tidlige nederlandske romanister. Jan Gossaerts portrættik af Christiern II er et af mange eksempler. Hos Claus Berg, hvis Odense-værksted disponerede over en righoldig samling af grafiske blade, ser vi forsigtige forsøg på at bruge en slags søjler som bærende led. Først omkring 1500-tallets midte begynder en mere regulær anvendelse af de klassiske søjleordner, hvilket især skyldes udgivelsen af de teoretiske søjle- og arkitekturbøger. Blandt disse fik Sebastiano Serlios størst betydning ved de mangeartede praktiske anvisninger. Den i hertugdømmerne siden 1559 virkende bygmester Herkules von Oberberg, vor første »Vitruvianer«, gjorde flittigt brug af Serlios bøger, hvoraf 1539 tryktes en udgave i Antwerpen.

Endnu i tiden o. 1530 kan kun meget få steder i Nordeuropa opledes eksempler på, hvad man tør kalde en renlivet renæssancearkitektur, der grunder sig på de med søjlen overensstemmende proportioner. Den er da gerne tilvejebragt af de få italienske arkitekter, der havde fundet vej over Alperne. I de nordlige Nederlande virkede fra begyndelsen af 1530'erne Alessandro Pasqualini fra Bologna, indkaldt af den kejserlige statholder Hendrick III af Nassau-Breda. Kastellet i Breda o. 1540 kunne opvise en fuldbåren pilastersmykket volutgavl. I Dresden var arkitekten Bastian Kramers lidt ældre rigt skulpturprydede gavle på Georgenbau mere småskårne i silhouetten.

Kurfyrste Johann Friedrichs sydfløj på slottet Hartenfels i Torgau med arkitekten Konrad Krebs' berømte åbne spindeltrappetårn fra samme tid som Georgenbau er nok et epokegørende, men ingenlunde noget klassisk værk, og de nordeuropæiske fyrster kom overhovedet først rigtigt i gang med deres slotsbyggeri i løbet af den følgende snes år. Den arkitekt Jacob Unthartt, som Christian III i begyndelsen af 1550'erne lod opføre Københavns slots nye kongefløj, viste sig her stærkt påvirket af de lidt ældre slotte i Dresden og Torgau. Rimeligvis blev Unthartt indkaldt fra Sachsen, hvor Christian III's datter Anna i 1548 i kirken på Torgau blev viet til August, fra 1553 kurfyrste.

Naturligt nok var det gennem deres slægtsforbindelser, at fyrsterne søgte at skaffe sig den bedst kvalificerede kunstneriske assistance, være sig arkitekter, billedhuggere eller malere.

Behovet for at knytte en maler til sit hof havde en fyrste især af dynastisk-genealogiske årsager. Også i sin egenskab af landskirkens overhoved måtte den evangelisk-lutherske fyrste legitimere sig ved at

dokumentere sin fornemme afstamning. Dronning Dorothea gjorde det ved at anbringe sin egen og Christian III's maledte anetavler på væggen i Sønderborg slotskirke.

At en maler foruden at male, kopiere og købe portrætter kunne gøre gavn på talrige andre felter, er Jacob Binck et godt eksempel på. Hans deltagelse i prinsesse Annas brudfærd fra Koldinghus til Torgau i 1548 skyldes nok hans talent for formgivning i videre forstand.

Når problemet var at skaffe sig kunstnerisk assistance, må Christiern II siges at have været heldigt stillet ved at stå i nær forbindelse med to af humanismens og renaissancekunstens vigtigste hjemsteder i Nordeuropa, morbroderen kurfyrste Frederik den Vises hof i Wittenberg og statholderinden Margrethe af Østrigs i Malines. Margrethe var datter af kejser Maximilian og enke efter hertug Philibert af Savoyen. Den udvidelse af hendes »Palais de Savoie«, der fandt sted 1517-26, viste flere moderne træk, bl.a. »franske« gavlkviste og volutsvungne gavlkamme. Sidstnævnte arkitekturmotiv, der fra slutningen af 1500-tallet vandt så stor yndest i Danmark, dukker i kongeriget for første gang op o. 1560 på Holmens ankersmedje i København, der var kongens udsigt fra den nyopførte bolig på slottet.

Både i Sachsen og i kejserens Nederlande havde Christiern II rig lejlighed til at træffe fremragende kunstnere, hvilket resulterede i, at kongen lod sig portrætter bl.a. af Lukas Cranach og Albrecht Dürer; førstnævnte kunstner traf han i Sachsen, sidstnævnte i Antwerpen 1521 på den hastigt besluttede rejse, hvis hovedformål var politiske forhandlinger med kejseren. Rejsen kunne også, efter hvad Hans Mikkelsen, kongens ledsager mente, give anledning til at hverve dygtige håndværkere for Danmark. Hertil var tidspunktet på grund af Karl V's edikt mod Reformationen og religionsfølgelserne gunstigt. Om resultaterne af en sådan hvervning ved vi intet sikkert. Et muligt vidnesbyrd om tilstedeværelsen af nederlandske bygningshåndværkere i Danmark i 1520'erne kan eksistere i de sengotiske pinakelgavle i Helsingør (Karmeliterhuset) og på nogle nordfynske kirker.

Frederik I havde ikke gennem sine familieforbindelser de samme muligheder som Christiern II for at orientere sig europæisk. Nærmest knyttet var han til Prøjsen, men først efter datteren Dorotheas giftermål i 1526 med hertug Albrecht, den frafaldne stormester af Den prøjsiske Orden. Denne begivenhed kan meget vel have tilskyndet kongen til at lade sin beskedne og gammeldags residens Gottorp

forskønne. Den byggevirksomhed, som hertug Albrecht udfoldede i Königsberg, kom først i gang 1532, og i 1540'erne var det til svogeren Christian III, han måtte henvende sig om at låne en maler, den lige omtalte Jacob Binck.

Af udenrigspolitiske grunde var Frederik I bestandig tvunget til skarpt at holde øje med sin landflygtige nevø, den detroniserede Christiern II og dennes mægtige svoger, kejseren. Af samme grund var Frederik I tilskyndet til at skaffe sig venner blandt Karl V's fjender. I 1531 lykkedes det kongens kansler Melchior Rantzau at bane vejen for en overenskomst mellem Danmark og Det schmalkaldiske Forbund, de tyske protestantiske fyrsters militære alliance. Til rigets forsvar, især fæstningsbyggeriet, var det i bogstavelig forstand mest nærliggende for Frederik I at søge teknisk bistand fra Hamborg, hvor bystyret ligesom i de store nederlandske stæder rådede over en stadsbygmeister. Kongen kunne yde Hamborg gentjeneste ved at lade byen forpakte de navnlig for vandbygning værdifulde kalkstensbrud i Segeberg i Holsten.

Af gode grunde havde Frederik I ikke mulighed for at skaffe sig sådanne forbindelser i de kejserlige Nederlande, hverken hos statholderinden i den sydlige del, eller hos regenten i den nordlige. Men de udenrigspolitiske forhold hindrede ikke den livlige handelsforbindelse mellem Husum i Vestslesvig og de frisiske byer.

I Nederlandenes nordvestlige hjørne, op til Westfalen, lå hertugdømmet Geldern, der med støtte fra Frankrig førte en langvarig frihedskrig mod de habsburgske Nederlande. Disse blev ved flere lejligheder invaderet af hertug Karl af Egmonts tropper, der belejrede Antwerpen i 1542, samme år i hvilket Christian III kom hertugen militært til hjælp. I dette urolige hjørne af Nordvesteuropa, fyldt af lejetropper, havde befæstningskunstens udøvere gode vilkår. Ved at studere de mange tvangsborge, der af begge krigens parter blev anlagt i disse egne, var noget at lære både for kong Frederik og hans efterfølger. Malmøhus og Aalborg slot er typiske tvangsborge, begge bygget lige efter borgerkrigen med det formål at holde den stedlige befolkning i ave, og begge steder har arkitekturen udpræget nederlandske træk.

Johannes Habich har under sit forsøg på at finde en facadekomposition at sammenligne Gottorp slots vestfløj med henvist til et forlængst nedrevet hus i Zalt-Bommel i Geldern opført af Johannes van Rossem, en broder til hertug Karls navnkundige hærfører Marten. Det drejer

Fig. 16.

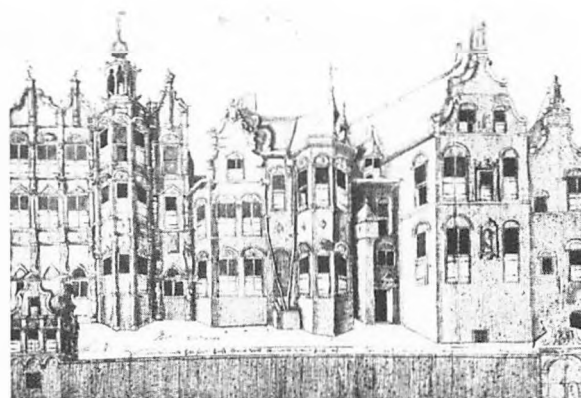

Fig. 17.

16, 17. Til forståelse af Frederik I's dobbelthus findes i dag kun et begrænset sammenligningsmateriale, af hvilket de to gamle tegninger af brødrene van Rossems bypalaer i Geldern nok er vigtigst. Feltherren Martens »Duivelshuis« i Arnhem (fig. 16, tv.) er stilistisk mere frem-skredent end broderen Johans dobbelthus i Zalt-Bommel (fig. 17, th.) velsagens også yngre både end dette og Frederik I's. Men ved deres karnapper, trap-petårne, fagdelling og rige skulp-turpryd er disse huse i slægt med hinanden. Slægtskabet har sin baggrund i Nederlandes rige borgerlige bygningskultur. For Frederik I's bygmester har det været vanskeligt at finde et fuld-gyldigt mønster for en fyrstebolig, men kongen har næppe haft noget imod at indrette sin bolig borgerligt, når blot den kunne blive tilstrækkeligt storslået.

sig om et sammenstykket kompleks af bygninger, der på flere punkter kan opvise lighedspunkter med Gottorp. Dette valg må anses for velmotiveret, selv når man tager i betragtning, at bygningen har bestået af flere, næppe samtidige dobbelthuse, som ikke er dateret og nu kun kendes fra en tegning (fig. 17). Marten van Rossem lod til sig selv opføre to boliger, som, i stærkt restaureret tilstand, endnu eksisterer. Disse huse lader sig med ligeså god begrundelse inddrage i forsøget på at placere Frederik I's hus på Gottorp i en europæisk sammenhæng.

Mindst interessant i denne forbindelse er hærførerens hus i Zalt-Bommel fra tiden o. 1530; dette har karakter af en portbygning, hvis indkørsel flankeres af to balustersøjler. I spejlet over et af husets vinduer er anbragt et sandstensrelief med et profilvendt krigerhoved, der stærkt minder om et af reliefferne på Gottorp-facaden. Større interesse i nærværende sammenhæng vækker Marten van Rossems palæ i Arnhem, det såkaldte »Duivelshuis« (fig. 16). Husets navn skyldes den rige figurudsmykning af den tre stokværk høje facade, der ligesom på Gottorps vestfløj udfolder sig mellem to bygningsfrem-spring. Det drejer sig dog her ikke om trappetårne, men om karnapper. Begge steder er facaden opdelt af lisener og gesimsbånd. Heller ikke Duivelshus er sikkert dateret; endnu i 1546 blev der arbejdet på det.

Selv om man ikke kan regne med at finde et direkte forbillede for Gottorps pragtfacade, hverken i Gelderns eller de nordlige Nederlan-des byer, hvor kun et meget begrænset antal borgerhuse fra 1500-årenes begyndelse er bevaret, tyder dog alt på, at inspirationen til

Frederik I's hus er kommet fra disse egne, hvilket må forekomme helt naturligt både i betragtning af kongens udenrigspolitiske orientering og Slesvigs naturlige søforbindelse med Nordfrisland over havnen i Husum. Denne by var stærkt begunstiget af kongen og havde o. 1510 40 store skibe i søen. Frederik I drev selv kornhandel fra Husum og opholdt sig ofte her hos sin datter Geseke og dennes mand Hans Knudsen. Byen blev på et tidligt tidspunkt indfaldsport for evangeliske strømninger. Prædikanterne Tast og Prætorius virkede her allerede i 1522, og i 1528 måtte franciskanerne lade sig drive ud af byen. Det er sandsynligt, at nogle af de håndværkere, der på grund af deres tro flygtede fra Nederlandene, har slået sig ned i den driftige by. I 1523 var adskillige hollandske bygningshåndværkere beskæftiget ved opførelsen af Frederik I's slot i Tønder. I østfløjen på Aalborg slot sidder nogle vinduer, hvis murede indfatning med fremspringende profileret »bryn« har sidestykker på Gottorp og mange steder i Holland. Som tidligere nævnt optræder de karakteristiske trappegavle med snedvendte pinakler på nogle nordfynske kirker og på Karmeliterhuset i Helsingør, ingen af stederne dog sikkert dateret.

Forhold til hjemlige kunstnere og forbilleder

Det vil herefter være på sin plads at undersøge, om der til trods for kongeskiftet i 1523 og oprøret i de følgende år kan påvises en kontinuitet i den danske arkitekturs udvikling under Christiern II og Frederik I, eller om huset på Gottorp bedst lader sig forstå som et isoleret, fremmed indslag i vor bygningskunst. At besvare dette spørgsmål klart og entydigt er vanskeligt, fordi sammenligningsmaterialet er lille og de samtidige skriftlige vidnesbyrd få. Udgangspunktet for en sådan undersøgelse må være monumentet, Gottorp slots skulpturprydede arkitektur, eller, som man lige så godt kunne sige, Gottorps skulpturudsmykning i sin arkitektoniske indfatning. Facadeudsmykningen må være produkt af et værksted af billedhuggere, billedskærere og malere, ledet af en velorienteret kunstner, »maler« (?), der ikke nødvendigvis også har haft ansvaret for det bygningstekniske.

Man bør nok ikke undlade at fæstne sig ved, at der blandt de byggematerialer, som har fundet anvendelse ved udsmykningen af Gottorps pragtfacade, findes limsten fra Stevns og klæbersten fra Trondhjem-egnen i Norge. I begge tilfælde drejer det sig om bløde

stenarter egnet til formgivning ved hjælp af en billedskærerkniv. At sådanne materialer er brugt, må fremkalde en drøftelse af forholdet mellem datidens forskellige håndværksfag. Der findes ingen grund til at undre sig over, at man til facadeudsmykningen også har brugt udenlandsk materiale. På Stevns findes den bløde kalksten i så tynde lag, at den ikke lod sig anvende – hverken til store relieffer – eller vinduesposter, og transport over lange afstande var ikke noget stort problem, hvis blot den kunne ske på et søgående skib eller en flodpram. Hertugerne og Henrik Rantzau modtog adskillige laster af den gode sandsten fra Pirna ved Dresden fragtet på Elben til Hamborg og videre herfra til Slesvig og Holsten. Hertug Hans havde til stadighed sit eget skib »David« i søen for at hente træ og sten til sit byggeri i Haderslev.

Adam van Düren virkede både som bygmester og som billedhugger. Efter hjemkomsten fra rejsen til Stockholm i 1520 i kong Christierns følge genoptog han restaureringen af domkirken i Lund, og i 1530 synes han at have arbejdet på det ældste Malmøhus, som Frederik I udvidede i retning mod byen, hvis borgere i 1523 holdt med Christiern II. Hvis den »Doem v. Dywrenn«, der i 1532 fik et kongeligt pas til at rejse til Tyskland, kan være identisk med mester Adam, er det sidste gang, vi finder ham nævnt i de skriftlige kilder.

Om en af de mest gådefulde skikkelser i den ældre danske kunsts historie *Morten Bussert* har Francis Beckett og Christian Axel Jensen med stor omhu samlet, hvad der af de skrevne kilder kan udtrages om denne mands levnedsløb. Her vil det blot være nødvendigt at minde om, at Bussert trods et nært forhold til Christiern II – hans hustru var datter af kongens fuldtro ven og ledsager i landflygtigheden, Malmøborgmesteren Hans Mikkelsen – fik lov at beholde sin gård i København, da denne by i 1523 overgav sig til hertug Frederik. I denne sammenhæng betegnes han som stenhugger. Under den nye konge gjorde Bussert hurtigt en strålende karriere, i 1525 blev han, skønt borgerlig, udnævnt til lensmand og omtales nu som kongelig majestæts bygmester. I årene fra 1529 til 1544 ses han at være ejer af den gamle møntergård i Husum, og det er tydeligt, at han i 1531-32 må have vidst god besked om Gottorp slots bygninger. I det sidst nævnte år gav han som tidligere nævnt anvisning på, hvorledes der skulle brydes sten ved Helsingborg, »Stenklint« på Stevns og hundrede læster Saltholmskalk. I 1535 omtales en mester Martin som værende beskæftiget ved opførel-

sen af Tønderhus; men da efternavnet ikke er angivet, lader det sig ikke fastslå, at denne oplysning gælder Bussert.

Som stenhugger har Morten Bussert uden tvivl været ledende mester, og omkring Absalons, i kunsthistorisk henseende skelsættende, gravsten fra 1536 har Christian Axel Jensen arrangeret en gruppe adelige gravsten og henført den til et værksted forestået af »Absalomesteren« Morten Bussert. Det må i nærværende sammenhæng virke påfaldende, at blandt de stenhuggerarbejder i kongeriget, hvis kunstneriske grundtræk viser størst slægtskab med Gottorp-skulpturerne, må regnes Absalons gravsten og indskrifttavlen på Johan Friis' Hesselagergård fra 1538, samt i Sønderborg gravstenen over Ditlev Brockdorf, død samme år. Alle disse arbejder er blevet til, før Christian III's maler Jacob Binck forlod Danmark.

Når Christian Axel Jensen ikke tør se bort fra den mulighed, at Binck kan have haft et kunstnerisk medansvar for »Absalongruppen«, må dette siges at være fuldt berettiget i betragtning af stenhuggerens afhængighed af sit forlæg, tegningen eller det grafiske blad. Det kan for den lige nævnte gruppe skulpturers vedkommende være maleren Binck, der har udstyret stenhuggeren Bussert med sit mere eller mindre originale forlæg.

Under alle omstændigheder, fast må det stå, at Morten Bussert i 1500-tallets anden fjerdedel flittigt har virket både som stenhugger og som bygmester på samme måde, som Adam van Düren havde gjort det under kongerne Hans og Christiern II. I et egenhændigt brev i det for Danmark så farefulde år 1542 henvendte bygmesteren sig i en fortrolig tone til sin konge, og brevet røber, at han var særdeles velorienteret om Danmarks forhold til udlandet, specielt de venskabelige bånd til hertugen af Geldern, hvem Christian III samme år støttede militært.

Om Morten Busserts fødested, der kan have været i Nederlandene, og om hans ungdom vides intet. At han før 1523 som svend udgået fra *Claus Bergs* værksted skulle have »tegnet« pilastrene på abbed Henrik Kristiensen Tornekrans' relikvieskab i Sorø, forekommer en dristig hypotese. Skabets rigt dekorerede balusteragtige halvsøjler er i en ren Kleinmester-stil, hvis oprindelse snarere end i Sydtyskland skal søges i Nederlandene. Men endnu i 1527, måske også nogle år herefter, har Claus Berg virket i Danmark, og som det synes, både som billedskærer og som stenhugger. Det store, af Cranachs figuropfattelse afhængige krucifix i Sorø er fra nævnte år, biskop Ivar Munks stenepitafium i

Ribe domkirke lidt yngre. Biskoppens ansigtstræk har portrætkarakter, det samme gælder de kongelige stifterfigurer på Odense-tavlens predella.

Behov for en maler, betegnelsen forstået i datidens opfattelse, dvs. ikke blot en portrætfremstiller (kontrafejer), men en tegnekyndig værkstedsleder, inventor og kopist, dertil dekoratør og formgiver, for ex. af husgeråd og dragter, havde fra tid til anden selv et beskedent hof, der ikke i længere tid formåede at holde en hofmaler på fast årsløn.

Claus Bergs langvarige virke i Odense, hvor kong Hans' enke dronning Christine holdt hof i årene 1513 til 1521, var uden tvivl betinget af hendes store bestilling, indretningen og udsmykningen af Gråbrødrekirkens kor til kongefamiliens gravsted. Skønt Bergs Odenseværksted ikke var ukendt med portrættering, dette viser både altertavle og epitafium, er det andet og mindre interessant malerarbejde, dronningen ifølge et par poster i hendes hofholdningsregnskab vides at have betalt maleren for.

Fra 1488 førte hertug Frederik selvstændigt hof i hertugdømmerne; også dennes hofholdningsregnskaber er bevaret og kaster lidt lys over, hvad der blev købt af kunst. Billeder, rimeligvis udskårne og malede altertavler, bliver fra tid til anden anskaffet på det frie marked, og selv om der blandt håndværkerne på Gottorp kan have været enkelte, vi i dag ville betegne som kunstnere, synes Frederik først efter tronbestigelsen i 1523 at have fået større behov for kunstnerisk assistance. Med kongeværdigheden steg kravene til hans ydre fremtræden, hans ansigtstræk blev mere interessante og afbildninger heraf efterspurgt såvel i de snævre som i de vide kredse, blandt fyrster og i folket, som medaljer, skuepenge og mønter. Ved den udstrakte kopiering eller anden form for reproduktion fastholdes gennem årene et par let kendbare grundtyper, og for Frederik I's vedkommende kan i det bevarede materiale skelnes mellem to, af hvilke profilbilledet med den flettede hue, der endnu i 1578 går igen på Kniepers Kronborg-tapet, har en vis interesse i sammenhæng med ét af de små kalkstensrelieffer på Gottorp-facaden (fig. 18a). Men lige så autoriseret synes den anden (med kabuds) at have været. Den er repræsenteret på de anetavler, der fra Christian III's tid i genealogisk ordning afspejler den fyrstelige samling af portrætmalerier. Figuren på Frederik I's gravmæle i Slesvig domkirke (fig. 40) slutter sig til denne type.

Blandt de små kalkstensrelieffer på Gottorp-facaden har alene ét,

18 a-b. Billeder avler billeder, hvad der er åbenbart for enhver, der kaster et blik over kunstnerens skulder. På hans bord kunne i dag godt tænkes at ligge et avisbillede, revet ud, ikke for begivenhedens, men for formens skyld. På denne måde har former til alle tider forplantet sig, og fra begyndelsen af 1500-tallet fandtes malere, der systematisk udnyttede de grafiske reproduktionsmetoder til nytte for håndværkere af mange slags sag. Kleinmestrene udgav bunker af blade for at stille periodens billedhunger, der ikke var mindre end vore dages. De billedskærere og stenhuggere, som arbejdede på udsmykningen af Gottorps nye kongebolig, disponerede over et righoldigt udvalg af kleinmesterstik, bl.a. Pencz (fig. 11 og 12). De rent dekorative blade var oftest i et lille tværfomat, symmetrisk arrangerede bladranke med en vase eller et hoved som midtpunkt (fig. 14). Men et forlæg behøvede ikke nødvendigvis at være et kobberstik, fornerne kunne også smitte af fra genstand til genstand. Mere udbredt end nogen anden formbærer var en mønt; den kunne med sit fyrsteportræt også falde i billedskærerens hånd og tjene ham som forlæg.

det tidligere nævnte profilhoved (fig. 18a), portrætkarakter. Ved den lange, buede næse, hovedbeklædningen og indfatningen i en cirkelmedaljon bringer det relieffet på Frederik I's såkaldte Husumdaler fra 1522 (fig. 18b) og den hermed formalt afhængige Ribegylden fra 1524 i erindring; »skipperskægget« kan vejr og vind have raget af. Også en stor kobbermedalje udført efter kongens død hører til i denne sammenhæng.

Det må forekomme sandsynligt, at en af de stenhuggere, der o. 1530 arbejdede på Gottorp, har tilvejebragt sit relief på grundlag af et forlæg, der i dette tilfælde ikke har været et Kleinmester medaljonstik, men enten en virkelig medalje, en mønt, et stempel eller en støbeform fra slottets møntsmedje. Heri er intet mærkværdigt i betragtning af, at både malere og stenhuggere overalt på denne tid overfører former fra det ene materiale til det andet uafhængigt af størrelsesforholdene. Kleinmestrenes ornamentstik er som oftest af et meget beskedent format.

Det er fristende i det noget forvitrede kalkstensrelief på Gottorp at se et portræt af Frederik I, selv om dette dølger sig bag anonymitetens slør. Hertil findes sidestykker fra 1500-tallets slutning. Den til grund for kalkstensrelieffet liggende portrættype, hvis ældste kendte version er Husumdaleren fra 1522, kan betragtes som et sikkert vidnesbyrd om, at den stempelskærer, der arbejdede for Frederiks møntmester, har disponeret over en fremstilling, en portrættegning eller et maleri. Men hverken stempelskæreren eller malerens navn kendes.

De små, men vidtspredte mønt- og medaljeportrætter af Frederik I er samtidige med de mere originale og kunstnerisk mere betydningsfulde malede, der forestiller Christiern II. Disse er med umådelig flid og nogen skarpsindighed blevet undersøgt af kunsthistorikeren, der i forbindelse med tidens skægmoder også har strejft Frederik I's ikonografi, hvis problemer dog tidligst er blevet taget op af numismatikere. Hvor værdifulde end Christiern-portrætterne kan siges at være, er det dog modellen, ikke kunstværkerne, der tilhører Danmarks historie. Man har intet kendskab til, at denne konge har haft en maler fast knyttet til sit hof. Hollænderen *Michiel Heynrick*, som 1520/21 var beskæftiget på Københavns slot, bør man i dag betegne som bygmester og ikke som maler, hvad han selv utvetydigt anfører begrundelserne for i sit sidste brev til kongen. Heri undskylder han ikke at have fremstillet sit projekt til et spir på slottet så smukt, som en maler (schilder) havde kunnet gøre. Til gengæld ville en maler ikke have været i stand til at holde målet, føjer han selvhævdende til.

Kort tid efter at fyrstehofferne i København og Odense blev opløst og hertughoffet på Gottorp ophøjet til kongehof, etablerede Frederik I's ældste søn Christian (III) et hertugeligt hof på det gamle Haderslevhus. Christian var i 1524 blevet forlenet med Haderslev amt og i 1525, det år, han ægtede Dorothea af Sachsen-Lauenborg, med Tørringlen. Men videre glansfuldt har det unge hertugpars hof næppe været, da Frederik I var yderst påholden over for sin søn, af hvem han ikke ventede sig stort. I øvrigt gik hertug Christian stærkt op i at reformere kirken i sin part af Slesvig. Det virker på denne baggrund påfaldende, at første gang en »Jacob Contrafeier« og »Jacob Maler, Contrafeieren« nævnes i Danmark er 1533 og 1534 i det af rentemester Henrik Schulte for hertug Christian førte regnskab. Denne Jacob kan næppe være en anden end maleren *Jacob Binck*, om hvis ungdomsår man intet sikkert ved ud over, at det lader sig udregne, at han må være

født o. 1500 og stamme fra Köln. Hans portræstik tillader ikke at fastslå, at han i 1529 har opholdt sig i Nederlandene, men man slutter sig gerne til Georg Galsters opfattelse, at et af hans første arbejder for Christian III sandsynligvis har været en mindemedalje over Frederik I, der døde på Gottorp skærtorsdag den 10. april 1533. At Christian kort tid efter at have ladet sig hylde som hertug i Slesvig og Holsten, umiddelbart før Grevefejdens udbrud og inden sin tronbestigelse, har haft Jacob Binck i sin tjeneste, kunne tyde på, at hertugen har overtaget maleren fra sin fader kongen. Således lader det sig gøre sandsynligt, at Binck kan have opholdt sig på Gottorp o. 1530, og uden mulighed for at få svar, tør man vel spørge, om Binck kan være den maler, der i 1530 havde sit sovekammer på slottet, ligesom tilfældet var for en stenhugger, måske Morten Bussert? Endvidere kunne heri ligge forklaringen på, at Frederik I's nye hus blev prydet med et portrætre-lief af kongen, der repræsenterer en type, som går tilbage til 1522, hvoraf flere senere varianter kendes. At den store, forgyldte kobbermedalje utvivlsomt er et arbejde af Binck, kan dog ingenlunde være ensbetydende med, at Husumdalerens stempel med vort lands ældste egentlige møntportræt skyldes denne maler, også Brüggeman kunne her komme i betragtning.

På grund af vanskelighederne ved at følge Kleinmesterformernes næsten uransagelige veje og deres ofte næsten mekaniske overførsel fra grafik til maleri og al slags arkitekturdekoration, møbler, mønter, smykker, våben og finere husgeråd, bør man erindre, at den perfekteble Jacob Binck i sin ungdom gjorde sig fortrolig ikke blot med de tyske, men også de nederlandske Kleinmestres formsprog, bl.a. ved at kopiere Jan Gossaerts portræt af Christiern II, hvoraf man dog ikke tør drage den slutning, at han har truffet kongen i Nederlandene. Før 1533 ved vi intet om Bincks færden, men her er nævnt muligheden af, at han tidligt, måske i slutningen af 1520'erne, kan være trådt i Frederik I's tjeneste på Gottorp og her medvirket ved opførelsen af kongens nye hus og umiddelbart efter dennes død fortsat sin virksomhed under hertug Christian, den udvalgte konge.

Jacob Binck var i Christian III's tjeneste, indtil det i 1543 lykkedes kongens svoger hertug Albrecht at lokke ham til Prøjsen. Det var på denne tid, at kongen opgav Gottorp som sin residens. Året efter overdrog Christian III dette slot til sin broder hertug Adolf og Bussert afhændede sin gård i Husum. I de samme år var hertug Albrecht i

Königsberg nået så vidt med sit slotsbyggeri, at han kunne iværksætte rumindretningen, herunder udsmykningen af det såkaldte »Geburtszimmer«, hvis træpaneler blev prydet med portrætmedaljoner, der forestiller kvinder og mænd i fantasirige kostumer. Denne rumudsmykning er, ikke mindst for portrætmedaljonernes vedkommende, beslægtet med tidens ornamentstik på tilsvarende måde, som de mindre kalkstensrelieffer på Frederik I's nye hus på Gottorp er det. Men det er nødvendigt at tilføje, at hverken på Gottorp o. 1530 eller i Königsberg o. 1543 er Bincks navn direkte knyttet til disse hinanden så nært beslægtede billedskærerarbejder. At det drejer sig om én og samme formverden, som også Kleinmesteren Bincks tidlige ornamentstik repræsenterer, er ganske klart.

Der skulle gå en rum tid før Jacob Binck atter kunne bekvemme sig til at tjene Christian III, der gang på gang forsøgte at kalde sin maler tilbage til Danmark. Her var han på et kort besøg (som formgiver?) i forbindelse med sin deltagelse i prinsesse Annas pragtfulde brudfærd til Sachsen i 1548, hvorpå han begav sig til Nederlandene for at tilse den berømte billedhugger Cornelis Floris' arbejde med gravmælet for hertuginde Dorothea. Binck trøstede den utålmodige Christian III med, at den lange forsinkelse ville komme kongen til gode, da han i Antwerpen havde gjort mangeartede studier både i den militære og den civile bygningskunst. Til Danmark hjembragte han forskellige kunstværker. Kongen erhvervede to portrætter af Philip II og to malerier, der skildrede det berømte slag ved Pavia i 1525, hvor Frants I faldt i Karl V's fangenskab og et af Prinsens (dvs. den senere konge Philip II's) indtog i Bryssel. Den 30. oktober 1549 modtog Binck bestilling på kongens portræt til den danske bibel, der var under udgivelse. I foråret 1550 besøgte »unser Baumeister Marten Bussert« og »unser Contrafeier Jacob Bincken« Krempe i den sydvestlige del af Holsten, til hvis befæstning de sammen udførte en plan eller tegning (»Muster«). Inden juli 1551 rejste Binck atter til Königsberg, og Christian III måtte den 28. juli skrive til hertug Albrecht om tilladelse til at lade »sin« maler rejse til Nederlandene for at hente Frederik I's gravmæle. Den 24. marts 1552 skrev Binck fra Lybæk til Christian III, hvem han sendte en sølvplade med kongens portræt; selv begav han sig til Königsberg for at stille hertugindens gravmæle op, og her døde han i 1569. Af de bevarede breve fremgår tydeligt, at Binck efter 1543 kun i korte perioder i 1548 og o. 1550 kan have virket i Danmark. Men det er

interessant at konstatere, at kongens maler ligesom hans bygmester Bussert overalt på sin færd i udlandet indsamlede alle slags oplysninger, der kunne tænkes at interessere kongen.

Vender vi tilbage til tiåret 1530-40, da Frederik I og Christian III lod bygge og udstyre kongeboligen på Gottorp har vi allerede kunnet fastslå, at det nye hus var usædvanlig moderne sammenlignet med, hvad de andre protestantiske fyrster i Nordeuropa indtil midten af 1530'erne kunne præstere, endvidere at både bygnings- og udsmykningsformer peger i retning af Nederlandene som det sted, hvor deres forudsætninger bedst lader sig opspore. Selv om Frederik I's hus blev opført i den måske mest urolige periode i Danmarks historie, da det kirkelige byggeri standsede, det borgerlige blev stærkt hæmmet og alene det militære synes at have haft fremgang, bør man dog ikke nøjes med at se sig om ude i Europa, men også inden for rigets grænser for at finde en forklaring på, at dette monument så uventet kan dukke op i den danske arkitekturs historie.

Hovedparten af de byggematerialer, der har fundet anvendelse, er, som vi har set, tilvejebragt fra lokaliteter inden for kongens riger. Dette tyder stærkt på, at byggeriet har været organiseret nationalt, omend nok med assistance fra udlandet, og i så henseende peger alle spor i retning af de nordlige Nederlande.

Frederik I's hus på Gottorp og Jørgen Kocks gård i Malmø. Det er nu så heldigt, at nyligt stedfundne undersøgelser har godtgjort, at der i kongeriget blev opført et stort og betydningsfuldt borgerhus på samme tid, som Gottorp var under forvandling. Det drejer sig om Jørgen Kocks gård i Malmø (fig. 19), der i flere henseender kan hjælpe til at bringe Gottorp på plads i den danske arkitekturhistorie.

Bygherren, møntmester og borgmester Jørgen Kock var ikke sen til efter Malmøs overgivelse i 1523 at slutte sig til sejrherren Frederik. Han underskrev sin bys kapitulation og hyldede i 1524 kongen, som gjorde Malmø til sin vigtigste udmøntning. Møntslagningen fandt sted i Kocks nyopførte gård, hvor han i august var vært for Gustav Vasa under dennes møde med Frederik I. I 1528 besøgte Kock kongen på Gottorp og fik udvirket, at Malmøborgerne kunne overtage byens Gråbrødrekløster til et hospital og dens Helligåndskloster til rådhus. Men fra Malmø gik forbindelserne også nordpå, til Norge, hvor Jørgen Kocks gode ven Esge Bille i 1529 blev lensmand på Bergenhus, som

19. Jørgen Kocks gård i Malmø lader sig betragte som byherrens sejrsmønt. For Frederik I har en møntmester været ligeså uundværlig som en bøssestøber og en bygmester. Uanset disse specialisters mere eller mindre ægteføjte sympati for Christiern II, kunne de være sikre på sejrherrens nåde og andel i sejrens frugter. Uden tøven sørgede Kock for sig selv og lod sin monumentale gård opføre på en meget central grund i den by, han i forståelse med kongen planlagde på bekostning af pavekirkens ejendom. Kocks hus kom under tag før kongens og kunne stilles til rådighed for Gustav Vasa, da han i efteråret 1524 mødtes med Frederik I. Hvem der forestod byggeriet vides ikke; kongens bygmester var det næppe, selv om han har haft adgang til de samme stenbrud på Stevns, som leverede byggematerialer til Københavns slot og Gottorp, og ligesom Bussert var nederlandsk orienteret. At limstenen var lidet egnet til friluftsskulptur, viser Malmøhusets forvitrede madonnabillede og dets gavlprydelser, som er mere beskedne og mere gammeldags end skulpturen på Gottorp. Kleinmesterkunsten gør sig derimod stærkt gældende i Malmøhusets rumudsmykning. Kocks hus rager ikke blot op over de jævne borgeres, men ses på sit gadehjørne at folde sig ud i dybden. Formatet er det halve af Frederik I's dobbelthus. Men den frie beliggenhed på hjørnegrunden har givet Kock større mulighed for en bekvem boligindretning.

han omgående tog fat på at nybefæste, hvilket som tidligere nævnt gav anledning til levering af byggematerialer til Gottorp. Men den gode lensmand glemte åbenbart ikke sit eget behov. I ruinerne af den befæstede gård, som han efter Grevefejden opførte i Skåne, er fundet mange klæbersten, uden tvivl hidrørende fra de norske kirker, som lensmanden lod nedrive. Esge Billes skånske gård Månstorp var en

portbygning i et voldanlæg, et eksempel på en miniature-fæstning, der har stor typologisk lighed med Frederik I's Brundlund ved Åbenrå fra tiden o. 1523. Jørgen Kock fandt hurtigt ud af, at der med Esge Billes placering på posten i Bergen også var gode betingelser for private forretninger. Kontakterne mellem Gottorp, Malmø og Bergen var trods afstanden meget intime i tiden o. 1530, da Frederik I's hus endnu befandt sig under stillads.

Jørgen Kocks gård i Malmø stod færdig i 1525 og må have været beboelig året før. Det er en imponerende bygning, der endnu i begyndelsen af forrige århundrede ragede op over Malmøs øvrige borgerhuse. Hovedhuset på hjørnet af Frans Suells- og Vestergade er tre etager højt og vender hovedgavlen mod sidstnævnte gade (fig. 19). Af gårdens tre udsmykkede gavle er denne rigest prydet med skulpturer udført i den sjællandske kalksten, den såkaldte limsten fra Stevns. Det drejer sig både om friskulpturer og dekorative relieffer, der har været farvelagt. Gavltrekanten er ved store afsæt opdelt i tre etager; på underste afsæt er yderst placeret store, snoede pinakler, som bærer kalkstensfigurer, to skjoldholdende løver. Denne gavl repræsenterer det sidste stadium i den gotiske trappegavlens udvikling til renæssancens to næsten sideløbende typer: rundbuegavlen og volutgavlen. Jørgen Kocks gavl adskiller sig fra den i Danmark så velkendte baltiske gavltype og de nordfynske pinakelgavle ved sin stokværksinddeling, der er bestemt af tagrummets tre lofter og de hertil svarende fã, men meget høje og brede aftrapninger. Den almindelige gotiske trappegavl har flere mindre aftrapninger, således at kammen i små spring følger tagets skrå linjer. Renæssancegavlen, hvadenten det drejer sig om rundbue- eller volutgavlen, er fremstået som en videre udvikling af den type, som er repræsenteret på Jørgen Kocks hus, ved en udfyldning af de store vinkler mellem hvert trin med halvmedaljoner eller volutter.

I nogle af rummene i det kockske hus har man fremdraget vægmalerier, som stammer fra opførelsestiden. Hertil har malerne benyttet grafiske blade fra Kleinmestrenes kreds, bl.a. et berømt stik af Sebald Beham, som også er blevet benyttet af den maler, der o. 1550 dekorede væggene på Hesselagergård ved Nyborg på Fyn. Bygherren Johan Friis var i sin ungdom Frederik I's kancellisekretær på Gottorp, og herfra sendte han den 3. januar 1527 Esge Bille et brev, i hvilket han skæmtsomt benævner kongen »Abraham med det grå skæg«, det »skipperskæg«, som man kender fra portrætterne, men som vind og

vejr har raget af på Gottorp-medaljonen. Da Johan Friis ved Melchior Rantzaus død i 1539 overtog ledelsen af rigets politiske og finansielle forhold, og spørgsmålet, om hvorvidt kongens faste residens skulle være i hertugdømmerne eller i Danmark, blev afgjort til gunst for Danmark, fandt Johan Friis tiden moden til en storslået udvidelse af sin fynske herregård Hesselagergård med den hertil hørende sognekirke. Begge disse bygninger er stadig prydet med rundbuegavle, en videre udvikling af den type, som bygherren var så fortrolig med fra sine sidste år i kongens tjeneste på Gottorp.

Rikard Holmberg har grundigt undersøgt den kockske gårds arkitektur og kunnet påvise dens nederlandske præg; specielt har denne forfatter henvist til lighederne med det af den senere pave Hadrian VI o. 1517 i Utrecht opførte Paushuiz. Holmberg har også indgående drøftet, hvilket dansk stenhuggerværksted, der på den tid har kunnet frembringe en bygningsudsmykning som den, der her er anvendt. Tre muligheder synes at have foreligget: Domkirkeværkstederne i Lund og Trondhjem og et sjællandsk, som dels kan have virket i det rige stenbrud på Stevns (grovhugning), dels ved den modernisering af Københavns slot (finhugning), som Christiern II i 1521 havde betroet mester Michiel, og som i begyndelsen af 1530'erne blev fortsat eller genoptaget under Morten Busserts ledelse samtidig med, at denne var beskæftiget i Slesvig. Holmberg anser det for mest sandsynligt, at Jørgen Kocks stenhugger har hørt hjemme i det sjællandske værksted, og uden at gå nærmere ind på spørgsmålet, skal her dog siges, at denne antagelse stærkt bestyrkes ved at inddrage Gottorp i diskussionen. Hvem kunne vel være nærmere til at benytte kalkstenen fra stenklinten på Stevns end kongens bygmester, også når han havde arbejde at udføre på Gottorp? Skulpturdekorationen på Kocks hus har et sengotisk præg; her indskrænker Kleinmesterformerne sig til den indvendige, malede udsmykning, men der eksisterer dog både i opmuringen, teglsten vekslende med skifter af kalksten, og i de dekorative enkeltheder, f.eks. en kamin- og en dørindfatning, nøje overensstemmelse mellem stenhuggerarbejderne på Jørgen Kocks hus i Malmø og Frederik I's på Gottorp. Hertil må dog føjes, at disse enkeltheder ikke er noget for de to huse enestående. Holmberg henviser til, at der i ærkebiskoppens gård i Trondhjem findes en portal med Olav Engelbrektsens våbenskjold, som er et godt sammenligningsobjekt. Typen er almindelig i nordeuropæisk arkitektur endnu i begyndelsen af 1500-

årene. Desværre har vi kun ved kobberstikket fra o. 1584 i *Theatrum urbium*, tegningen i Hærens arkiv fra 1697 og inventarbeskrivelsen fra 1713 et meget ufuldstændigt kendskab til de to østvendte gavle på Frederik I's dobbelthus på Gottorp. Men der kan dog ikke herske tvivl om, at der yderst på den søndre gavls afsatser eller trin har stået høje pinakler; begge disse tretrinsgavle synes opr. at have haft volutter.

Kan det med stor sikkerhed påvises, at Frederik I's hus på Gottorp og Jørgen Kocks gård i Malmø har flere analoge arkitektoniske træk, og at udspringet for disse er at finde i Nederlandene, bliver det langt mere vanskeligt at besvare denne bygningsundersøgelses sidste spørgsmål: Hvem var den eller de kunstnere, til hvilke Frederik I havde betroet ledelsen af sit store byggearbejde på Gottorp?

Vestfløjens skabere – Morten Bussert og Jacob Binck? Således som fremgået af bygningsbeskrivelsen har opførelsen krævet medvirken af håndværkere fra adskillige fag, hvilket er i fuld overensstemmelse med oplysningerne i regnskaberne fra 1530-32, der bl.a. nævner en maler og nogle stenhuggere, af hvilke én nyder samme privilegium som male- ren, at sove på slottet. Et forsøg, og tale om andet kan ikke være, på at knytte navne til regnskabsnotitsernes fagbetegnelser, forudsætter kendskab til arten af den assistance, som Frederik I kunne forvente af de håndværkere, der stod i hans tjeneste. Og her kan vi naturligvis ikke slutte fra forholdene, således som de er i dag.

Forskellen mellem en bygmester og en maler var, som Michiel Heynrick forklarede Christiern II, stor; førstnævnte kunne holde målene, sidstnævnte tegne pænt. Bygmesteren var den praktiske og tekniske leder af kongens byggeforetagender, såvel de civile som de militære. Han var derfor uundværlig, hvad maleren ikke var. Her har vi nok grunden til, at Frederik I så let tilgav Bussert troskaben mod Christiern II. Bussert nævnes også, navnlig i sine tidlige år, som stenhugger, hvilket er vidnesbyrd om en gammel, og som vi her i det følgende skal se, meget sejlivet tradition. Endnu var bygmesteren i højere grad praktiker end teoretiker, oplært i at udse og hugge de sten, som i mængde og mål svarede til de af ham på forhånd gjorde beregninger. Bygmesteren måtte derfor være lige fortrolig med forholdene i stenbruddet og på byggepladsen. Efter midten af 1500-tallet kunne bygmesteren have en mere teoretisk uddannelse, således som f.eks.

Busserts efterfølger Herkules von Oberberg, der ses at have haft kendskab til søjlebøgerne, især Serlios.

At Morten Bussert har tjent Frederik I som bygmester kan med sikkerhed udledes af de skriftlige kilder, der ligeså tydeligt bevidner, at han har haft omfattende arbejder at udføre i Slesvig, og at han var fortrolig med forholdene på Gottorp; men herfra er et spring til at slutte, at han under opførelsen af Det nye hus har stået alene med det kunstneriske ansvar.

Som tidligere er nævnt var maleren Jacob Binck i 1533 i hertug Christians tjeneste, hvilket gør det sandsynligt, at han forinden har arbejdet for Frederik I. Ud fra vort kendskab til denne kunstners senere mangeartede virke, ville hans deltagelse i udsmykningen af huset på Gottorp have været meget naturlig. Dog må dette forstås således, at man ikke skal regne med hans direkte egenhændige kunstneriske medvirken, men udmærket kan forestille sig, at han har planlagt og dirigeret billedhuggerarbejdet og herigennem været den, der formidlede kendskabet til Kleinmestrenes figurkompositioner og deres ornamentik. Selve udførelsen må have ligget i hænderne på et sjak af dygtige billedskærere og stenhuggere fra domkirkeværkstederne og fra »slotsværkstedet« i København. Utænkeligt er heller ikke, at nogle af Bergs og Brüggemans svende kan have prøvet deres knive på den bløde sjællandske kalksten. Binck og Bussert må have kendt hinanden godt og ofte have været henvist til at arbejde sammen således som i 1550 ved forberedelserne til Krempes befæstning, da maleren lige var vendt hjem fra Antwerpen, hvor han bl.a. havde kunnet studere de moderne arkitektur- og ornamentformer. Om et sådant samarbejde mellem kongens bygmester og maler har været etableret tyve år tidligere, har vi imidlertid intet skriftligt vidnesbyrd, og det er en vovelig sag at slutte tilbage i tiden. Men det tør siges at virke påfaldende, at Kleinmestrenes former dukker op i kredsen omkring kongen, på Jørgen Kocks hus i 1525 og på Gottorp få år senere for helt at dominere udsmykningen af Johan Friis' Hesselagergård o. 1550. Men skulpturen på Gottorp har i begrænset omfang sammenhæng med de efterreformatoriske gravsten i Danmark. Kun de mindre relieffer udført i den sjællandske kalksten lader sig med rimelighed henføre til »Absalonmesteren«'s værksted. Hesselagergårdtavlen fra 1538 er det stenhuggerarbejde i kongeriget, som står Gottorps kalkstensrelieffer nærmest. Men man tør tiltro Binck evner og forudsætning for at have kunnet

formidle det formsprog, Kleinmestrenes, som han i 1520'erne havde gjort sig fortrolig med. Denne fortrolighed fremgår klart af hans lidet originale blade, der ikke mindst viser slægtskab med S. Behams.

Men står da Frederik I's og Christian III's Gottorp isoleret i nordisk kunst som en fremmed fugl, der nærmest af vanvare har slået sig ned i det kolde nord? Således er tilfældet ingenlunde, man kunne fristes til at ytre: Tværtom.

Frederik I's og Christian III's Gottorp har efter de seneste undersøgelser krav på at blive indsat i en nøgleposition i bygningskunstens historie i Danmark. Frederik I tog på dette område tråden op efter sin forgænger og videreførte den forbindelse med Nederlandene, som i vid udstrækning blev fortsat indtil midten af 1500-årene. Grevefejden foranledigede kun en kortvarig afbrydelse.

Selv om det endelige bevis mangler, tyder alt i retning af, at den alsidige og velorienterede Jacob Binck stærkt har medvirket til at vedligeholde forbindelsen med Nederlandene. Der findes en sammenhæng mellem Gottorp o. 1530-o. 1540, Nyborg slot o. 1550 og Hesselagergård o. 1538 og o. 1550, kongeslottene i Slesvig og Nyborg og kanslerens herresæde tæt herved. Distancen mellem Slesvig, Fyn og København lader sig forklare ved regeringens overflytning fra hertugdømmet til kongeriget. Rundbuegavlene på Hesselagergård og -kirke kan naturligt betragtes i sammenhæng med de ti år ældre på Gottorp og de samtidige på Koldinghus og på slottet i Nyborg. At nye stilelementer for første gang optræder på Hesselager kirke, Nyborg slots indskriftsten og på rammen omkring kongens portræt i Bibelen fra 1550, er et vidnesbyrd om, hvor nøje Binck vedblev at følge kunstens udvikling i Nederlandene.

Dansk kunst er ikke rent national, men et islæt i den europæiske. Gottorp slot er et grænsetilfælde, som arkitekturmonument bør det betragtes ikke blot fra syd og nord, men fra alle verdenshjørner, måske især fra vest.

KAPITEL IV

Christian IV's Koldinghus

Fra borg til slot. Fyrsteboligens udvikling o. 1550-o. 1600

Almene træk. Sønderjyllands delinger 1490 mellem kong Hans og broderen Frederik (I) og 1544 mellem Christian III og dennes brødre, udgør den historiske forudsætning for, at den fyrstelige byggevirksomhed i Danmark, for kongerigets vedkommende lidt forsinket af Syvårskrigen, fik to næsten helt uafhængige områder. Det ene var udelukkende kongeligt og lå i Østdanmark, på Sjælland, og, især militært, øst for Øresund; det andet var delvis kongeligt, delvis hertugeligt og lå i Jylland og i Slesvig.

Det danske hertugdømme Slesvig lå både uden for Det tyske Rige og Kongeriget, uanset at dele heraf tilhørte den danske konge, så at sige forlenet af denne til sig selv. Disse lidt indviklede forhold tillod Christian IV at anbringe sin kongekrone over Slesvigs to løver med fuld så god ret som over Sveriges tre kroner.

Kongernes og hertugernes, især Frederik II's og hans broder hertug Hans den Yngres godspolitik førte endvidere med sig, at adelen og dens gårde blev trængt bort fra de landsdele, hvor fyrsterne lod deres slotte opføre og deres vildtbaner anlægge. Derfor blev især Nordsjælland, Nordslesvig, Haderslev og Tørrning amter, Als og Sundved og den sydlige part af Nørrejylland fattige på herregårde i modsætning til Holsten, hvis adel, ridderskabet, hævdede sig magtfuldt over for fyrsterne, blandt andet ved et storslået byggeri. Kongens statholder i hertugdømmerne, den stenrige Henrik Rantzau købte i 1590 slægtens stamsæde Rantzau, genopførte gårdens bygninger pragtfuldt og lod dem i tekst og billeder publicere for en beundrende samtid.

Tidens fyrsteslotte, være sig kongens eller hertugens, havde tre hovedfunktioner: For det første at udgøre en standsmæssig bolig for fyrsten, dernæst at danne en smagfuld og meningsfuld ramme omkring hans optræden som verdsligt og kirkeligt landsoverhoved. Endelig måtte slottene udgøre et økonomisk og administrativt midtpunkt,

regeringssæde og, under rigsrådsmøderne, »Herredagene«, lovgivnings- og domssæde for kongeriget eller hertugdømmet. Kongens lensmand ledede den lokale administration, herunder byggeriet, fra slottet og forvaltede det jordegods, som hørte under lenet.

Det i løbet af 1500-tallet fra borg til slot omdannede bygningsanlæg beholdt i nogle tilfælde på grund af sin beliggenhed strategisk betydning for rigsforsvaret, men ikke længere ved sine egne mures modstandskraft.

Frigjort fra hensynet til sin boligs sikkerhed kunne fyrsten tage fat på at lufte sine huse ud og pynte dem op. Udenværkernes hurtigt forældede, tykmurede runddele fra den urolige og farefulde tid i århundredets første halvdel blev enten, således som tilfældet var i Sønderborg, overladt forfaldet eller erstattet af de mere effektive spidsvinklede bastioner. Dette skete for Gottorps og for Tønderhus' vedkommende i 1580'erne. Hvor udenværkerne helt kunne undværes, lod bygningskunstens nye idealer sig fuldtud realisere, Hansborg i Haderslev o. 1560-85, slottet i Husum, 1577-82. Under sådanne lykkelige omstændigheder blev det også muligt for fyrsterne at lade havekunsten yde et bidrag til den nye boligkultur. Naturen lod sig knytte direkte til boligen. Frederik II og Christian IV gjorde haven i Haderslev til rigets skønneste.

Slottets civile funktioner vedblev stort set at være de samme, som havde haft gyldighed for borgen i middelalderen. I hele denne periode beslaglagde hver enkelt virksomhed sit eget selvstændige hus inden for det fælles værn, borgens ringmur. Af den grund tjente fra gammel tid den indre borggård som et slags torv eller en skueplads, og derfor blev Christian III's slot i København forsynet med en balkon, hvorfra livet i borggården kunne beskues. Gårdspladsen var slottets åbne centrum, der på kryds og tværs gav beboerne adgang til bolig-, repræsentations- og økonomirum. Brønden midt på gårdspladsen omdannede man fra en ren praktisk vandforsyning til en vandkunst, hvis stråler kunne forlyste syn og hørelse.

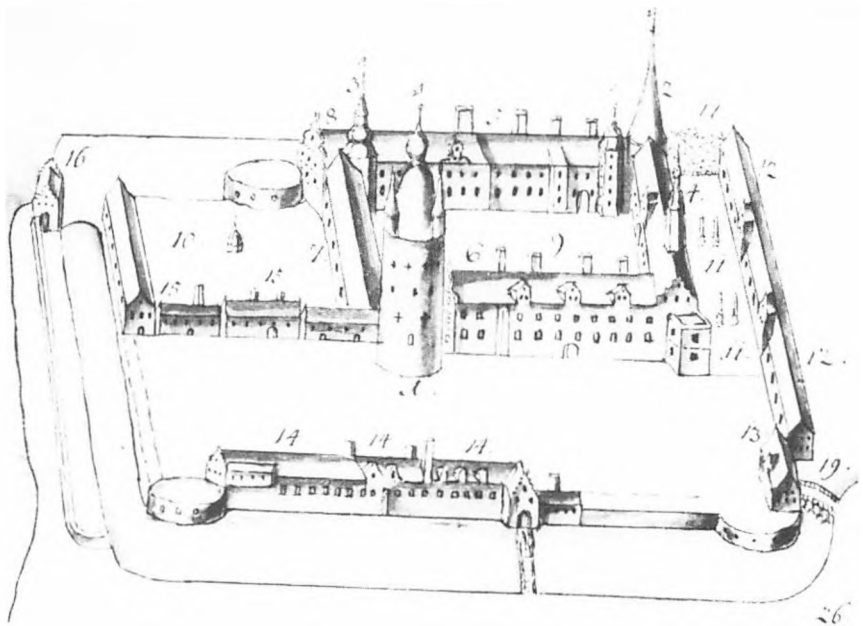
De slotte, som var bestemt for fyrsternes enker, eller som blot skulle tjene til hoffets ophold i kortere perioder, f.eks. under de yndede jagter, blev naturligt nok af et mere beskedent omfang end de faste residenser. Huset kunne i så fald skrumpes sammen til en blok, blive til, hvad den franske arkitekturteoretiker J. A. Ducerceau kalder »une maison toute une masse«. Eksempler herpå er hertug Hans den Ældres Grøngård

ved Tønder o. 1570, hertug Adolfs slot i Tønning 1583 og hertug Hans den Yngres samtidige slot Lyksborg. I disse mindre slotte blev centralrummet fra en åben gård forvandlet til en hal. Men også et firfløjet anlæg lod sig udforme i et beskedent format, passende for en herremand. Peder Rantzaus Trøjborg ved Møgeltønder, ligeledes fra tiden o. 1580 er et godt eksempel herpå.

Indtil enevældens centralistiske ideer og uniformeringstendenser trængte igennem inden for bygningskunsten og frembragte barokslottet (Christian V's planer for Københavns slot, slutningen af 1600-årene, hertug Friedrich IV's Gottorp, o. 1700 og, tildels, Koldinghus og Sønderborg slot efter Frederik IV's ombygninger o. 1720) var de danske kongers og hertugers slotte præget af den gamle, hævdvundne byggetradition. Denne gjorde sig endnu i Christian IV's lange regeringsperiode stærkt gældende.

Direkte praktisk tyngende føltes naturligt nok fortidens arv i de mange tilfælde, hvor byggeriet gjaldt omdannelser og udvidelser af ældre anlæg, der i løbet af middelalderen var vokset op inden for borgholmens snævre grænser eller på toppen af en stejl banke. Under sådanne omstændigheder kunne det volde stort besvær at skaffe plads til udvidelser, således som det her er skildret for Gottorps vedkommende. Hertug Adolf fulgte Frederik I's eksempel, da han på Gottorp lod opføre en østfløj til sig selv og i Kiel et slot til enkeresidens. Hertug Hans den Yngres bygmester Nikkel Carries lagde på Lyksborg tre huse sammen på den gammeldags »borgerlige« manér, og Henrik Rantzaus hovedbygning på Breitenburg kom efterhånden med hele fem gavlhuse på rad til at udgøre en veritabel husrække ligesom i en gade (fig. 3). Endnu Frederik II's Frederiksborg fulgte denne byggeskik, og her ligesom på Gottorp lod man en karnap dække sammenstødet mellem de to huse. Christian III gjorde o. 1550 Københavns slot mere rummeligt, i bredden ved at lægge den ene halvdel af fyrsteboligen på ydersiden, den anden på indersiden af ringmuren, i højden ved fuldtud at udnytte tagrummet. På Koldinghus måtte Christian III på samme tid fjerne borgens søndre og østre ringmur og grave sin nye bolig, sydfløjen ind i borgbankens stejle yderskråning. Samtidig blev voldgravene fyldt op. Ganske som tilfældet var på Gottorp udnyttede kongen på Koldinghus den ydre vinkelkrog, der fremstod ved sammenstødet mellem borgens gamle salsbygning eller »palatium« (vestfløjen) og den nyopførte sydfløj til at skaffe sig yderligere plads. Hans

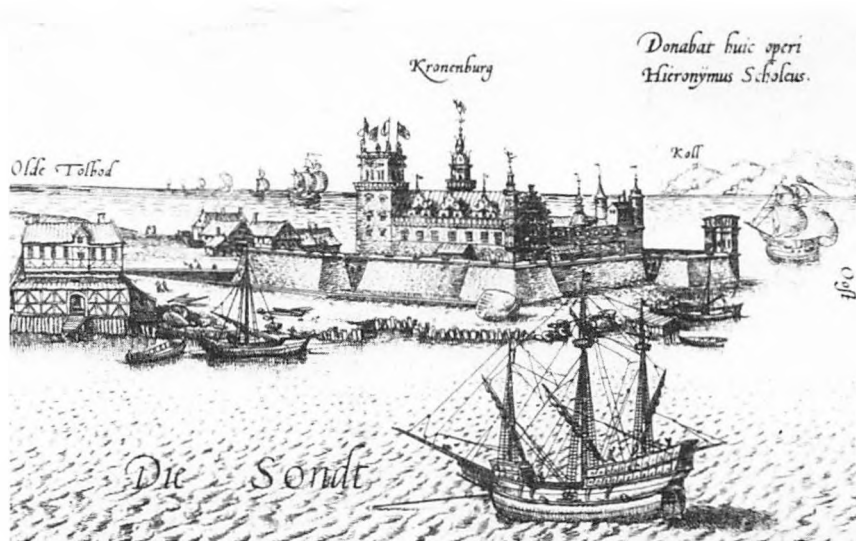
20. Sønderborg slot er her vist på et meget anskueligt tegnet luftsperspektiv, der har tilknytning til Peder Hansen Resens desværre tabte atlas fra slutningen af 1600-tallet. Slottet var endnu dengang i hovedtrækkene som på hertug Hans' tid. Endnu fandtes de udenværker, som Frederik I anlagde efter 1523, og som utvivlsomt har lignet Gottorps og Breitenburgs (fig. 3). Endnu fandtes på slottets sydøstre hjørne det vældige runde Blåtårn med Christiern II's rummelige og lyse kammer, som langtfra var så usselt som vist på Carl Blochs berømte maleri. Tårnet havde i slutningen af 1500-tallet fået et løgformet spir, velsagtens efter Herkules von Oberbergs udkast. Men middelalderborgens meget kraftige kernetårn, der havde stået i borggårdens nordøstre hjørne, tilsvarende Gottorps i denne borgs sydøstre, var blevet revet ned i forbindelse med Christian III's og dronning Dorotheas store ombygning o. 1550-70. På Gottorp nøjedes hertug Adolf med efter branden 1564/65 at kappe toppen af sit tårn (fig. 5). Det kom ligesom Blåtårn på Københavns slot (fig. 15) til at huse et stort sejerværk. Tårnuret var på samme måde som vandkunsten en ny, meget værdsat installation på et fyrsteslot. Både på Sønderborg slot og på Gottorp fandt man det påkrævet at udstyre rummene bag de tykke middelalderlige tårnmure med en karnap (fig. 5 og 6). Her kunne de fyrstelige søge det lys, som var nødvendigt, når de ønskede at skrive, læse og brodere. Hofets damer valgte gerne deres broderimønstre blandt kleinmestrenes blade.

dronning havde derimod rigeligt råderum på Sønderborg (fig. 20) inden for denne borgs ringmur, da hun o. 1570 med tanke på sin nygifte søn Hans' fremtid lod indrette en ny fyrstebolig i nordfløjen. På Kronborg (fig. 21) var Frederik II ligeså heldigt stillet, og hertug Hans den Ældre stod helt frit i Haderslev, da han til grunden nedrev det middelalderlige Haderslevhus, før han i 1555 tog fat på at bygge (fig. 22). Til gengæld stillede Christian IV sin arkitekt på en hård prøve ved sit forlangende, at den nye slotskirke på Koldinghus »udi alle måder« skulle være ligesom den hertug Hans i 1560'erne havde ladet indrette på Hansborg. På Koldinghus tvang terrænet bygmesteren til at lægge sine fundamenter helt nede ved borgbankens fod og stable to kælderum ovenpå hinanden, således at det nye hus, en nordlig forlængelse af borgens senmiddelalderlige palatium, kunne komme i niveau med slotsgården.

Dog var det langtfra alene byggepladsens snævre grænser og hensynet til ældre huse, der hindrede arkitekterne i at leve op til tidens nye idealer, som for fyrsteboligens vedkommende allerede o. 1530 havde givet sig tilkende ved opførelsen af en dansk kongebolig, Frederik I's store nye hus på Gottorp. Den middelalderlige byggetradition virkede længe som en hemske for en mere kunstnerisk præget planlægning.

21. Frederik II's Kronborg var et slot indfattet i en ring af bastioner, og udenværket anset for så stærkt, at slottet kun på ét punkt behøvede at tage hensyn til forsvaret. Mod nord og øst hindrede havet en fjende at komme slottet på skudhold, men dets sydvestre hjørne mod land var sårbart, og her lod kongen, vistnok allerede i 1575, rejse et kraftigt tårn, der i de øvre stokværk og på platformen kunne bære vægten af kanoner. Kronborgs store tårn, der fortifikatorisk bedst betegnes som en Kat, eksisterer endnu, men berøvet den overbygning, som blev stillet op på dets platform, og som er aftegnet på Brauns Helsingør-prospekt fra o. 1582. Det er ved denne overbygning med de fire slagbærende hjørnefigurer, vistnok løver, at Katten på Kronborg har lighed med Kæmpetårnet på Koldinghus (fig. 30). Ligheden blev mindre, da tårnet fik en spirprydet Vælsk Hue, som tillige med så meget andet gik til grunde under »Den skrækkelige Ildebrand«; således kaldte Christian IV katastrofen i 1629. Ved svenskernes erobring af Kronborg 1658 viste det sig ganske rigtigt, at fæstningen ikke var sikker til landsiden. Det store tårn kom under kanonild og blev stærkt ødelagt. Ved genopbygningen sløjfede man overbygningen tillige med slotsfløjenes åbne vægtergange. Christian V stoledede udelukkende på sit nye forværk Kronværket. Det store tårn havde herefter kun sin symbolske betydning i behold og kom helt i klasse med Kæmpetårnet på Koldinghus og de gamle kongeborges forlængst fredeleggjorte kærnetårne.

Den bygmester Hans von Dieskau, som Christian III havde lånt af svigersønnen i Sachsen, gjorde 1559 en model til en fuldstændig ombygning af Erik af Pommerns omtrent kvadratiske ringmurskastel Krogen ved Helsingør til et renæssanceslot i streng italiensk stil. Men på grund af kongens død og Syvårskrigen med Sverige blev projektet henlagt. Efter freden i Stettin i 1570 valgte Frederik II ved sin ombygning og udvidelse at gå frem hus for hus og tog først fat på Krogens middelalderlige kongebolig i borggårdens nordøstre hjørne. Denne etapevise fremgangsmåde gjorde det senere umuligt at fuldføre Kronborg efter en for beliggenheden særdeles velegnet trefløjet idealplan, der ville have åbnet slottet mod øst ud til Sundet. Samme italiensk-franske idé må nogle år tidligere have foresvævet Sønderborg slots arkitekt Herkules von Oberberg, men også enkedronningens slot ved Allsund blev fuldført med fire lige høje fløje, hvis ydermure rejste sig på den middelalderlige ringmur og således lukkede borggården til alle verdenshjørner.

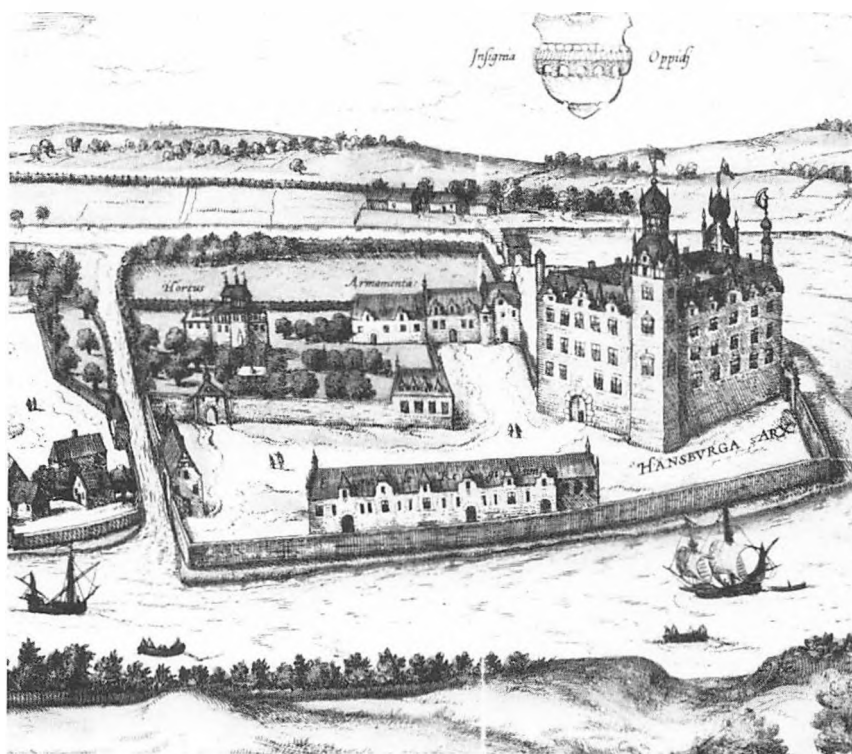
Hertug Adolfs slot i Husum, en nybygning opført 1577-82 af en ukendt, rimeligvis nederlandsk bygmester, blev derimod et strengt symmetrisk, åbent trefløjsanlæg, der på sin vis har virket ligeså moderne som det samtidige Hansborg.

Hansborg slot i Haderslev (fig. 22) synes fra begyndelsen planlagt som et firfløjet, lukket anlæg, selv om hertug Hans' første bygmester

Matheus Rubensaadt udelukkende arbejdede på ét hus, fyrsteboligen, som kom til at udgøre slottets vestfløj med porten ind til den sluttelig helt lukkede gård. Efter vest- kom sydfløjen med kirke- og festsal til. Med en øst- og nordfløj lod Frederik II arkitekten Herkules von Oberberg fuldføre slottet i Haderslev o. 1585, samtidig med Kronborg. Det var i øvrigt også det år, Philip II fik Escorial gjort færdigt. Haderslevhus kom i sin endelige form til at bestå af fire lige store huse eller fløje bygget sammen i kvadrat og med to diagonalt modstillede hjørnetårne, der var afsluttet med løgformede spir. Dette rigt udstyrede bygningsværk stod de italiensk-franske forbilleder, især slottet Ancy-le-Franc, nærmere end noget andet dansk fyrsteslot.

Om selve fyrsteboligen på de sønderjyske slotte findes i dag ikke meget at sige. Såvel hvad angår placering og udformning, fulgte man et gammelt, temmelig fast skema. Fyrstefamiliens daglige opholdsrum lå som forhen i bygningens anden etage, førstesalen med adgang fra slotsgården gennem et spindeltrappetårn. Hele perioden igennem bestod hver enkelt af de fyrstelige familiemedlemmers lejlighed af en

22. Hertugdømmernes deling 1544 gav anledning til en vældig bytten gårde – eller slotte, og til stor fyrstelig byggevirksomhed. Da Christian III flyttede »hjem« til kongeriget og fik sin hovedresidens i København, måtte han i Slesvig have en erstatning for Gottorp, hvor broderen Adolf drog ind; det blev et nyt hus på Duborg i Flensborg. Sønderborg slot blev 1546 reserveret for dronning Dorothea, som i sine sidste leveår indrettede en bolig til arvingen Hans den Yngre. Haderslevhus tilfaldt Gammel-Hans, som totalt kasserede middelalderbygningen og med vældig energi tog fat på at opføre et nyt slot, det totalt forsvundne Hansborg eller Haderslevhus; således kaldte Frederik II bygningen, da han arvede den ved onklens død 1580 og gjorde Haderslev til sin hovedresidens i hertugdømmet Slesvig. Både han og sønnen

Christian IV ofrede meget på dette slot, som i mange henseender kunne måle sig med Kronborg. Beliggenheden mellem fjord og have var den skønnest tænkelige, og inde og ude var bygningen meget rigt udstyret, ikke mindst kirkerummet, som Christian IV satte stor pris på og ønskede gjort til forbillede for sin egen nye kirke på Koldinghus. Frederik II fuldførte, hvad hertug Hans så energisk havde påbegyndt, og af slottets ydre kan Brauns Haderslevprospekt give en forestilling i hovedtrækene. Nogle få bevarede sandstensfragmenter vidner om udsmykningens høje kvalitet. Man må dybt beklage, at dette Herkules von Oberbergs hovedværk blev plyndret og ødelagt af fyrst Torquato Conti, en af Trediveårskrigen mest forhadte røvere. Ruinen blev nedrevet i 1666.

to-rums suite, en opholdsstue med kamin og et soverum med hertil hørende hemmelighed anbragt på husets yderfacade, ganske som vi har set det på Gottorp. På Sønderborg slot fandtes de fyrstelige rum-suiter, hertugens og hertuginde's lejligheder øst og vest for det to-etagers kirkerum, som dronning Dorothea i 1570 havde skaffet plads til midt i nordfløjen. Dansesalen beslaglagde den øverste. Hertugens lejlighed fik en udvidelse ved en karnap bygget op til fløjens østgavl, der yderligere var fremhævet ved den volutsvungne gavlkam.

Såvidt de sparsomme skriftlige kilder kan oplyse, har slottenes rumudstyr som oftest været ret beskedent, omend i løbet af århundredet stedse mere kostbart. Det bestod hovedsageligt af løse møbler: Kister, skabe, borde, stole og senge. Malerier og, mere sjældent, vævede tæpper, tapeter prydede opholdsstuerne's vægge, hvis nederste del kunne være dækket af lunende træpaneler eller klæde i stærke farver. På en gesimsliste i højde med dørenes overkant stod malerierne, hvis ikke den øverste del af væggen direkte var dekoreret, således som tilfældet er i Hjortesalen på Gottorp fra tiden o. 1595. Bjælkeloftene kunne enten være malede eller pudsede, kun sjældent udstyret med stukornamenter.

Det absolutte højdepunkt i slottenes faste indre udstyr udgjorde kaminindfatningen svarende til dørportalen i det ydre. I de fornemste rum kunne kaminens rigt skulpturprydede ramme dække væggen fra gulv til loft. På det i dag stærkt reducerede slot i Husum findes stadig tre sådanne pragtkaminer udført o. 1615 af den tyske billedhugger og arkitekt Henni Heidtrider, der havde sit værksted på slottet i Kiel. På nordre endevæg i Christian IV's lange dansesal på Koldinghus sidder endnu de ildskørnede sandsten fra et samtidigt sidestykke. I øvrigt var fra midten af 1500-tallet de praktiske støbte jernovne almindelige, navnlig i de mindre dagligstuer.

Da hoffet sjældent opholdt sig i længere perioder på det enkelte slot, måtte det føre en stor part af det løse inventar med sig fra slot til slot. Det samme gjaldt det arkiv, som var nødvendigt for administration, rettergang og lovgivning. Rigsrådets lokaler, »rådstuen« havde ikke nogen bestemt beliggenhed på slottet. Lensmanden boede som oftest i stueetagen under fyrstefamilien, etagen ovenover dennes lejligheder, husets øverste, kunne være et supplement til fyrsteboligen eller beboet af hoffolk og finere tjenestepersonale.

Det er påfaldende, at både på Gottorp og på Koldinghus var den del

af bygningen, der rummede kongens og dronningens gemakker, kronet af en bred gavl med rundbuede aftrapninger, førstnævnte sted syd-, sidstnævnte vestvendt (fig. 6) Bag disse prydgavle, som udadtil markerede fyrstefamiliens opholdsrum, fandtes loftskamre, hvis beboere sandsynligvis var kongefamiliens personlige tjenerskab. Piger og opvartere af forskellig art og rang lod sig anbringe her og der, mest praktisk i nærheden af køkkenregionerne.

Ser man fyrsteslottene nærmere efter i sømmene, bogstaveligt forstået, røber de, at det først og fremmest har været boligfunktionen, der bestemte deres ydre form. Dette vil fremgå af et par eksempler.

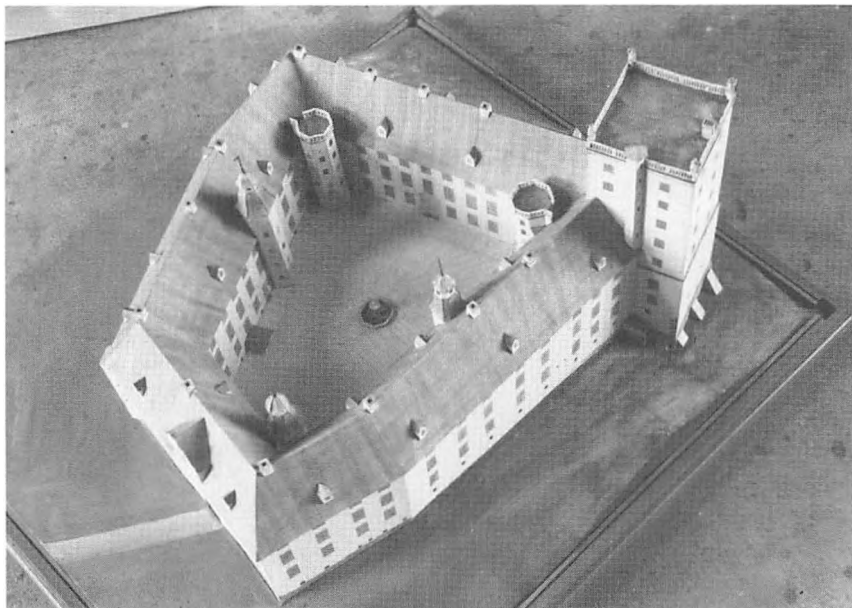
En helt nødvendig forudsætning for, at fyrstefamilien, hof og administration kunne tage ophold på et slot, var, at der til boligen fandtes knyttet økonomibygninger. Sådanne lokaler fordrede utrolig megen plads og særlig brandsikring, murede hvælv. Et slots køkkenafdeling kunne næsten fuldstændigt lægge beslag på den ene af slottets fire fløje. Der var ved et hof mange munde at mætte og ligeså mange ganer at læske, især i festlige stunder. På Gottorp synes nordfløjen oprindeligt bestemt for husholdningen. Christian III begyndte ganske naturligt Sønderborg slots modernisering med opførelsen af en ny sydfløj bestemt for køkken, bryggers og bagers. Først en halv snes år senere tog enkedronningen fat på at skaffe sin nygifte søn en bolig i nordfløjen.

Christian IV's ombygning af Koldinghus

Ombygningens 1. fase 1598-1610. Vest- og Nordfløj. Da en voldsom ildebrand den 2. februar 1597 ødelagde køkken, bryggers og bagers på Koldinghus, blev det herved umuligt for Christian IV at benytte sin barndoms bolig, bedstemoderens suite i sydfløjen, og den unge konge valgte, vel også af hensyn til en da hærgende epidemi, at fejre sit bryllup beskedent på Haderslevhus den 27. november. Haderslev lå bekvemt for de ret fåtallige fyrstelige gæster, der sydfra vovede rejsen til Danmark. Men ikke længe efter denne begivenhed tog kongen initiativet til en gennemgribende ombygning og udvidelsen af den gamle grænseborg, en total fornyelse af køkkenafdelingen, der blev til slottets nordfløj.

At opfylde et kongeslots højere formål krævede dog andet end en bekvem bolig og et godt køkken. Hertil måtte føjes elementer af mere speciel kunstnerisk art, der udadtil og indadtil kunne markere fyrstens

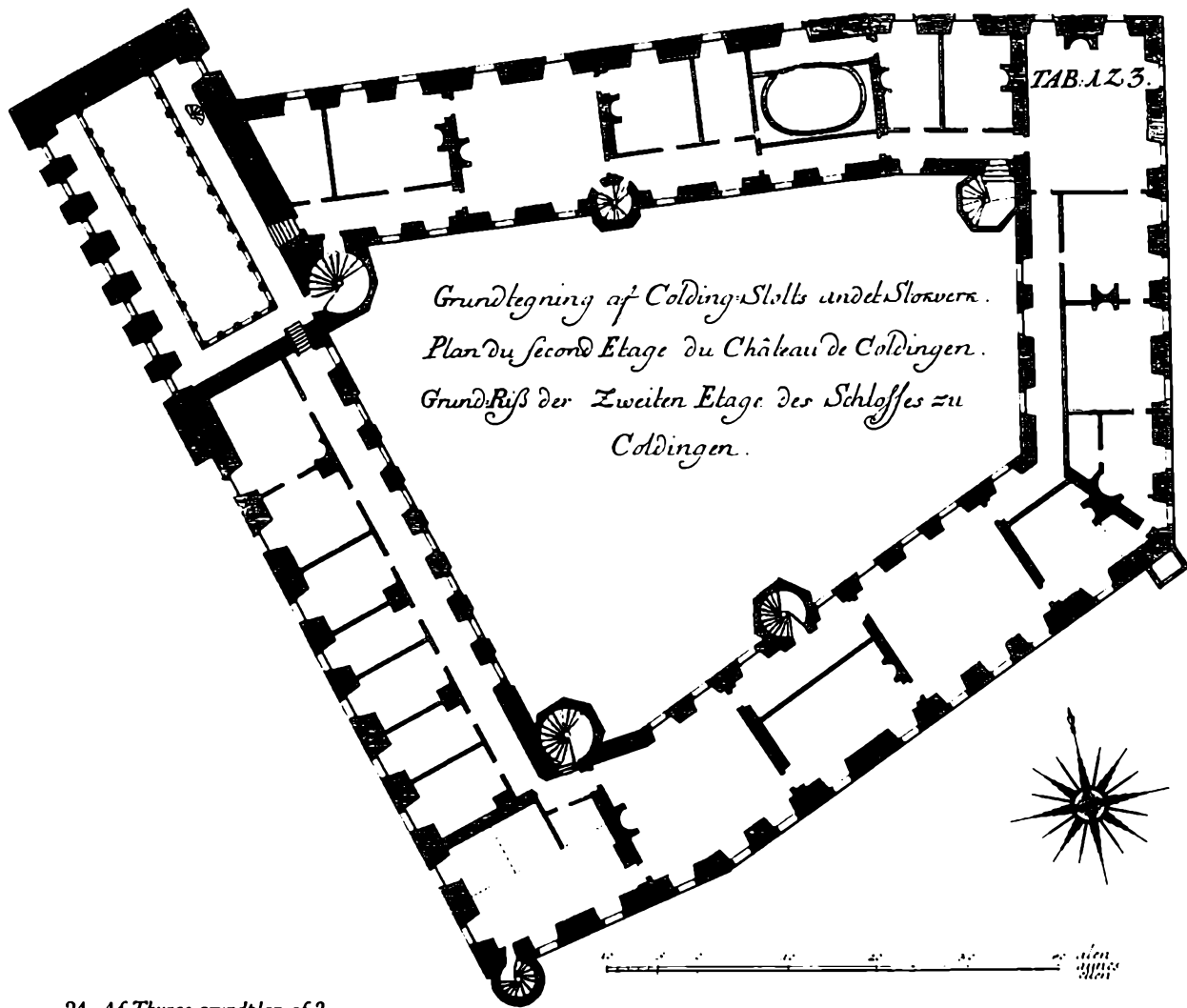
23. At opfatte en kompliceret genstand tredimensionalt kræver nogen abstraktionsevne. Dette krav gælder såvel inden for bygnings- som billedkunsten. Arkitekten har både til eget og til sin bygherres brug behov for på forhånd at anskueliggøre sin idé, således som den foresvæver ham virkeliggjort i rummet. Billedhuggeren, der i vor periode var ukendt med modelstudier, måtte på lignende måde løsrive sin figur fra den plane flade, sætte den frit i rummet. Arkitekten havde det fortrin frem for billedkunstneren, at han kunne fremstille en plastisk model, ovenikøbet i et bestemt størrelsesforhold. Arkitekturmodellen har derfor spillet en stor rolle både for bygherre og bygmester. Tidens fyrster samlede ligefrem på modeller, etablerede modelkamre, hvor de kunne studere egne og andre fyrsters projekter, ikke mindst til fæstningsværker. Men arkitekturmodellen kan også have betydning for opfattelsen af det allerede opførte hus; den giver i så henseende overblik, styrker forståelsen af helheden, som kan være vanskelig at opfatte på anden måde, ved betragtning af en grundplan eller stykkevis under en omvandring. Når her gives et fotografi af en model af Koldinghus fra tiden o. 1750, jfr. planen fig. 24, er hensigten den at lette forståelsen af sammenhængen mellem de enkelte bygningselementer, og mon det ikke vil overraske mest at konstatere Kæmpetårnets store betydning for den arkitektoniske helhed?

overordnede stilling og ypperlige rang. Normerne tilegnede kongen og hertugerne sig blandt slægt og venner i Nordeuropas fyrstehuse. På grund af den nære familietilknytning var det kurfyrstelige hus i Sachsen længe toneangivende, men med Frederik II genvandt nederlandsk byggeskik sin dominerende indflydelse i Danmark.

Skønt Christian IV fra sin barndom var fortrolig med faderens slotte i kongeriget, Kronborg, Frederiksborg, Skanderborg og Koldinghus, hvor han skiftevis opholdt sig under sin skolegang, nærrede han åbenbart en forkærlighed for det skønne Haderslevhus. Her havde han også i flere år været under eget tag, da han allerede i september 1593 ved Henrik Rantzaus hjælp havde opnået kejserens tilladelse til at overtage styret i sin part af hertugdømmerne.

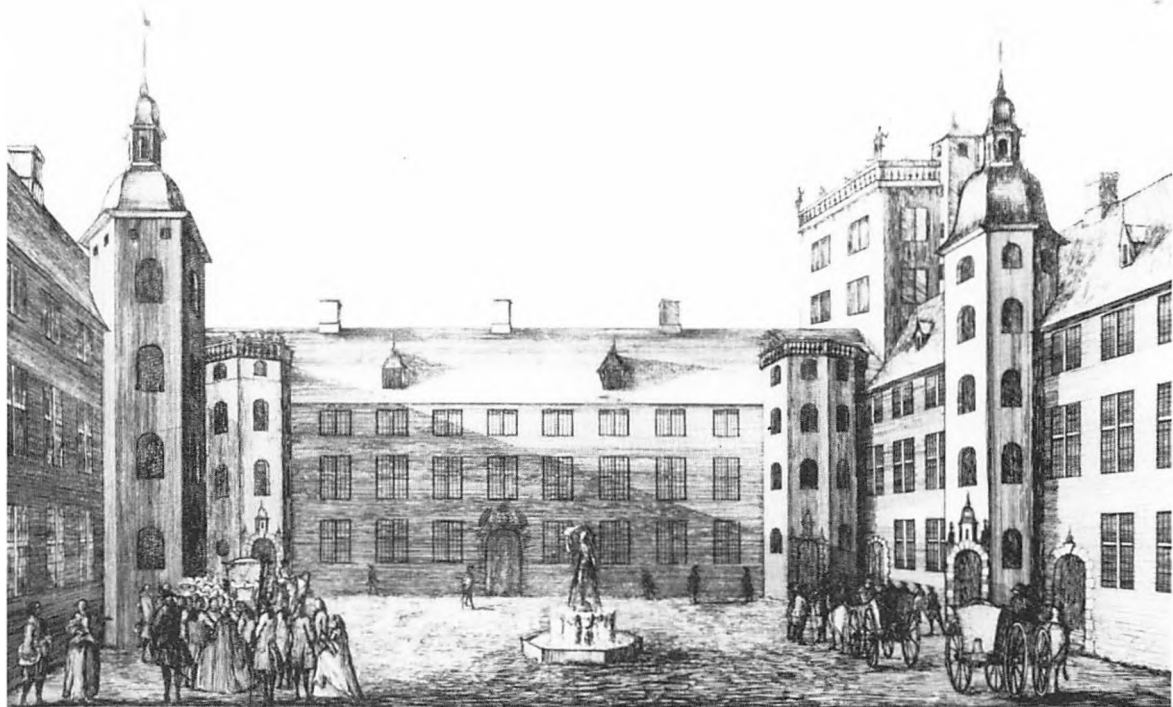
I tiden op til sin kroning må Christian IV have haft i tankerne, hvad der i al hast lod sig sætte i værk til forskønnelse af slottet i København, hvor festerne skulle finde sted. Hertil var, sådan som allerede den hollandske bygmester havde forklaret Christiern II, et spir særdeles velegnet. Ikke Bagertårnet, men Blåtårn, slottets gamle kærnetårn blev nu for at imponere gæsterne ved kroningsfesten, forhøjet og prydet med et etagedelt spir, hvis fløjstang med Sveriges tre kroner mindede om, at Danmarks konge ingenlunde havde glemt Unionen.

24. Af Thuras grundplan af 2. etage på Koldinghus, 1749, her gengivet i 1:500, fremgår, at indretningen af kongeboligen i sydfløjen stadig var omtrent som på Christian IV's tid. Hjørnesalen, kongens taffelstue ses at være blevet opdelt i mindre kamre. Den lange korridor fra taffelsalen til kirken fandtes endnu. I nord- og østfløj er, vel sagtens o. 1720, blevet indlagt korridorer.

Over den store nederste krone var anbragt otte runde skiver med kongens og rigets våben maalede og forgyldte (fig. 35).

Også Koldinghus trængte til at blive pyntet op, og den 13. maj 1596 bestilte kongen hos billedhugger Thomas (Frantzen) en brønd og vandkunst efter en desværre tabt tegning. En »figur og billede af kobber«, dvs. bronze stod i en højt løftet kumme, fra hvis løvemasker vandet faldt ned i et bassin. Figuren stammede fra en lidt ældre vandkunst og skulle genanbringes. Det var en skulptur af en nøgen kvinde, uden tvivl Fortuna, lykkens gudinde, fra hvis bryster fine

den 17de May Klokken 7. Et bredde Hans Majestæt af paa Kolding Slot. Tegnet af Grønvold.

25. Tvillingrigernes monarker var ikke alt for ivrige for at besøge Norge. Frederik V var den sidste, og han lod sin rejse i 1749 minde ved en billedserie udført af P. I. Grønvold. To af prospekterne viser Koldinghus, det ene øjeblikket, da kongen træder af i slotsgården foran kongetrappen i sydfløjen, de mindre fine foran Klokketårnet overfor. Mange tilskuere har taget stude på tårnens platforme. Eftertiden må være taknemmelig for tegnerens gengivelse af vandkunsten midt i slotsgården med billedet af den skønne Fortuna.

vandstråler blinkede i lyset. Vi kender nu kun figuren fra et kobberstik fra 1749 (fig. 25), og af stenhuggerarbejdet eksisterer i dag blot nogle rester af kummen og dennes plint.

Medens fornyelsen af springvandskummen i slotsgården må betragtes som et ret beskedent bidrag til Koldinghus' forskønnelse, er det tydeligt, at branden i 1597 gav Christian IV kærkommen anledning til for første gang i sin regeringsperiode at iværksætte et stort slotsbyggeri. Til at forestå arbejderne engagerede kongen den meget erfarne, men på dette tidspunkt alderstegne og svagelige Herkules von Oberberg, der fra sin bopæl i Haderslev igennem næsten 40 år ikke blot havde ledet opførelsen af slottet her for hertug Hans i perioden 1559 til 1580 og herefter for Frederik II, men også bistået dronning Dorothea og de slesvig-holstenske hertuger, i de senere år Christian IV's to år ældre svoger Johan Adolf, hvis bryllup med prinsesse Augusta blev fejret som et led i kroningsfestlighederne i 1596.

Den 29. januar 1598 fik Herkules Bygmester af kongen »Bestilling at

forestå Koldinghus Bygning«. Han skulle bygge »efter den Skabelun, vi [dvs. kongen] selv forordnet have«. Der har med andre ord foreligget en af Christian IV godkendt tegning eller model.

Det store arbejde synes hurtigt at være kommet i gang og den mindst komplicerede del, nordfløjen fuldført. Portalen på »Klokketårnet«, vindeltrappen midt på gårdfacaden bærer årstallet 1598 (fig. 26). Men mest presserende har det utvivlsomt også været at få slottets køkken til at fungere igen under kælder- og stueetagens brandsikre hvælv. Koldinghus var atter beboeligt, men synede ikke af mere, end det havde gjort som bedstemoderens enkesæde. Boligen, sydfløjen var stadig i det store og hele som i den gamle enkedronnings tid, og ved festlige lejligheder måtte den unge konge lade sig nøje med salen i det middelalderlige palatium, vestfløjen. Her satte Christian IV for alvor ind med tilvejebringelse af en mere tidssvarende ramme omkring sin gerning som den af Gud udvalgte leder af det åndelige og verdslige regimente i sine riger.

Der blev i de første år nok at bestille for de landstrygere og bønder, som lensmanden satte til at skrælle jord af borgbankens syd- og vestskråning og køre sten, heriblandt et betragteligt antal romanske kirkekvadre, til de vældige fundamenter, på hvilke vestfløjens nordre forlængelse omfattende kirke, dansesal og Kæmpetårn skulle hvile. Dette arbejde må være gået hånd i hånd med opførelsen af nordfløjen, for både denne og vestfløjen fik fælles adgang fra et trappetårn »Kirketårnet« i slotsgårdens nordvestre hjørne (fig. 27). Tårnportalen, et fint sandstensarbejde med kongens og dronningens våbenskjolde, skyldes rimeligvis Hans Barchman. Denne billedhugger fik den 4. december 1601 bestilling på »den Kirkes Bygning på Koldinghus«. Af kongens brev, som er skrevet i Haderslev, fremgår, at dette arbejde skulle fuldføres i løbet af to år beregnet fra Michaelis dag, den 29. september 1601, med mester Herkules' hjælp, og, hvis denne skulle dø, var Hans Barchman forpligtet til at fuldende arbejdet på kirken, således som foreskrevet, »forfærdige den Kirke, som nu er begyndt på vort Slot Koldinghus, efter den Skabelun, som han har afridset, og skal Stenen smuk sirlig hugges, og Kirken udi alle Måder fuldfærdiges, ligesom den Kirke her på vort Slot Haderslevhuus«. Det forbehold, som kontrakten tager med hensyn til bygmesteren, viste sig velbegrundet. I følge en af Achelis fremdraget notits i Åstrup kirkebog i 1602 blev den affældige »Hercules, arkitekt i Haderslev« begravet i dette år dagen før

26 og 27. Det har været besværligt at komme rundt på Koldinghus inden døre. Manglen på korridorer gjorde de mange vindeltrapper nødvendige. Men disse var ikke af lige stor betydning; denne afhang af, til hvilke rum trappen førte. Forskellen i anseelse gav sig til kende ved trappeportalernes udsmykning, der i begyndelsen af 1500-tallet, for eksempel på Gottorp, spillede ringe rolle. Var trappen placeret i et hjørne af slotsgården, gav den adgang til to fløje, og ved Christian IV's ombygning af Koldinghus, blev Kirketårnet særlig vigtigt, fordi man gennem dette kom til statsgemakkerne, kirken og den lange sal. Direkte oplysning om, hvem der har tilvejebragt den smukke, af Jan Vredeman de Vries stærkt påvirkede portal (fig. 27) savnes. Antagelig er den blevet til ved et samarbejde mellem Herkules von Oberberg og Hans Barchman. Portalens toskanske pilastre bærer en kraftig gesims og et topstykke med kongeparrets kronede våbenskjolde, navneциfre og forbogstaverne i deres valgsprog flankeret af to »spidser« eller obelisker, et værdighedstegn, der var at se andre steder på slottet. Trappetårnet midt på nordfløjen blev efter Frederik IV's ombygning kaldt Klokketårnet, fordi slottets ur og klokke blev flyttet hertil fra østfløjen. Tårntrappen førte op til de lidt mindre fornemme beboeres gemakker på 1ste og anden sal; den i øvrigt smukke portal med årstallet 1598 (fig. 26) var derfor mere enkel. Ligesom Prinsessetrappen på Frederiksborg sprang denne trappe stueetagens køkkenregioner over. Til det vældige slots-

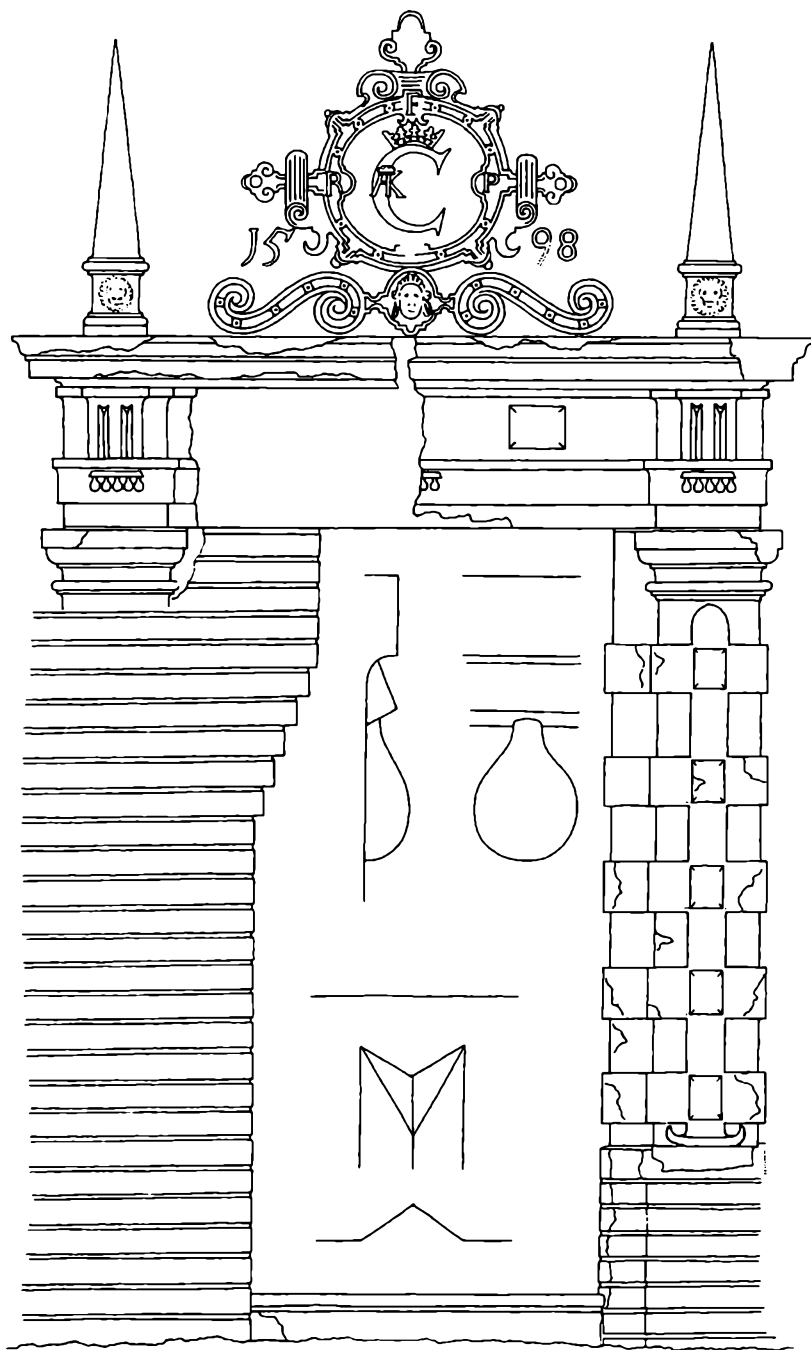

Fig. 26.

køkken, hvis areal var ligeså stort som det egentlige kirkerum, og til de øvrige husholdningsrum i stueetagen fandtes direkte adgang fra gården gennem to rustiks murede (køkken-)døre på hver side af Klokketårnet. Om trappelårnet i hjørnet mellem nord- og østfløj eksisterer meget få oplysninger, og af Claus Lauritzens portal på Kongetårnet, der utvivlsomt har været slottets fornemste, er intet levnet; til gengæld findes den godt beskrevet i lensregnskaberne 1610. Resterne af Kronprinsens trappe i slotsgårdens sydvestre hjørne (fig. 25) viser, at denne portal havde meget kraftige former svarende til dens oprindelige sekundære betydning, da den fungerede som en slags bagtrappe for kongen, når han uset af sine drabanter fra Taffelstuen ville stige ned i gården, i så fald kunne han dog risikere at møde de køkken- og bryggersvende, der arbejdede i hans private køkken i kælderen.

Klokketårnets og Kirketårnets portaler (fig. 26 og 27) er her i målestoksforholdet 1:30 gengivet efter arkitekt Charles Christensens opmålinger.

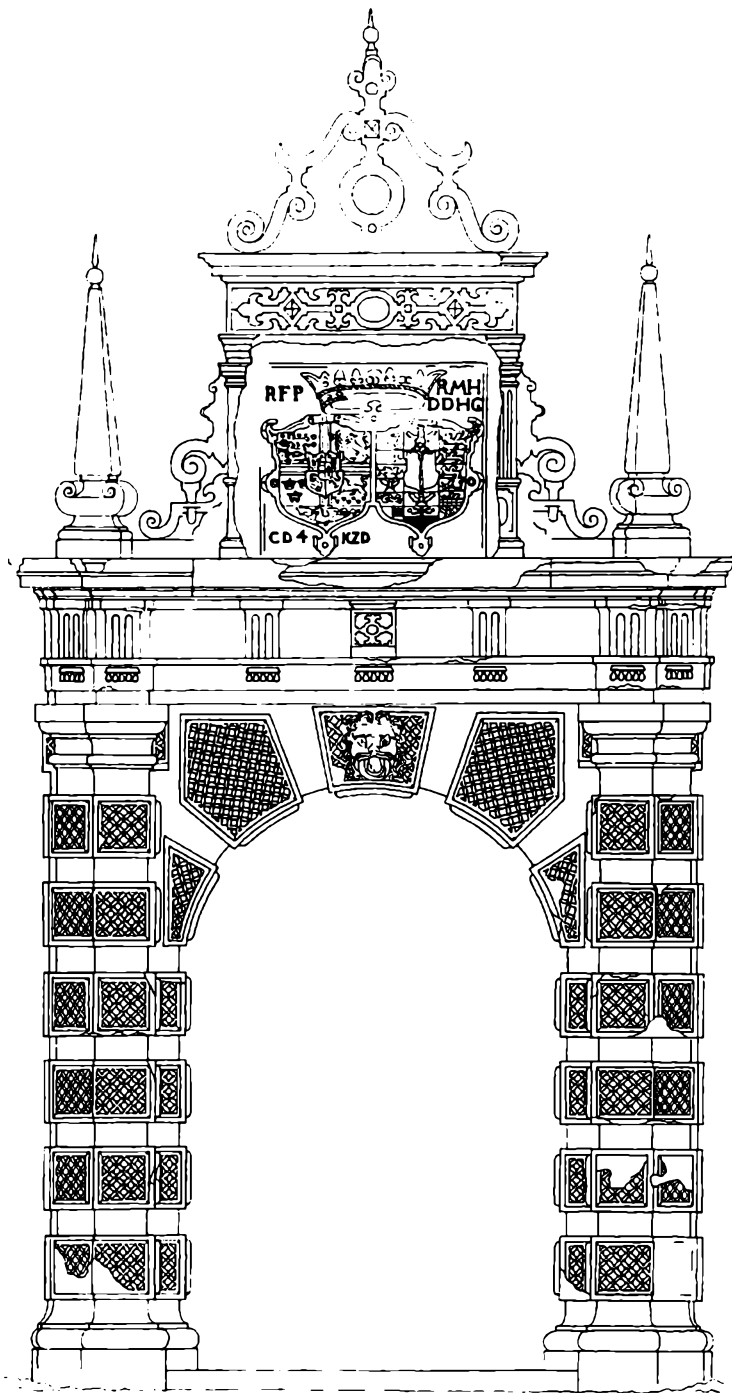

Fig. 27.

Kristi Omskærelsesfest, hvilket vil sige 31. december. Man må således antage, at den gamle bygmester nok har kunnet projektere den store ombygning af Koldinghus, men næppe oplevet at se husene under tag. Kirkerummets stenhuggerarbejde, rigt prydet med beslagværksornamentik, må helt og holdent skyldes Barchman, medens rumindretningen nok »udi alle måder« er kommet til at svare til Haderslevhus'.

Det må forekomme eftertiden mærkeligt, at de bevarede byggebreve kun omtaler kirken og er fuldstændig tavse om det store tårn, der kom til at knejse over både kirkerum og dansesal. I højde og drøjde dominerer Kæmpetårnet Koldinghus, tilsyneladende dets eneste eksistensberettigelse. Hvilken hensigt kan Christian IV have haft med at rejse så vældigt et tårn? At give svar på dette vigtige spørgsmål kan imidlertid bedst ske efter en redegørelse for, hvorledes hele slottets ombygning skred frem i 1600-tallets første år.

Det store senmiddelalderlige stenhus, til hvis nordre ende kongen lod føje en forlængelse, den nye kirke, må fra opførelsestiden o. 1450 have været borgens palatium, dens festsalsbygning. Da Christian IV i 1614 fandt det fornødent at lade denne middelalderbygning svære sydgavl nedrive, er de to langmure, hvad der i dag eksisterer af Koldinghus' i utrolig grad ombyggede og sammenflikkede vestfløj. Dog lader det sig gøre efter arkitekt Charles Christensens undersøgelser af murværket at få nogenlunde sikkert indtryk af bygningen, således som den må have set ud, da Christian IV iværksatte sin fornyelse.

Det senmiddelalderlige hus var højt og temmelig smalt. På grund af de talrige ændringer, også af etagedelingen, er det vanskeligt med sikkerhed at afgøre, hvorledes indretningen har været. Oprindelig omfattede huset tre fulde stokværk over den senere delvis opfyldte kælder. Hertil kom øverst et lavt skytteloft, en trempel med skydeskår i vestmuren. De to underste etager havde kun vinduer i østmuren, mod gården; stueetagens vinduer var fladbuede, førstesalens spidsbuede. Det har været af hensyn til borgens forsvar, at den langt kraftigere vestmur manglede gennembrydninger i de to underste etager. Mest interessant var middelalderhusets øverste etage under skytteloftet. Her fandtes en 3,30 m høj sal med seks ret store vinduer i spidsbuede spejl mod vest. Mod øst, gårdsiden er de oprindelige vinduesforhold noget uklare. Her kan højst have været fem vinduer, svarende til førstesalens, men langt større. Meget påfaldende var forskellen mellem husets stærkt tilknyttede vestfacade, lukket og truende, og østfaca-

den, der venligt og åbent viste sig for gæsterne i borggården. Til denne side var de mange vinduer regelmæssigt fordelt mellem de brede lisener, der taktfast opdelte facaden og af denne grund, flygtigt set, kunne lade sig opfatte som sammenhørende med Frederik IV's portal. Denne repræsenterer barokkens forsøg på at markere en midtakse i det håbløst skæve slot.

Der kan ikke herske tvivl om, at det store stenhuse trods sin svære ydermur og sit skytte loft fra opførelsestiden har været borgens festbygning; det røber tilstedeværelsen af den lyse sal i øverste etage, og således vedblev forholdene at være. Endnu Frederik II må have trådt dansen her i den gamle højenloftssal, og i grunden blev det ikke anderledes, efter at Christian IV havde gennemført sine udvidelses- og moderniseringsarbejder. Han bibeholdt bedsteforældrenes fyrstelige boligsuiter i sydfløjen, fornyede køkkenlokalerne i nordfløjen og beholdt vestfløjen for repræsentation, dog ikke uden totalt at ændre den ydre ramme. Ved den store ombygning og udvidelse, forhøjelse af skytte loftet over den store, gotiske sal og inddragning af etagen over det nye kirkerum blev der plads til en ny, lang, men lavloftet sal, således som de nordeuropæiske fyrster yndede, når de dansede deres Pavane. Men ligefuldt vedblev Koldinghus' vestfløj at være »et hus« uden indre forbindelse, hverken med beboelseshuset i syd eller økonomibygningen i nord. Foreløbig blokerede palatiets sydgavl adgangen til Christian III's sydfløj, og fra vestfløjen til nordfløjen kunne man kun komme gennem vindeltrappetårnet i slotsgårdens nordvestre hjørne, »Kirketrappen«. Christian III havde ved midten af 1500-årene lagt sit kirkerum i direkte forbindelse med sin bolig og således ligeså praktisk her som på Gottorp udnyttet det ydre hjørne mellem palatiets sydgavl og den nyopførte sydfløj. Mindre bekvemt var det for Christian IV at gå i sin nye kirke; det kunne ikke lade sig gøre uden at passere slotsgården. Men på dette uheldige forhold fik kongen ret hurtigt rådet bod under anden fase af sin ombygning, som er velbelyst, fordi lensregnskaberne er bevaret fra året 1610 og fremefter.

Ombygningens 2. fase, 1610-20. Hus og have. Med fornyelsen af slottets økonomibygninger, tilvejebringelsen af en stor kirkesal i forbindelse med en lang dansesal, begge kronet af et stort tårn, havde Christian IV skabt hovedelementerne i sit slot. Kirkerum, dansesal og Kæmpetårn

skal senere finde særskilt omtale, efter redegørelsen for en del større og mindre ændringer, som kongen fandt det nødvendigt at iværksætte, før Koldinghus kunne tilfredsstillende hans sans for komfort og ambitioner som fyrstelig bygherre. De mange poster i Caspar Markdanners lensregnskaber må tjene til at danne et helhedsindtryk af slottet efter den store ombygning, der set med nutidens øjne har været grebet lidt irrationelt an. I hvilken grad man tør gøre den unge konge kunstnerisk ansvarlig for Koldinghus skal blive drøftet i sammenhæng med den mere indgående betragtning af kirkerum og Kæmpetårn.

At Christian IV måtte begynde med at tilvejebringe nye økonomi- rum til erstatning for de i 1597 nedbrændte synes naturligt. Lidt besynderligt kan derimod forekomme, at næste fase gjaldt kirken, som skulle være så stor, at der faktisk ikke kunne findes plads til den på borgbanken. Det var med nød og næppe, at bygmesteren formåede at skaffe adgang til kirken fra slotsgården ved at klemme et trappetårn ind i det spidsvinklede hjørne mellem vest- og nordfløj. Og det var hverken særlig bekvemt eller værdigt for kongefamilien at skulle ned og op ad trapper og over gårdspladsen for at komme i kirke.

Vi ser derfor, at anden fase i Christian IV's ombygning o. 1610-o. 1620 af Koldinghus nødvendigvis måtte have to hovedformål, dels at bringe kongeboligen i nærmere kontakt med kirke- og festrømmene i vestfløjen og med haven syd for boligen, dels at udvide og udsmykke rummene såvel boligen som repræsentationsgemakkerne. Hertil kom de mange mindre arbejder både ude og inde, navnlig i herrekamrene, som kongen fandt nødvendige for sin behagelighed og værdighed.

Meget presserende må have været at etablere en indendørs forbindelse mellem kongeboligen i sydfløjen og kirken i den fjerneste ende af vestfløjen. Dette lod sig kun gøre ved at nedlægge det kirkerum, som bedstefaderen Christian III havde fundet plads til i bygningskompleksets sydvesthjørne, hvad ikke kunne afstedkomme noget savn, da rummet ved opførelsen af den nye kirke havde mistet sin oprindelige funktion.

Ved i 1611 at lægge en etageadskillelse ind i det gamle kirkerum mellem stueetage og første sal, ved at forandre de høje kirkevinduer og bryde en døråbning igennem det middelalderlige stenhus', vestfløjens, svære sydgavl og lægge en korridor ind i dets fulde længde langs slotsgården, var muligheden skabt, for at kongefamilien i niveau med boligen kunne bevæge sig herfra til galleriet i den nye kirke (fig. 24).

Men denne bygningsforandring indebar flere fordele. Ved etagedelingen indvandedes et stort, lyst hjørnerum i kongetagen på første sal. Dette rum kaldt »Kongens lille sal« eller »Taffelstuen« stødte direkte op til hans daglige kammer og udgjorde et værdifuldt tilskud til den kongelige boligsuite, fordi det lå så centralt med direkte adgang til slotsgården gennem Kronprinsens trappe og til den nye kirke gennem den lange gang i vestfløjen. Men hjørnesalen lod sig også let bringe i forbindelse med den af mure indhegnede urtehave uden for sydfløjen. Dette skete ganske enkelt ved, at kongen på sydvestre hjørne af det firfløjede slotskompleks lod opmure et lille cylindrisk vindeltrappetårn. Efter disse bygningsændringer kunne Christian IV ikke blot gå tørskoet til sin kirke, men bekvemt stige ned i sin have og vederkvæge sig ved et besøg i badstuen eller et ophold i lysthuset, der lå neden for hans vinduer. At Christian IV satte pris på det store, lyse hjørnerum, der havde en så central beliggenhed, kan man nok slutte deraf, at han i 1611 lod Claus Lauritzen hugge en stor »skartosse«, dvs. kartouche af gotlandsk sten til kaminen på østvæggen. I de øvrige herrekamre nøjedes han med at opstille jernovne.

Ved afslutningen af Koldinghus' store ombygning, o. 1620, var det ikke mindst haven, der interesserede kongen. Skønt terrænets nogenlunde plane areal ikke var meget større end borggårdens, fandt Christian IV foruden til badstuen og lysthuset her plads til yderligere to bygninger: Et frugthus med kælder og et røghus med ovn. Til legemsøvelser var indrettet et boldhus af træ og en 126 alen lang beriderbane. Frugthuset har, skønt af bindingsværk, været pynteligt, dets gavle bar gyldne vindfløje med et kronet C IV.

Det var godt for kongen at have frugt, grøntsager og røget kød i nærheden af sit bord i Taffelstuen. Frisk brød og øl havde Christian IV allerede sørget for. I 1614 lod han Hans Barchman indrette et nyt bryggers og bagers i kælderen under den gamle kirke. Dette var en stor og meget kompliceret bygningsændring, der bl.a. krævede sænkning af kældergulvet for at skaffe den fornødne plads til de to ovne, og, hvad der var endnu vanskeligere, nedrivning af palatiets godt to meter svære sydgavl, der hovedsagelig var opført af kampesten. En ny skillemur af teglsten var nødvendig for at føre de to skorstene op, som skulle lede røgen bort fra bagerovne og bryggerkedler i kælderen og kaminerne i de øvre etager. Med gennemførelsen af disse arbejder var de to »huse«, vest- og sydfløj, endelig helt forenet, også i det indre. Kolding-

hus var som resultat af de mange ændringer ikke blot en værdig, men også en behagelig kongebolig.

For helt at tilfredsstille kongens krav til komfort og skønhed var dog adskillige steder på slottet forandringer påkrævet. Med aldrig svigtende sans for detaljen dirigerede Christian IV sine håndværkere overalt, både inde og ude. Her skal blot de vigtigste arbejder opregnes, således at det vil blive muligt at bedømme resultatet som en arkitektonisk helhed.

For ret at kunne præsentere sig kræver et slot regulerede omgivelser. En fast ramme var for Koldinghus' vedkommende fra gammel tid til stede i form af den trelængede staldgård, der øst for voldgraven åbnede sig for synet af borgen. Fra det lidt lavere niveau tog dengang ligesom også nu efter genopbygningen Kæmpetårnet sig imponerende ud, således som det ragede op over slottets tage, så højt, at dets tinde tilmed kunne ses fra slotsgården (fig. 25).

Christian IV foretog ikke store ændringer hverken af staldgårdens bindingsværkslænger eller af det lille, pseudomilitære forværk med den ydre slotsport, som lå foran slotsgravens vindebro. Dog lod kongen i 1611 »den halve, trekantede runddel«, dvs. bastion, forny med sandstensgesimser og »spidser«, dvs. pyramider. Denne pyntelige indfatning omkring den ydre slotsport var åbenbart skabt af forgængeren, da den bar Frederik II's navnetræk, »højlovelige ihukommelse«, som Koldingmaleren Hans Tøskind malede og forgyldte tilligemed de øvrige sandstensdekorationer. Over pieteten for faderens minde glemte sønnen dog ikke sig selv, men gav i 1610 Baltzar Wulf betaling for at staffere to udhugne sten på hver side af slotsbroen, med kongens og dronningens kronede navne og forgyldte bogstaver.

Murene, der kantede vejen fra vindebroen over slotsgraven til den indre slotsport, blev genopbygget, og det lille hus kaldt »Klodsbanen«, der lå foran den uindfattede slotsport, fornyet i 1616. Ovenover slotsporten fandtes uret i en gavlkvist og klokken i en tagrytter.

Afstørre betydning var de ændringer, som kongen lod gennemføre i slotsgården. I 1610 fornyede Hans Barchman, bygmester og stenhugger i Kolding, de to trappetårne, som førte op til den kongelige families bolig, herregemakkerne. Det ene var hjørnetårnet mellem vest- og sydfløj, der senere, efter at den i 1608 til tronfølger udvalgte prins Christian havde overtaget værelserne i dette hjørne af slottet, blev kaldt »Kronprinsens trappe«. Det andet var »Kongens trappe« midt

på sydfløjen, som førte op til hans og dronningens suiter, af hvilke førstnævnte lå på højre, sidstnævnte på venstre hånd, for enderne af en nyetableret kort korridor. I de gamle trappetårne havde spindel og trin været af træ, nu blev de erstattet af nye hugget af gotlandsk sten, af hvilke nogle trin er bevaret i Kronprinsens trappe. Svarende til den lidt ældre Kirketrappe blev Kronprinsens trappe dækket af et fladt tag, belagt med blyplader omgivet af en sandstensbalustrade. Portalens sandstensindfatning har, som man af de bevarede rester kan se, meget rustikke former.

For at skaffe bedst mulig plads i slotsgården blev Kongetrappen på samme måde som tidligere Klokketrappen trukket lidt ind i huset og, meget naturligt, gjort noget særligt ud af. Den blev afsluttet med et tømmerværks spir, hvis stang kobbersmeden forsynede med forgyldte kupler og fløje. Claus Lauridsen, billedhugger i Kolding, udførte en meget fornem sandstensportal med kongens og dronningens våben og mange sirater, som nøje er beskrevet i lensregnskabet, men af hvilke intet er bevaret.

Baltzer Wulff, maler i Kolding, stafferede Kongetrappens og tre andre af slottets portaler med guld og oliefarver og fik samtidig betaling for at reparere og staffere to gamle våben (-skjolde), der sad over slotsporten. Kongens tårn anstrøg han med hvid, gul, rød og sort oliefarve uden på og inden i glamhuller og vinduer. Som en kulmination af kongeportalens farvepragt forgyldte maleren »en jernflamme« over tårndøren.

Men først efter reparation af brolægningen i den stærkt mod øst skrånende slotsgård og tildækning af spildrenden, hvori vandet fra Fortunabrønden gennem slotsporten havde afløb til graven under vindebroen, var gårdsrummet helt i orden.

Vi, som har vænnet os til »de ægte« materialers »ærlige«, men noget rå virkning, kan have svært ved at forestille os portalernes livlige farver og forgyldning på baggrund af slottets pudsede ydermure, som i 1612 blev hvidtet ind mod borggården; puds og hvidtekalk måtte til for at skjule det sammenflikkede og arrede murværk. Tagene og spirenes skiferplader havde en gråblå farve. Farvemæssigt eksisterede en stor kontrast mellem Koldinghus og det kun lidt yngre Frederiksborg.

Af alle de større og mindre bygningsarbejder, som den unge Christian IV iværksatte på Koldinghus, var kirken, festsalen og Kæmpe-

tårnet de mest betydningsfulde, hvorfor de også her i det følgende skal blive omtalt lidt mere indgående, først kirken.

Christian IV's nye kirke

Hvad der efter brandkatastrofen i 1808 er levnet af det kostbare rum er foruden den rå murstensskal, hvori sandstengalleriet og hvælvingerne var indbygget, nogle tilfældigt bevarede stumper af stenhuggerarbejdet, et lille parti endnu fæstnet til nordvæggen, og mange løse, ituslagne stykker. På grundlag af arkitekt Charles Christensens opmåling og registrering af sandstensfragmenterne og professor Kai Gottlobs undersøgelser og rekonstruktionsforsøg, er det dog muligt i store træk at beskrive kirkerummets oprindelige udseende (fig. 28 og 29).

Iagttagelser på stedet bekræfter, hvad byggebrevene indirekte oplyser, at kirken på Koldinghus må være resultat af, hvad man i vore dage ville benævne to entrepriser. Rummet er blevet til ved at montere hvælv og galleri i den i forvejen tilvejebragte »kasse«. Med andre ord: Teglstensmurværket var bragt til udførelse, forinden billedhuggerens tildannede stenblokke blev indføjede efter det af kongen ønskede forbillede, den af bygmesteren udtænkte plan. At man for at fæstne hvælvrubberne har måttet hugge deres vederlag ind i teglstensmurværket, kan virke overraskende, dog forekommer endnu mere mærkeligt, at det til understøtning af galleriets bærende led har været nødvendigt at opmure piller i kælderens, efter at denne var blevet overhvælvet.

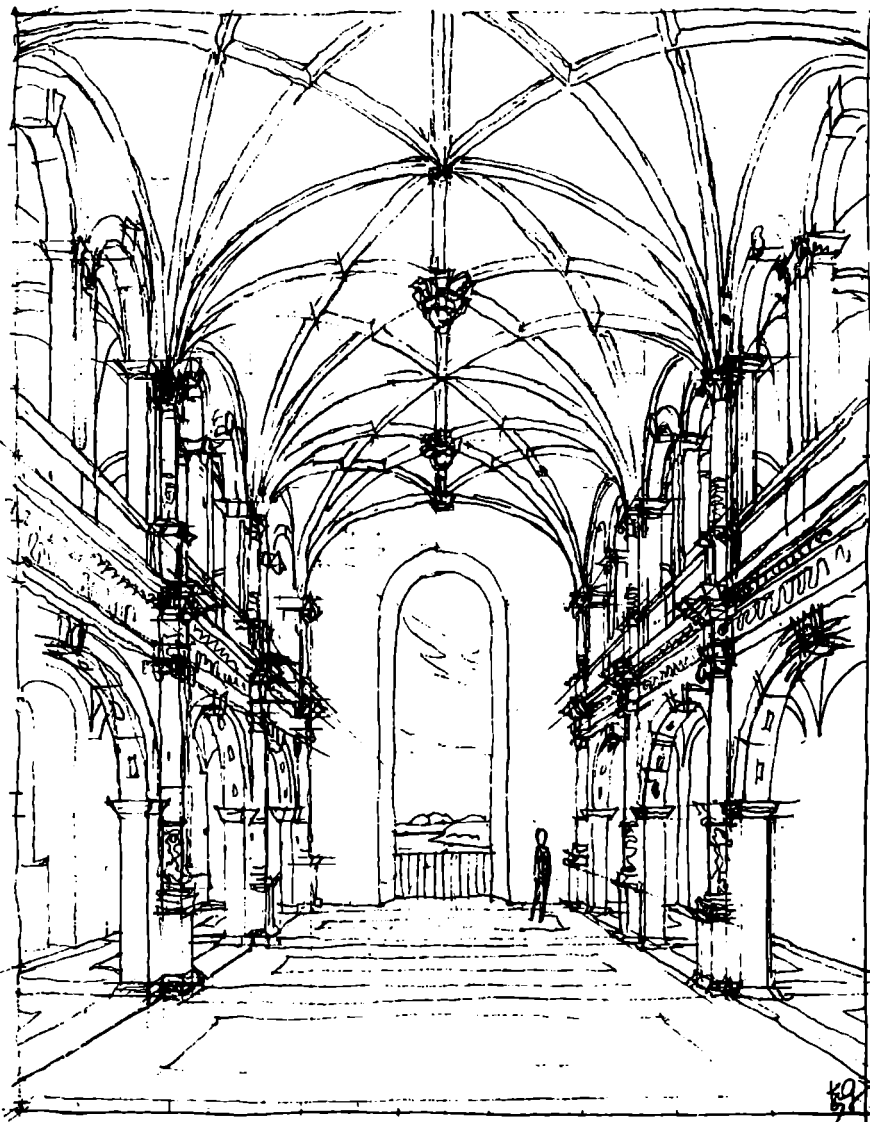
Således som kirkerummet på Koldinghus i dag forefindes, er dets grundplan rektangulær, længden ikke meget mere end det dobbelte af bredden og højden svarende til begge vestfløjens nederste etager. Men oprindelig var forholdene på grund af det indbyggede galleri ganske anderledes. Det egentlige kirkerum var udskilt af det rå totalrum ved det galleri, som med en omgang i begge etager var opført langs rårummets eller »kassen«s to langvægge i vest og øst og endevæggen i syd. Galleriet var på denne korte side dybere end langs sidevæggene, således at det egentlige kirkerum havde en grundplan dannet af tre kvadrater, hvis sidelængde har været ca. 5 meter. Hvert kvadrat svarede til et hvælvingsfag. Gulvet i det egentlige kirkerum lå et trin lavere end under galleriet og var belagt med sorte og hvide stenfliser i skaktavlemønster. Kirken havde intet særskilt alterrum; alterbordet

28. Også som ruin har Koldinghus en historie. Skønt sansen for de nationale mindesmærker var ved at vågne, da slottet brændte i 1808, gjorde regeringen intet for at beskytte dets levinger, og i ruinen gik folk på rov efter den gode slibesten; dette til trods for, at store dele af udsmykningen endnu sad på plads. Historikeren Christian Molbech, som i 1813 besøgte Kolding, kunne således notere om slotskirken, at »Piller og Hvælvinger ere bevarede, undtagen der, hvor Taarnet er faldet ned; og Kirken seer ud, som en aaben Buegang«. Efter 1864 kunne det falde naturligt at opfatte grænsborgens vældige forrevne murmasser som et monument over det nationale nederlag. Carl Ploug fandt det dog et godt varsel, at Hercules »Den graaskæggede, vejrbitte Grænevagt« endnu holdt stand støttet til skjoldet med de tre kroner, der viste »Det Maal vor Møje skal naa«. Den kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup, tog sig af ruinens konservering, og efter hans død 1889 foretog man sig det afgørende at lægge tag over nordfløjen for her at skaffe plads til byens oldsagssamling. De herved indvundne sale var så høje, at museet kunne genopstille tømmeret fra et to stokværk højt borgerhus, hvilket var i harmoni med omgivelserne. Hvor dramatisk man kunne opleve ruinen viser et fotografi af det nøgne kirkerum. Galleriets buegang var borte, men højt oppe på nordvæggen sad de ildskørmede sten fra den vældige kamin i Christian IV's lange dansesal, af hvilken den nordre ende blev retableret ved Kæmpetårnets genopførelse 1931-1935.

var placeret i kirkens midtakse længst mod nord foran et meget højt og slankt vindue, der har fået langvæggens arkader til kraftigt at fremstå i sidelyset. Også korridoren på galleriet langs vestvæggen var velbelyst fra rækken af syv tæstillede vinduer. I galleriets underste etage fandtes i denne side blot tre vinduer. I østsiden, hvor kirken længst mod

29. Efter oprydningen på slotsbanken viste det sig, at branden i 1808 havde frembragt noget uvirkeligt, et fantasiens slot, der var lige egnet til at inspirere en kunstner og en arkæolog. Den, der som arkitekten Kaj Gottlob var begge dele, kunne lade Christian IV's kirke genopstå – på papiret. Men videre, til en virkelighed, en rekonstruktion viste det sig i vor nøgterne tid umuligt at komme. Det genopførte Koldinghus, især dets sydfløj, kongeboligen, er blevet en ruin under tag, en ny virkelighed. For Ferdinand Meldahl, der betragtede arkitekturen som samfundets festdragt, var genopbygningen af Frederiksborg slot et mindre kompliceret problem. Denne arkitekt var fuldt overbevist om, at samtidens kunsthistoriske indsigt og tekniske kunnen var stor nok til at genskabe Christian IV's værk; men det har vist sig, at optimismen var for stor, bl.a. fordi håndværkstraditionerne allerede var i forfald. Motiveringen for atter at få Koldinghus under tag var hensynet til det ærværdige murværk. Under den langvarige genopbygningsperiode er troen på en genskabelse kølnet mere og mere. Arkitekturhistorisk må Frederiksborg i dag anses som et produkt af historicismens slet ikke uinteressante stilfase. Koldinghus er i løbet af det sidste hundrede år, hvad angår det indre, i nogen grad blevet en hybrid, kommet i splid med sig selv. At det ydre hænger bedre sammen, har Kæmpetårnet og tagene en afgørende andel i.

Koldinghus kirkesal. H. van Oerber. c. 1602

Skitseret opmåling – standsættelsesforslag ved
K.Gottlob 1966

nord sprang frem foran slottets nordfløj, var blot plads til to vinduer, ét i hver etage.

Et besøg i Koldinghus' slotskirke i dens nuværende ruintilstand kan ikke bidrage meget til at give en sand forestilling, hverken om rummets oprindelige proportioner, dekoration eller lysvirkning. Da forbilledet, kirken på Haderslevhus, er gået helt tabt, og Christian IV's kun få år yngre kirke på Frederiksborg både ved størrelse, proportioner og lysvirkning faldt anderledes ud, er heller ikke her stor hjælp at hente til støtte for opfattelsen af, hvorledes Koldinghus slotskirke oprindeligt har virket.

Selv om galleriet var forholdsvis bredt og ved sine arkader i begge etager åbnede sig stærkt ind til selve kirkerummet, har dette i høj grad haft selvstændig virkning. Galleriet, der i begge etager var krydsribbehvælv, lod sig ikke forveksle med sideskibe. De tre store, flade, seksdelte ribbehvælv, som dækkede kirken, bestemte takten i væggenes arkitektoniske opdeling. Denne omfattede syv fag, tre på hver langside og ét i syd, der udgjorde rummets endevæg. Et svagt begreb om, hvorledes de fladbuede ribber var samlet og understøttet, kan man stadig få ved at betragte ruinrummets nordre endevæg, da den meget flade skjoldbue og nogle stumper af ribberne her sidder på plads over hjørnesøjlerne. I enkeltheder lader det sig ikke gøre sikkert at rekonstruere de tre hvælv, da størsteparten af de utvivlsomt rigt dekorerede enkeltled, f.eks. stukornamenter og slutsten, er gået tabt.

Af meget afgørende virkning har galleriets facadekomposition været. Lodret var denne bestemt af pillerne, syv i hver langside og én midt i den korte sydside. Følgelig spændte hvert af rummets tre hvælvinger over to vægfag. Vægfagene var opdelt på den måde, at de i underste etage omfattede to bueåbninger, i øverste fire. Kun hveranden arkadepille bidrog til at bære hvælvene. De mellemfaldende piller havde dog indirekte en vis funktion i forbindelse med udsmykningen.

Arkitektur og udsmykning. Her som på Frederiksborg udgjorde væggene et typisk stykke manieristisk arkitektur, helt i samklang med tidens dekorative og lidt udspekulerede benyttelse af de klassiske søjleordener. Ind imod kirkerummet var pillerne forsynet med halvsøjler på høje postamenter, i nedre etage af den joniske, i øvre af den korinthiske orden. Man er i dag atter henvist til at betragte nordre endevæg, hvis man vil danne sig et indtryk af søjlestillingernes opbygning og ud-

smykning. Her som overalt i tidens nordeuropæiske bygningskunst ses søjlen at have indgået forbindelse med ornamentikken. Det beslagværk, der pryder søjleskafterne i kirken på Koldinghus, er udført med største sirlighed, således som kongen havde forlangt. Hvad vi derimod ikke længere kan få det mindste indtryk af, er farvevirkningen. At murstensfladerne har været pudsede og hvidtede, kan betragtes som sikkert, men rester af farver og forgyldning findes ikke længere, og da dette beklageligvis også gælder indskrifterne, kan man kun i hovedtræk udtale sig om rummet som meningsbærende arkitektur. Lidt hjælp på dette, ikke uvæsentlige punkt, er dog at hente i den nu i Det kongelige Bibliotek opbevarede indberetning, som Frederik IV i 1726 lod en af Kolding latinskoles lærere Ude Haar udarbejde med det formål at forny kirkerummets latinske bibelsprog efter krigstidens ødelæggelser.

De eneste større vægarealer, der egnede sig til udfyldning med billeder og skrift, udgjorde vægfeltene over de fire buåbninger i hvert af galleriets syv fag. Det må have faldet ganske naturligt at anbringe en figur midt i hvert felt lige over den søjle, som ikke havde vægten af hvælvingerne at bære på.

Det fremgår ikke ganske klart af de tegninger, hvormed Ude Haar ledsager sin redegørelse for indskrifternes tilstand og sit forslag til fornyelse, om de syv figurer har været malerier eller skulpturer. Mest sandsynligt forekommer, at Haars ubehjælpomme tegninger skal forestille 50-75 cm høje statuetter anbragt på volutformede konsoller. Figurerne var flankeret af malede bibelsprog på latin, som i 1726 fandtes i så ringe en forfatning, at den skriftkyndige hører måtte opgive at tyde dem og derfor foreslå nye.

I østvæggens midterfag figurerede Christus som Salvator Mundi med hævet højre hånd og verdenskuglen i venstre. Her var de ledsagende indskrifter helt forsvundet. I faget mod nord fandtes billedet af evangelisten Markus med løven. Indskriften på hans højre hånd kunne tydes som indledningsordene til hans første kapitel, vers 3: *Parate viam ...*, som er et citat fra Esajas. Indskriften på evangelistfigurens venstre side, som begyndte: *Fama leonis ...* måtte Haar forandre, fordi han ikke kunne udgranske den. I faget syd for Christusfiguren så man billedet af evangelisten Lukas med oxen og på dennes højre hånd indskriften: *Domine doce nos orare*, som blev fornyet, og på venstre hånd nogle få rester, som Haar erstattede med et distichon.

I søndre buefag, rummets endevæg, modsat alteret, fandtes billedet af Paulus med bog i højre, sværd i venstre hånd. Af indskrifterne var den på billedets venstre side ganske ulæselig. Resterne af den anden, et citat fra Romerbrevets 8. kap., mente Haar kunne stamme fra vers 18.

På galleriets vestre langvæg forestillede den midterste af de tre her anbragte figurer apostlen Peter med nøgle og bog. Apostelfyrsten var således anbragt lige over for Christus. De indskrifter, der engang havde ledsaget dette billede, var næsten helt gået tabt og måtte derfor erstattes med nye efter Ude Haars valg. I det sydligste af vestvæggens fag så man billedet af Johannes med ørnen, på hvis højre side fandtes rester af en indskrift der begyndte: Sanctus Joannes qui instar ... Altivolans Verbum prædicat esse Deum, som Haar på grund af lakunerne ikke kunne supplere og derfor erstattede med et nyt vers. Til venstre for billedet læste han: Sanctus Dominus Deus Zebaoth. Es. VI.

Det billede, der var at se nordligst på vestvæggen, forestillede evangelisten Matthæus med englen. På det blad, han holdt i den venstre hånd, læstes på dansk: Lovet være den, som kommer i Herrens Naun, Matth. 23. Skriftstedet på evangelistfigurens højre hånd lod sig tyde som Matth. 24,25 og blev fornyet. Indskriften på figurens modsatte side var næsten helt gået tabt og måtte erstattes med en ny.

Christian IV's kirkerum som fyrstekapel. For at kunne danne sig et skøn over rummets funktion som evangelisk-luthersk fyrstekapel vil foruden at kende dets indretning og udsmykning også være nødvendigt at søge oplysning om dets møblering. I denne henseende er vi desværre også dårligt underrettet. Alterets centrale og fra gulvet let tilgængelige plads kender vi, men om altertavlen vides blot, at kongen i 1605 hos Claus Lauritzen bestilte en sådan og hertil leverede alabast og sten, af hvilke nogle småstumper er bevaret. Arbejdet har nok været ikke blot figurigt, men stort og smukt, da billedhuggeren skulle have 200 daler, 50 daler mere end for kaminen til den lange sal. Vi ved også, hvor den prædikestol blev opbygget, som kongen i 1604 bestilte hos Hans Barchman. Også denne var et billedhuggerarbejde, af gotlandsk sten, marmor og alabast efter billedhuggerens udkast. Det nævnes i »Danske Atlas«, at stolen var prydet med bibelske relieffer, og at der på dens fodstykke var anbragt en løve, som holdt kongens våbenskjold. Prædikestolen stod nær alteret, opbygget i forbindelse med den nordligste af pillerne i galleriets østvæg. Bag stolen var indrettet en vindeltrappe,

der forbandt galleriets to etager. Det må være denne trappe, som Claus Lauritzen i 1614 fik betaling for at hugge.

Om noget orgel hører vi intet, hvilket kan skyldes, at kongen har nøjedes med at flytte den gamle kirkes orgel til sit nye rum, hvor dets mest naturlige placering har været på galleriets rummelige vestende.

Til forståelse af, hvorledes Christian IV har benyttet sin nye kirke på Koldinghus er det vigtigt at kende hans plads i rummet, som efter tilvejebringelsen af altertavle og prædikestol må have været tjenligt til brug o. 1606.

Der eksisterer ingen oplysninger om, hvor kongen i de første år tog sit sæde under gudstjenesten, men i lensregnskaberne for 1613-14 er opført nogle udgifter, der viser, at Christian IV gav Thomas Thomasson og Jens Christensson snedker i Kolding befaling til at opsætte og indrette en stor, ny lukket stol på galleriets vestre langside, lige over for prædikestolen. Kongestolen var en loge med to døre, adskilt fra galleriet ved paneler fra gulv til hvælvning og med fire vinduer i den side, der vendte ud til kirkerummet. Stolens indre blev i 1614 prydet med to »historier gemeltter«, som Kolding-maleren Christoffer Treutiger reparerede samtidig med at stolens træværk blev stafferet med farver, guld og sølv. Utvivlsomt har kongestolen beslaglagt hele det nordligste fag i vestre galleris øvre etage under indskriften med Matthæus' lovprisning af Den, som kommer i Herrens navn, velsagtens møntet på Christian IV, der fra sin plads let kunne følge gudstjenesten, hvad enten præsten stod for alteret eller havde bestøjet prædikestolen. Den ene af stolens to døre må have siddet i sydvæggen og været kongens indgang, når han fra sine gemakker i slottets sydfløj, gennem den året forinden etablerede korridor i vestfløjen havde spadseret den lange tur til sin kirkestol. Den anden dør, som er nævnt i regnskabet, gav adgang til en snæver vindeltrappe af træ, ved hvilken kongestolen stod i forbindelse med kirkegulvet og med den lange sal i etagen over kirken. Ved at benytte denne trappe kunne kongefamilien uset af de menige kirkegængere gå fra boligen i sydfløjen til kirkestolen og derfra til alteret. Endnu ses i vinduesnichens søndre vange udhugningen til trappecylindren.

De samme to snedkere, som indrettede kongens lukkede stol, forandrede stolene på kirkegulvet og fremstillede seks nye »til adskillige K. M. folk at have deres stude udi«. Året derpå fik Claus Lauritzen, der nu bliver betegnet både som billedhugger, stenhugger og billedsnider,

betaling for yderligere ti nye opstandere, dvs. stolegavle, og kirkestole af egetømmer.

Da Christian IV var blevet gammel og skrøbelig lod han, i perioden mellem Kejserkrigen og Torstenssonskrigen, i kirkens nordende, oven over alteret indrette en slags dagligstue, der kunne varmes op, hvilket man på jysk kalder »et dørn«. Stenhugger Jens Mortensen af Kolding måtte i 1642 i den anledning fjerne de to stenpiller i hvert af galleriets nordligste fag. Det store nordvindue blev dog siddende og eksisterede endnu i år 1700, da det fornyedes efter et voldsomt stormvejr. På en nu af fugt næsten ulæselig seddel instruerede kongen i 1647 sin slotssnedker Frederik Slache i Kolding om, hvorledes han ville have sin nye, vel på grund af krigen endnu ufærdige, stol indrettet således som den på Haderslevhus. Kirken her var blevet slemt ødelagt ved krig og brand i 1644, men den ukuelige Christian IV havde ikke i sinde at prisgive, hverken sit slesvigske eller sit jyske slot, hvor han i et halvt århundrede havde resideret. Foruden fra Haderslevhus kendte kongen en sådan afsondret og lun kirkestue fra Gottorp, det så kostbart udstyrede og meget velbevarede rum, som hertug Johan Adolf i årene 1609-13 havde ladet indrette. Der vil senere i dette skrift blive lejlighed til at drøfte, hvilke grunde Christian IV kan have haft til at flytte sin stol op over alteret, om det mon blot kan have været alderdom og skrøbelighed?

Man vil gerne trods det meget mangelfulde kendskab til indretningen af kirken på Koldinghus forsøge at betragte rummet som udtryk for Christian IV's ideer om sig selv i sin egenskab af den evangelisk-lutherske landskirkes overhoved. Hvad der i denne forbindelse først og fremmest falder i øjnene, er kirkerummets størrelse og kostbarhed. Bedstefaderens Christian III's kirkerum i slotskomplekssets sydvestre hjørne må have forekommet den unge konge for beskedent. Men et vigtigt fællestræk var, at både den gamle og den nye kirke i højden omfattede begge bygningens to nederste etager. Man fæstner også opmærksomheden ved det besvær, som kongen havde med at sætte sin bolig i forbindelse med det nye kirkerum, og at hans kirkesti ikke blev kortere af, at han ønskede at sidde nær alter og prædikestol. Forkyndelsen af Guds ord var vigtig for kongen, dette viser ikke blot placeringen af hans stol, men også dekorationen. Lige over for sig, på kun fem meters afstand, havde Christian IV sin præst på prædikestolen, der var båret af løven med hans våbenskjold. Dette arrangement illustre-

rede kongens berømte valgspog: Regna firmat pietas, som han havde taget fra Bibelen, Ordsprogenes bog 16,12. Løftede den jordiske konge sit blik mod galleriet over for sin plads, så han billedet af den himmelske konge, Verdens Frelser. Salvator Mundi-figuren var placeret over den midterste af østgalleriets tre arkader, vis á vis figuren af Peter. Disse to billeder var begge flankeret af evangelisternes, medens Paulusbilledet stod isoleret i galleriets søndre ende modsat alteret.

Havde Koldinghus-kirkens billeder og indskrifter været bedre kendt, ville det rimeligvis have vist sig, at der lå mere subtile teologiske tanker bag rummets form og udsmykning. Men her som på Frederiksborg er kongens grundtanke klar nok: Fromhed måtte styrke hans riger.

Den lange dansesal

Med kirkerummets indretning havde Christian IV sat sig selv i et passende forhold til Gud, både ydmygt og stolt, men verdslig fyrste var han jo også, havde derfor et behov for at præsidere alene på det jordiske plan. Her måtte han føre sig frem i et stort og fornemt rum. Det blev Den lange sal, eller, som en romantisk eftertid har kaldt den, »Riddersalen«.

Udvidelsen og ombygningen af vestfløjen havde givet Koldinghus anseelse, i det ydre ved Kæmpetårnet, i det indre ved kirkerum og dansesal. Var Kæmpetårnet i stand til at imponere ved sin højde, var dansesalen det ikke mindre ved sin længde, og dette hvad enten man lod den måle med den europæiske eller den danske alen.

Sammenligner man dansesalene på nogle af datidens nordeuropæiske fyrsteslotte, vil man finde, at disse rums højde og bredde er ret ens, hvilket skyldes, at festlokalet overalt beslaglægger husets ene, sædvanligvis øverste etage, og at dets bredde overalt har været afhængig af længden af det tømmer, der lod sig fremskaffe til etageadskillelsens bjælker. Dette mål var ca. 11 m. Kun på slottet i Dresden blev det overgået med ca. 4 m. Rumhøjden var også ret ensartet, varierede fra ca. 4,5 til ca. 5 m. Men i så henseende danner Koldinghus en undtagelse fra reglen ved kun at have været 4,3 m høj. Dette hænger sammen med, at salen på Koldinghus måtte presses ind i det middelalderlige palatiums øverste, lave etage, som selv ved inddragelse af trempelen ovenover kun tillod at give den nye sal en beskeden højde. Man tør til

gengæld sige, at dansesalens længde på Koldinghus blev imponerende, fordi bygmesteren til det middelalderlige hus' fulde udstrækning kunne føje hele længden af sin tilbygning, kirken. Herved blev den lange sal på Koldinghus virkelig lang, 57 m, kun fem meter kortere end Frederik II's sal på Kronborg, og, måske mest overraskende, hele ni meter længere end den få år yngre sal på Frederiksborg. Salen på slottet i Torgau var 53, den på slottet i Dresden 55 m lang, men med sine 70 m overgik salen i Berlin dem alle.

Når både kirke- og dansesalens proportioner blev så forskellige på Koldinghus og på Frederiksborg, synes det først og fremmest at have rent praktiske årsager. På Koldinghus satte terrænforholdene en grænse for, hvor lang tilbygningen kunne gøres, og af den grund fik kirken kun tre hvælvingsfag og hermed et præg af det intime. På Frederiksborg var den op imod kongefløjen tilbyggede kirkefløj lang, så lang, at der foruden til selve kirkerummets seks fag hvælvinger i begge fløjens ender blev plads både til de kongelige bedekamre i nord, hvor intimiteten kunne råde, og i syd til det senere indrettede Ridderkapel. Hvad dansesalen angår, var forholdet på de to slotte det omvendte. På Frederiksborg satte den under første byggefase som et selvstændigt »hus« opførte kongefløj en grænse for kirkens længde, som måtte svare til dette »hus«, kirkefløjens, medens Herkules von Oberberg på Koldinghus så snildt havde fundet ud af at skyde sin sal ind under Kæmpetårnet og derved formået at nå de 57 meter. Den lange dansesal på Koldinghus fik ved sine proportioner karakter af et galleri, således som denne rumtype især kendes fra de franske kongeslotte.

I 1613 og 1614 sørgede kongen for en passende udsmykning af »Den lange dantzall«, som det imponerende rum nu kaldes i regnskaberne. Han aftalte med kalksnideren, stukkatøren Valentin Dressler fra Schmalkalden, at denne for det betydelige beløb af 600 daler skulle pryde loftet med stukornamenter og farver, hvilket næppe har fået rummet til at virke mere højloftet. Året efter huggede Claus Lauritzen en kostbar kamin af gotlandsk sten, der blev opsat på salens nordre endevæg under Kæmpetårnet. Af disse herligheder eksisterer nu kun indfatningens ildskørnede sten (fig. 28). Salens vægge var til dagligt nøgne, men blev ved festlige lejligheder behængt med vævede tæpper. Sådanne vægprydelser kunne kongen nok efter gammel sædvane låne af sine adelige gæster; dog anstod det ham bedre at gøre ligesom

Frederik II på Kronborg, at anskaffe sig en til stedet passende serie. Men også på dette punkt gik Frederiksborg forud for Koldinghus, og i 1616 bestilte Christian IV hos Karel van Mander en serie vævede tapeter med motiver fra glørværdige episoder i kongens liv, begyndende med kroningsfestlighederne. Den 19. oktober 1619 indbød kongen van Mander til at levere disse tapeter på Koldinghus, hvor de nok for en tid har været hængt op i den lange dansesal. Serien gik til grunde, da Frederiksborg brændte i 1859.

Den lange dansesal på Koldinghus var beregnet til fest, men kunne dog i det daglige tjene praktiske formål, f.eks. fægteøvelser. Lensregnskabet 1610-11 oplyser, at kongen havde tegnet et skib, af hvilket han lod forfærdige en model. Skibsbyggerens arbejde fandt sted på Den lange sal under kongens personlige opsig.

Kæmpetårnet

Kæmpetårnets arkitektur. Et bygningsværk er ikke blot rumskabende indadtil, en afgrænsning af et forum for menneskets gøren og liden, f.eks. en fyrstes optræden i sin symboladede herskerrolle. Et bygningsværk har også udadtil en virkning som et tredimensionalt formelement i det frie rum. Bygningsværket kan derfor også ved kunstneriske virkemidler meddele sig til omverdenen. Et kongeslot, som f.eks. Koldinghus, er bærer af et vidtrækkende budskab om sin bygherres betydning, det skal syne af noget, noget stort, statsmagt. Sådantrent kan Christian IV's tanker have været, da han planlagde at lade sit Kæmpetårn opføre.

Efter den i årene 1931-35 foretagne genopbygning og overdækning af Kæmpetårn og kirke på Koldinghus giver sig nu atter tydeligt til kende, hvor originalt et arkitekturmonument slottet var blevet efter Christian IV's store ombygning (fig. 30). Trods alle de mindre forandringer, som kongen i løbet af anden byggefase, navnlig i det indre, lod de gamle bygningsdele underkaste, markerede tilføjelsen fra o. 1600 sig stærkt, ikke blot over for bedstefaderens syd- og østfløj, men også over for kongens nye nordfløj. Det var især med opførelsen af Kæmpetårnet, at Christian IV gjorde Koldinghus til sit eget, meget særprægede bygningsværk. Dette skete først og fremmest ved helt suverænt at se bort fra de naturgivne vanskeligheder, som byggepladsen frembød. Kun kongelig vilje og magt formåede at sætte sig så kraftigt igennem

30. *Både i sig selv og i sammenhæng med det øvrige Koldinghus er Kæmpetårnet et yderst originalt bygningsværk. Dette fremgår især af forholdet til omgivelserne, såvel jord som bygning. Det sædvanlige er, at et tårn står på en plan flade i samme niveau som den eller de bygninger, til hvilke det hører; således gælder både for kirkens klokketårn og borgens forsvarstårn. Anderledes på Koldinghus. Kæmpetårnet står ikke på toppen af slotsbanken, men groer op af dens hæld. Først i en anseelig højde får det kontakt med slottets to fløje, som ikke fratager Kæmpetårnet en toddel af dets styrke. Forholdet er omvendt, Kæmpetårnet er selvhævdende, og det skyder sig op af jorden uden for slottet, som det støtter uden at lade sig opsluge. Kæmpetårnet er hverken Koldinghus' borg- eller kirketårn; sidstnævnte betegnelse tilkommer fra gammel tid trappetårnet i slotsgårdens nw. hjørne. Kæmpetårnet er, som dets navn udsiger, Kæmpernes, heltenes, »Talende arkitektur«, hvis indre nok gjorde det muligt at etablere et kirkerum og en dansesal, men hvis ydre fremtoning og virkning var afgørende. Kun indirekte kan Kæmpetårnet betragtes som efterkommer af det middelalderlige kæmpetårn, donjonen. Fra dette har det størrelsen, godt og vel, men dets placering og udformning er ikke nyttebestemt. Christian IV's tårn har en overordnet, åndelig dominans, som måske er mest påfaldende, når det som nu igen efter genopbygningen dukker op i slotsgården, over tagene, udenfor og kroner den hele bygning (fig. 25).*

på et sted, hvor terrænet tilsyneladende gjorde det umuligt at realisere monumentalarkitektur.

Koldinghus lå, hvor det i århundreder havde skullet vogte kongerigets sydgrænse, på en bakketop ved søen, der oprindeligt havde været Kolding fjords inderste vig. En herremand kunne flytte sin fædrengård for at komme til at bo mere bekvemt. Kongen skulle holde stand,

hvor upraktisk det end måtte være. Mod syd og øst havde Christian III og mod nord sønnesønnen kunnet udnytte bakkeskråningerne til at skaffe deres nye huse en luftig kælderetage, som, fordi den var jordfri på ydersiden, bidrog til at give slottet rejsning set udefra. På Gottorp og Kronborg var forholdet nærmest modsat, og i Aalborg trak citadellet sine volde helt op over ørene. Plads til et kirkerum af størrelse som det på Haderslevhus fandtes ikke på slotsbanken i Kolding og lod sig dårligt nok fremskaffe ved nedrivning af ældre huse. Byggearealet ville under alle omstændigheder være yderst begrænset. Skulle Christian IV's slot have et tårn, hvilket må have været kongen magtpåliggende, hvad da?

Herkules von Oberbergs opgave var vanskelig, ja måtte umiddelbart forekomme håbløs. Men løst blev den, helt utraditionelt, således som det i dag så tydeligt ses.

Christian IV's forskrift vedrørende kirken på Koldinghus måtte nødvendigvis få til følge, at denne kom til at sprænge slotskompleksets firkant. Tilføjelsen til den middelalderlige vestfløjs nordre ende, der skulle rumme kirken, tvang arkitekten ud over slotsbankens brink, helt ned til dens fod. Mester Herkules måtte lægge sine bygningsfundamenter dels i bakkeskråningen, dels langt uden for denne længst mod nord, hvor de skulle bære den tungeste byrde, foruden kirken også Kæmpetårnet. Dette blev hermed set på nært hold så meget mere imponerende, godt 40 m højt.

Det er kirkerummets rå ydermure, dets teglstensskal, som har bestemt Kæmpetårnets grundplan. Siderne i tårnets kvadratiske planfigur måtte nødvendigvis svare til bredden af tilbygningen.

Kirkerummets højde har i det store og hele skullet rette sig efter det forsvundne forbillede i Haderslev, men i øvrigt tilpasse sig vestfløjens etageinddeling. I højden skulle kirkerummet omfatte to stokværk, således at dets gulv nogenlunde kunne komme til at ligge i niveau med stueetagens i de tilstødende lokaler, og galleriets anden etage med førstesalens i vestfløjen. Loftshøjden i den lange sal i øverste etage ovenover kirkerummet var direkte bestemt af forholdene i det middelalderlige palatium efter inddragningen af dettes skytteleft, den lave trempeletage.

I det ydre tilkendegiver kirkerummets tilstedeværelse sig først og fremmest ved et glat gesimsbånd af sandsten, som i højde med adskillelsen mellem 2. og 3. etage løber facaden rundt på bygningens tre frie

sider. Over denne vandrette linje er ydermurene trukket tilbage, på vestsidens nordligste ende ca. 1,5 m, over en strækning på ca. 13 m, indtil sammenstødet med tårnet. Aftrapningen er her dækket af sandstensplader. Det indtryk, som man nede fra slotsbankens fod modtager af bygningens ydre, er derfor, at Kæmpetårnet rejser sig over det niveau, som sandstengesimsen markerer, dvs. over kirken. At den nordre ende af den lange sal skyder sig ind i tårnets underste etage har arkitekten camoufleret ved sin vinduesplacering.

Der findes i disse forhold en god logik, både praktisk og arkitektonisk set. Tilbygningen måtte som tidligere nævnt nødvendigvis have langt tykkere ydermure end den middelalderlige vestfløj, hvilket af hensyn til den lange sals rumvirkning ikke burde tilkendegive sig i det indre. Arkitekten valgte derfor i nord at afslutte sin tilbygning, »kirken«, ved det 1,5 m brede fremspring i husets yderfacade. Dette fremspring blev lodret markeret ved store hjørnekvadre af granit og vandret ved den tidligere omtalte sandstensafdækning, der udefra og nedefra fremtræder som en båndgesims over kirkens gallerivinduer. Herved og ved det meget høje nordvindue var kirkerummets tilstedeværelse markeret i det ydre. Tilstedeværelsen af Christian IV's nye festsal, som i længderetningen omfattede både vestfløj og tilbygning, kom derimod ikke til at røbe sig i det ydre.

Således som i det foregående skildret, var det lykkedes for kongens bygmester at frembringe et kirke- og et festrøm, der i størrelse langt overgik, hvad den gamle borg kunne rumme. At Kæmpetårnet ikke findes nævnt i kongens aftale med arkitekten, lader sig ikke forklare ved, at tårnet kan være en senere tilføjelse. En svær støttepille på vestmuren under tårnets sydvestre hjørne vidner stadig om, at bygmesteren fra begyndelsen af har indset, at huset på dette punkt i særlig grad ville blive belastet. Således som skal ses søjede tårnet sig også rent arkitektonisk ind i tilbygningen.

Etableringen af den lange sal i hele den forlængede vestfløj fra Kæmpetårnets nordmur og til det middelalderlige palatiums svære sydgavl, der først blev revet ned i 1614, gjorde det nødvendigt for bygmesteren at lade vægten af den øverste del af Kæmpetårnets sydmur understøtte af et stort gitterværk, en tømret drager, som spændte tværs over vestfløjen, skjult under taget. Over nordenden af den forlængede vestfløj rummede Kæmpetårnet fire store kamre, hvoraf de to nederste kunne opvarmes ved kaminer indbygget i vest-

muren og med aftræk fælles med den store pragtkamin i den lange sal. I øvrigt synes de store, lyse tårnkamre at have haft ligeså ringe praktisk betydning som kældrene under kirken. Disse var dog så luftige og tørre, at de egnede sig godt til opbevaring af kongens mel og rigets breve. Tårngemakkerne lå stærkt isoleret, navnlig i forhold til kongefløjen. Deres eneste adgang var gennem et snævert, sekskantet vindeltrappetårn, halvt indkapslet i Kæmpetårnets østmur. Over tårnets flade, blytækte platform endte trappen i et slags skilderhus, fra hvilket man trådte ud på det flade tag. »Skilderhuset« havde et lavt pyramide-tag og omkring dets murtinde var anbragt en åben, sekskantet kongekrone udhugget i sandsten. Også skorstenspiben på balustradens nordside var udsmykket med fint hugne kronetakker.

Øverst var selve Kæmpetårnet afsluttet med en kraftig konsolbåret sandstensgesims og platformen omgivet af en balustrade; hvad branden havde levnet af disse sandstensarbejder er blevet kompletteret ved genopbygningen. På hver af tårnets sider er platformens brystværn delt af kraftige piller i fire fag, i hvilke de slanke, vaseformede balustre er indsat. Denne firedeling gentages i gesimsen, idet konsollerne under hver af brystværnets piller er erstattet med udhugne fantasihoveder, der som vandspy sørger for, at regnvandet fra taget kan få frit afløb.

Mest betydningsfuld af Kæmpetårnets dekorative elementer er dog utvivlsomt de fire 2,25 m høje sandstensstatuer forestillende antikke helteskikkelser, »Kæmper«, som var opstillet på hjørnerne af platformens firesidede balustrade. De var alle ikklædt heroisk kostume, greb om deres lanse med den ene og støttede deres skjolde med den anden hånd. Statuernes postamenter var udsmykket med fantasifigurer, og indskrifter oplyste, at Hannibal var betroet at holde Danmarks, Scipio Norges, Hector Slesvigs (Thura siger Jyllands) og Hercules Sveriges (Unionens tre kroner) våbenskjolde. Alene sidstnævnte helt (fig. 31) har formået at holde stand på Kæmpetårnets stormomsuste nordvesthjørne, og har af en praktisk indstillet eftertid fået stukket en lynafleder i hånden i stedet for lansens. Af Scipio, der i 1854 måtte bide i græsset, eksisterer i dag foruden en pålidelig tegning i Nationalmuseet (fig. 32) kun hovedet. De to øvrige figurer, der stod på tårnets søndre side, styrtede ned i 1808 sammen med murværket og blev velsagtens totalt knust.

Disse store friskulpturer skyldtes temmelig sikkert Claus Lauritzen, som i 1611 modtog betaling for at reparere hånden på et af de store

31. At hugge en kæmpe stor friskulptur var en meget krævende opgave for en stenhugger og billedsnider, der var stærkt bundet af sit todimensionale forlæg. Men storfolk havde brug for dørvogtere, figurer, der kunne flankere indgangen til deres bolig. Vi ser derfor friskulpturer i stort format, helte, flankere slottets port og på samme måde keruber himmerigets. De bronze-støbte springvandsfigurer var sjældne. Bedst lykkedes stenhuggerens opgave, når hans krigere holdt sig i ro uden at efterligne malerens ofte stærkt bevægede figurer. Christian IV's samtidige, den rige Jørgen Skeel havde både i liv og død sådanne livvagter; og på trægitteret foran de Rud'ers gravkapel i Halsted kirke paraderer et helt korps af drabanter uniformeret på ganske samme måde som Christian IV's foran døren til kongens gemak på Koldinghus. Men Christian IV's fire heroisk klædte helte på Kæmpetårnet vogtede, hvad der var vigtigere end kongens person, hans krone, insigniet allerøverst på trappetårnet, himlen nærmest. Formentlig har Claus Lauritzen været mester både for Jørgen Skeels helte og for kongens. Billedhuggeren var med sin Hercules sat på en svær prøve. Eftertiden kan smile ad den lidt kokette måde, på hvilken helten har slynget løveskindet op over hovedet, men ikke ad hovedets størrelse. Billedhuggeren har vidst at tage hensyn til, at hans statue skulle betragtes af de dødelige ved tårnets fod.

stenbilleder, der var opsat på det store tårn. Heltenes meget fantasifulde kostumer kunne tyde på, at billedhuggeren har ladet sig inspirere af en af tidens kobberstukne helteserier, måske den tyske Kleinmeister Daniel Hoppers. Disse fire statuer har ikke blot givet tårnet navn, men også ved deres våbenskjolde skullet udtrykke en politisk idé; hvilken vil siden nærmere blive drøftet. Foreløbig må det være det rent arkitektoniske, der interesserer.

At Kæmpetårnet ved den umiddelbare betragtning forekommer velproportioneret og trods sin dominans i harmoni med de nærmeste omgivelser, kirkebygningen, skyldes rent arkitektoniske overvejelser.

Tidligere er nævnt, at det gesimsbånd, der på facaden markerer kirkens øvre afslutning, spiller en vigtig rolle for slottets ydre helheds-virkning. Denne kraftigt markerede vandrette linje har også betydning for Kæmpetårnets proportioner. Som nævnt er tårnets fulde bredde bestemt af kirkens. Opdelingen af tårnets gesims og balustrade i fire lige lange stykker, giver et mål, der går op i tårnets højde seks gange fra gesimsen til sandstensbåndet over kirkevinduerne, og fem gange fra tårnets gesims til vestfløjens taggesims. Det mål, som vi her har i passeren, svarer til højden af den øverste etage i vestfløjen og bidrager herved til at knytte det nye tårn og den ombyggede vestfløj sammen. Endvidere lader det sig påvise, at firedelingen har været bestemmende for placeringen af vinduerne i tårnet, men ikke i kirken. Dette forhold bidrager til at understrege det lange, omløbende sandstensbånds betydning som grundlinje. Kæmpetårnet hører sammen med slottet, ikke med kirken. Tårnet er udadvendt, kirken indadvendt.

32. At Koldinghus var et kongeslot fremgik af, at det kongelige insigne Kronen var anbragt allerøverst på det store tårn vogtet af de fire helte. Disse Kæmper støttede sig til skjolde med en våbenfigur for hvert af de fire riger Danmark, Norge, Sverige og Slesvig, som Christian IV anså for hørende under sin krone. At han regnede de to sidste lande med, skyldtes for Sveriges vedkommende ikke en realitet, men et krav. For Slesvigs var forholdet det, at her var Danmarks kongelensherre, i den kongelige part tilmed sin egen. Da Napoleons spanske hjælpetropper under general Bernadotte, fyrsten af Pontecorvo, fra 1818 Sveriges konger, ved uagtsomhed satte ild på Koldinghus d. 29. marts 1808 omkom de to Kæmper Hannibal og Hector, der stod på tårnets sårbare sydside, straks i flammehavet. Hercules og Scipio formåede at holde stand på nordsiden; men en stærk storm i 1854 fik Scipio til at bide i slotsbankens græs, og da Rigsdagen ikke ville bevilge 100 rigsdaler »til at holde på denne genstand«, måtte helten holde sig på jorden. Opstillet midt i slotsgården vakte statuen stor undren, indtil den i 1864 blev væltet af et tysk kanonfor-spand og tabte hovedet. Dette er, hvad i dag er levnet af denne helt, som vi i dag kender fra den her gengivne tegning og derfor kan sammenligne med Hercules. Begge figurer hviler på venstre ben med deres skjolde ved foden. Deres klædedragt, hovedtøj og ansigtsstræk varierer. Hercules har kastet sit løveskind over hovedet, men begge helte har i højre hånd holdt en lans, hvis flag eller vimpler stærkt har bidraget til at gøre arrangementet festligt på lignende måde som for Kronborgs vedkommende (fig. 21).

Koldinghus, J. J. Bruuns prospekt 1747.

Frederik IV's Koldinghus, det slot, som 1808 gik til grunde, havde 1720-26 fået sin form under generalbygmester J. C. Ernsts ledelse. Hverken her eller i Sønderborg viste det sig muligt helt at efterleve barokkens strenge stilprincipper. Den nye portal midt på vestfløjens gårdfacade (fig. 25) magtede ikke at markere nogen midtakse i den uhjælpeligt skæve bygning. Men ved at ændre etagehøjder og vinduer kom der dog en taktfast orden i facaderne, og i det indre gennemførtes en modernisering efter tidens smag, uden overflødig pynt, men absolut kongeligt. Baroklottets indretning er godt kendt, bl.a. fra Thuras Danske Vitruvius (fig. 24), og vi kan konstatere, at Christian IV's lange sal var blevet opdelt i mindre kamre, og at bekvemmeligheden overalt havde krævet korridorer indrettet langs fløjenes gårdside. Vestfløjens portal med årstallet 1720 synes at have forudsat en magelig ligeløbet hovedtrappe, som imidlertid udeblev, og damernes vældige krinoliner måtte feje trinene i Christian IV's snævre vindeltrapper, hvis lærne stadig var gårdens største pryde. Set på lidt afstand lignede slottet sig selv, om end den hvide bygning med det blå tag efter vinduesreguleringen virkede mere helstøbt end forhen og mere end den vil komme til at virke efter genopbygningen. Nutiden har ikke helt kunnet frigøre sig fra romantikkens ruinbegejstring og give afskald på murværkets mange små arkæologiske mærkværdigheder. Prospektmaleren J. J. Bruun, der ofte arbejdede for Thura, har på Nationalmuseets gouache fra 1747 formået at skildre den landskabelige idyl, der langt ind i 1800-tallet prægede Koldinghus' omgivelser. Bruun tilkendegiver sig som naturbetragter ved at afbilde sig selv i forgrunden på sit billede. Med stol og bånd har han taget stude på Snoghøj-vejens græsklædte brink, hvor han står fordybet i sit motiv: Det hvide slot spejlede sig i søen. Uvilkårligt må man mindes Guldaldermalernes Frederiksborg-billeder fra begyndelsen af 1800-tallet, i hvilke Christian IV's slot er opfattet som et gotisk fortidsminde imellem Gamle Danmarks brede bøger. Rokokotiden manglede ikke sans for naturens yndigheder, men lod sig ikke forlede til sværmeri.

KAPITEL V

Koldinghus og Gottorp

Symboler på fyrstemagt

Kongen og hans kunstnere. Fra begyndelsen af 1500-tallet er kun overlevet få vidnesbyrd om forholdet mellem fyrsten og hans kunstnere; dog kan man, som i det foregående nævnt, konstatere, at bygmesteren allerede da var nært knyttet til sin fyrste og dennes politiske rådgivere. Men først i slutningen af 1500- og begyndelsen af 1600-tallet, da de skriftlige kilder begynder at flyde mere rigeligt, får kunsthistorikeren mulighed for nærmere at følge samspillet mellem den fyrstelige bygherre og hans kunstnere og håndværkere, og mellem disse, bygmestre, stenhuggere og malere, indbyrdes. Derfor kan det være velbegrundet at vende tilbage til en drøftelse af dette problem, der kan give mulighed for en dybere forståelse af kunstværket. Hvadenten man rubricerer dette under arkitektur eller billedkunst, er det aldrig helt igennem én mesters originale værk; bestilleren har ofte andel i dets tilbliven, ligesom den, til hvem vi henfører kunstværket, har været afhængig af kolleger.

At Christian IV har været en særdeles aktiv bygherre, stærkt engageret såvel i planlægnings- som i udførelsesfasen, findes mange vidnesbyrd om, for Koldinghus' vedkommende især de omhyggeligt førte lensregnskaber. Af disse fremgår, at kongen gang på gang personligt godkender håndværkernes tegninger og giver mundtlig anvisning på, hvorledes han ønsker arbejdet udført. Uden tvivl blev Koldinghus til det slot, kongen havde forestillet sig.

Christian IV's Koldinghus fremstod som resultatet af et intimt samvirke mellem den fyrstelige bygherre og hans håndværkere. Spørgsmålet må da også her blive, om man kan danne sig et skøn over fordelingen af det kunstneriske ansvar. Uden videre kan spørgsmålet dog ikke formuleres således: Var Christian IV sin egen arkitekt? Sagen er den, at arkitektbetegnelsen ikke lader sig forstå på samme måde i de forskellige historiske epoker.

Et står dog fast: En konge har altid haft behov for en ledende bygmester, det krævede hensynet til rigets forsvar. Bygmesteren måtte stå højt i rang blandt kongens tjenere og være bredt orienteret, ikke blot rent fagligt. Vi har i et mærkeligt glimt fået belyst det fortrolige forhold, der eksisterede mellem Christiern II og hans hollandske bygmester og kunnet erfare, at Morten Bussert ofte var i Frederik I's og Christian III's sølge, parat med gode råd og anvisninger, ligegyldigt hvor i riget bygningsarbejder skønnedes påkrævet for dets sikkerhed. Sikkerhedskravet var i hele 1500-tallet det afgørende, derfor fik militærarkitekturen en så fremtrædende position i forhold til den civile. Kongerne var ustandseligt på udkig efter folk med tidssvarende kvalifikationer som fæstningsbyggere. Dette gjaldt også Frederik II, ikke mindst ved opførelsen af Kronborg, der, når alt kom til alt, var af større betydning som rigsfæstning end som kongebolig.

Frederik II's tidlige og uventede død kunne naturligvis ikke sætte rigets byggevirksomhed i stå, navnlig ikke den militære, og formynder-skabet havde i Christoffer Valkendorf et særdeles byggekyndigt medlem. Ved sin død efterlod Frederik II to helt værdige kongeslotte. Kronborg i kongeriget og Haderslevhus i den kongelige del af Slesvig. Regeringsrådet måtte stå for ombygningen af slottet i Nykøbing på Falster, den kun 31-årige dronning Sophies enkesæde. Arbejdet i Nykøbing havde karakter af en ombygning af en middelalderborg, af denne grund også lighedspunkter med Christian IV's modernisering af Koldinghus. Ledelsen var lagt i hænderne på en nederlandsk billedhugger og bygmester, svigerfaderens arkitekt Philip Brandin, der boede i Mecklenburg, hvor han døde i 1594.

Det siger sig selv, at enkedronningen måtte stille sig tilfreds med, at regeringsrådet lod det slot fuldføre, som hun ifølge sin ægteskabskontrakt var berettiget til; ligeså indlysende forekommer, at den umyndige prins Christian indtil tronbestigelsen måtte lade sig nøje med de slotte, som faderen havde efterladt sig. Kronborg og Haderslevhus (fig. 21 og 22) var flunkende nye, i alle henseender præsentable. Da *Anthonis van Opbergen* i 1586 efter ni års ophold i Danmark, hovedsagelig beskæftiget med Kronborgs indretning til fæstning og slot, forlod Frederik II's tjeneste og fik nye, store opgaver i Danzig, blev der stille på byggepladsen ved Helsingør. *Hans van Steenwinckel*, en anden af den nederlandske frihedskrigs flygtninge, kom i 1578 til Kronborg som murmester. Han gjorde hurtigt karriere og blev i 1583 ansat som kongelig bygmester.

Foruden under Anthonis van Opbergen at deltage i Kronborgs fuldførelse kunne Steenwinckel overkomme andre mindre arbejder, bl.a. for Tyge Brahe på Hven; også for denne bygmester oprandt en ny tid efter kongens død. I 1589 fik Steenwinckel sin årsløn klækkeligt forhøjet og blev sat til at lede en storstilet modernisering af grænsefæstningerne mod Sverige. Han døde 1601 i Halmstad og blev begravet her. Kronborgs tilsynsførende arkitekt Hans v. Andorf var død året før.

Da Christian IV i 1596 overtog styret, også af rigets bygningsvæsen, stod det dårligt til, hvad den faglige ledelse angik. Steenwinckel havde hænderne fulde i de østdanske grænseprovinser, der nu var landets mest truede del. I Slesvig, hvor man siden midten af århundredet havde kunnet ånde lettere, levede og virkede den gamle *Herkules von Oberberg* endnu i Haderslev; han havde i 1585 fuldført slottet for Frederik II og derudover kunnet nyde godt af den byggelyst, som hertuger og adel så stærkt hengav sig til. Om sine planer for en ombygning af Koldinghus måtte Christian IV henvende sig til mester Herkules, til hvem skulle det ellers være? Da raden o. 1600 kom til Frederiksborg, ser det ud til, at kongen mente at kunne klare sig med en dygtig murmester og sine nyligt indvundne erfaringer fra byggeriet i Kolding.

Christian IV havde herhjemme gennemgået både latinsk og dansk uddannelse, men var lidet berejst, praktisk var han af natur og kunne til nød præstere en teknisk tegning; men at planlægge og lede et stort byggeforetagende krævede en faguddannet arkitekt, og en sådan var Herkules von Oberberg, skønt nu gammel og skrøbelig.

Om hans oprindelse (en slægtning af Anthonis?), ungdom og læreår véd vi blot, at han havde arbejdet for markgreve Johann af Brandenburg-Küstrin. Fra 1557-59 var han i den danske konges tjeneste rimeligvis som Busserts efterfølger, og herefter i hertug Hans' og Frederik II's i Haderslev. Ved hertugens død i 1580 rangerede han øverst blandt hofpersonalet, og en søn, Hans blev dronning Sophies rentemester, en datter gift med hendes livlæge. Det fyrstelige byggeri i hertugdømmerne fortsatte uanfægtet af Frederik II's krig med Sverige, Den nordiske Syvårskrig 1563-70. Mester Herkules havde fundet en god og stabil arbejdsplads. Han modstod derfor også i 1581 hårdnakket et tilbud fra hertug Georg Friedrich om at flytte til Königsberg, hvad Frederik II næppe var utilfreds med. Hansborg, som Frederik II havde arvet efter onkelen, skulle jo gerne gøres færdigt, og Haderslev

var en bekvem adresse, hvadenten der kom bud fra konge eller hertug.

Endnu i begyndelsen af 1600-tallet eksisterede en nøje sammenhæng mellem en stenhuggers og en bygmesters virke. Bussert udøvede begge hverv, og det fremgår indirekte af brevene, at således måtte det naturligt være, da den, der planlagde og skulle forestå opførelsen af en større bygning, også måtte være i stand til at beregne, hvilke og hvor mange sten, hertil var påkrævet. Bygmesteren måtte derfor være ligeså vel hjemme i stenbruddet som på byggepladsen og har nok sædvanligvis fået sin grundlæggende uddannelse førstnævnte sted. Hans van Steenwinckel ledede et stenhuggerværksted, og meget kunne tyde på, at det samme må have været tilfældet for Herkules von Oberbergs vedkommende i dennes yngre dage. Af byggebrevene vedrørende Christian IV's Koldinghus fremgår, hvorledes stenhuggeren fra Haderslev *Hans Barchman* »stiger i graderne«, fra sten- og billedhugger til bygmester. I førstnævnte henseende arbejder han på linje med *Claus Lauritzen*, men kilderne tillader ikke at slutte, at også han er gået over i bygmestergerningen, hvilket dog meget vel kan have været tilfældet. Det er værd at notere sig, at Claus Lauritzen på Koldinghus ikke blot påtog sig at hugge stenbilleder, men også at skære både i bløde stenarter og træ. Også det nære forhold mellem stenhuggerens og billedsniderens håndværk er gammelt. I de samtidige skriftlige kilder findes Claus Berg altid benævnt som maler, skønt der i hans værksted i Odense arbejdede både snedkere, billedsnidere og malere, og værkstedet kunne levere både træskårne og stenhugne arbejder, altertavler, epitafier og gravsten. Den rige anvendelse af stafferet figurskulptur på Gottorp udført i den bløde limsten tyder meget stærkt på, at der her i slutningen af 1520'erne har arbejdet malere og billedskærere, som tidligere fortrinsvis har brugt deres pensler og jern på træ. At resultatet fra formens side ikke ligner de sengotiske trætavler fra begyndelsen af 1520'erne, f.eks. den berømte i Løjt kirke, modsiger ikke den antagelse, at der kan have eksisteret en kontinuitet. Musikerne kan have været hentet fra forskellige ældre ensembler, og fået udleveret nye noder; på Gottorp spillede de givetvis under en anden dirigent. Claus Bergs og Brüggemans mapper var fulde af Dürers og Cranachs blade. På Gottorp, hvor her tidligere i dette skrift Jacob Binck er foreslået som dirigenten, bestod det nye repertoire af Kleinmestrenes stik.

En maler var i 1500-årene ligeså lidt som en bygmester det samme, som vi i dag forstår ved disse betegnelser. Som hof tjener var han en ret

33. En smal stribe skåret ud midt i Braun og Hogenbergs kobberstukne prospekt »Danskernes stredet eller Sundet på det nøjeste aftegnet« fra 1580'erne er tilstrækkeligt til at overbevise eftertiden om Tårnets betydning som land- og sømærke. Luftperspektivet var tegnerens middel til at skabe et overblik, og inden for det dengang helt uvirkelige synsfelt kunne han fremhæve hovedelementerne i den udvalgte lokalitet, i dette tilfælde Helsingborg slots kærnetårn og Kronborgs kanontårn eller »Kat«, som han dog, øjensynligt for jærnsørelses skyld, fejlagtigt har placeret på slottets sydøstre hjørne. Han ville vise, at disse to kolosser flankerede porten til Østersøen, »Indgangen til verdens kornkammer«. Kæmpetårnet i Kolding og Stormklokketårnet i Ribe har spillet en tilsvarende rolle.

ny foreteelse i Nordeuropa, og hans virke vanskeligt at indkredse, hvilket Jacob Binck er et eksempel på. For fyrsten var bygmesteren simpelthen uundværlig, maleren derimod lidt af en luksus, men i stigende grad eftertragtet, især fordi han på forskellig måde kunne tilfredsstille fyrstens portrætbehov. Binck var i stand til at skaffe Christian III et billede af Philip II, der i 1550 gjorde sit indtog i Antwerpen og kan muligvis have leveret Rantzau nogle af Breitenburgs herskerportrætter. Melchior Lorck påtog sig i 1560'erne at gøre hertug Hans bekendt både med kejserens og sultanens familier ved at male to serier portrætter til Hansborg. Men en maler kunne tjene en fyrste ved meget andet end at levere portrætter, et af hans vigtigste hverv bestod i at skabe en værdig ramme om hoffets optræden. En sådan virksomhed kunne selvsagt ikke undgå at bringe maleren i nært samarbejde med bygmesteren. Binck og Bussert har uundgåeligt måttet virke i tilknytning til hinanden. I det foregående er her søgt sandsynliggjort, at et sådant samarbejde allerede har været etableret i Frederik I's sidste år på Gottorp.

Arkitekturens tale. At kongen kom til at spille en mere betydningsfuld rolle i forhold til sine udøvende håndværkere og kunstnere, fulgte naturligt af, at kongemagten var i konstant stigning og i stedse højere grad blev teokratisk begrundet. Kunst, ritus og ceremoni har til alle tider hørt sammen, og for de riter og ceremonier, som Luther berøvede kirken, gav kongen erstatning. Denne forandring gjorde ikke blot fyrstekapellet særlig betydningsfuldt, men kom også til at præge slottet som symbol, en arkitektonisk form, der formåede at udtrykke kongens magt, såvel den verdslige som den åndelige.

Ved sine strenge former virker fæstningen frygtindgydende, medens slottets tårne og tinder vidner om fyrstens rigdom og storhed, skaber respekt om hans navn. Dette i forening var årsagen til, at Kronborg allerede i opførelsesperioden formåede at kaste glans over Frederik II.

Alene på grund af sin beliggenhed ved et smalt farvand, der forbinder to have, lod Kronborg sig sammenligne med Gibraltar og Konstantinopel, og var herved egnet til at befæste den danske konges ry (fig. 33). Talløse var de fremmede nationers skibe, der på deres fart ind og ud af Østersøen måtte passere den danske konges strøm og betale told. De måtte vise »Det danske Byzans«, Kronborg ærbødighed ved at stryge topsejlene. Indskrifter og billeder, ikke mindst på den kost-

34. *En dronning var ved sit bryllup sædvanligvis ung, ofte langt yngre end gemalen, og kunne derfor regne med en enkestand, som måtte sikres ved et livgeding, henlæggelse af et af kronens slotte til hendes bolig og underhold. For en nordtysk prinsesse kunne et grænseslot nær slægt og venner være ønskeligt, omvendt kunne regeringen værd-sætte at have kongemoderen på afstand. Efter at dronning Dorothea i 1546 var blevet tilstået Koldinghus som sit livgeding, lod Christian III slottet modernisere. Efter Frederik II's død gjorde regeringsrådet Nykøbing slot færdigt som bolig for hans unge enke Sophie, hvis barndomshjem lå lige på den anden side af Østersøen. Koldinghus var efter ombygningen o. 1550 halvt borg halvt slot. Da Frederik II 1571 overtog Koldinghus, var han mere optaget af at bygge på Skanderborg slot og på Kronborg. Koldinghus præsenterede sig da også ganske pænt, især set fra syd med den nye kongefløjs store rundbuegavl. Sådan lod H. Rantzau Brauns tegner gengive slottet på prospektet af grænsebyen Kolding o. 1585. Selv om vi kan glæde os over at have et billede af Koldinghus før Christian IV's store ombygning, må vi samtidig konstaterer, at tegneren ikke er helt troværdig. Han redegør smukt for slottets beliggenhed højt over den lille by og kongens store have syd for staldgården. Men tegneren har pyntet på slottet og ikke formået at redegøre for skævhederne. Det vigtige sydvestre hjørne er fejlagtigt opfattet.*

bare vandkunst fra 1585, gav Kronborg og kongeparret (Frederik/Fred og Sophie/Visdom) allegorisk betydning. Tyge Brahe var disse sindbilleders lærde inventor, og ved sin egen bopæl på Hven, »En ø i den danske Hellespont«, medvirkede han til at gøre Øresund berømt.

Også Koldinghus havde en markant beliggenhed, som ganske afgjort har betydet meget for Christian IV's forestilling om, hvorledes dette slot burde tage sig ud.

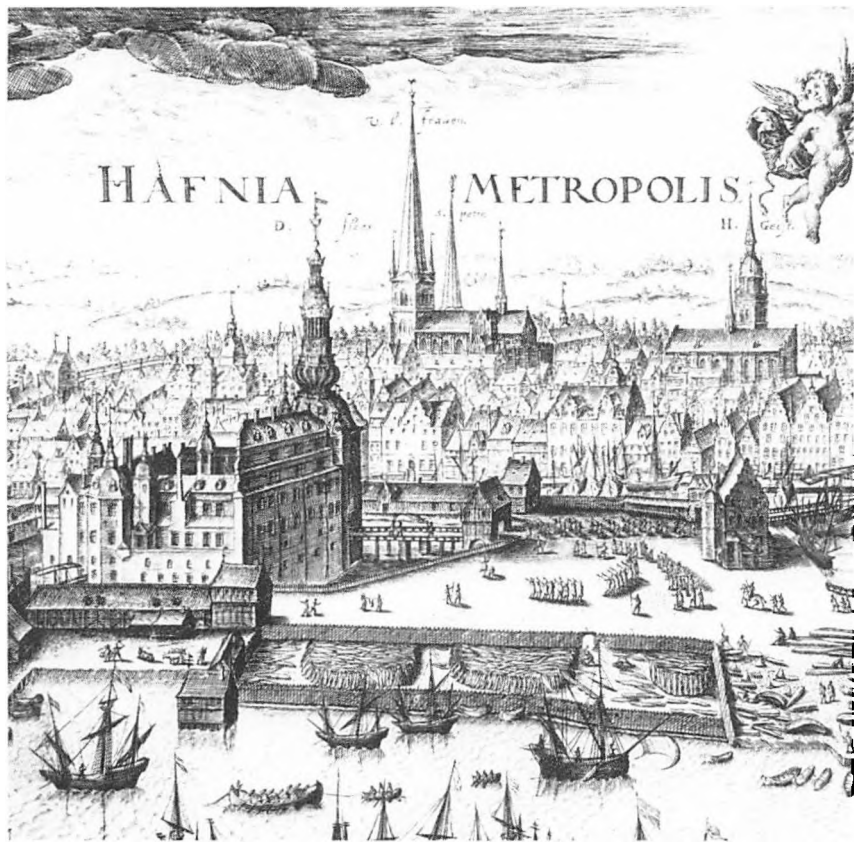
Koldinghus var grænseborgen, tæt ved Lillebælt, som ganske vist ikke var Øresund, men for de mange sydfra kommende et farvand, der adskilte to af kongens provinser, og som man skulle sætte over på sin vej til rigets hovedstad (fig. 34). Koldinghus, denne rigets sønderport, var trods moderniseringerne o. 1550 lidet imponerende, slet ikke i stand til at fremkalde gæsters og naboers ærefrygt.

Respektindgydende tårne. Fra Arilds tid stod det himmelstræbende tårn som et arkitektonisk udtryk for styrke og magt, både direkte og ånde-

35. Længe efter at hertug Friedrich havde opført sin pompøse barokresidens på Gottorp, lod hans modstander Frederik IV sig nøje med forfædrenes håbløst forældede slot i København. Slots-holmen var på Christian III's tid så lille, at bymesteren havde været tvunget til at lægge kongens og dronningens suiter på hver sin side af den middelalderlige ringmur og at proppe tagkamre ind i huset, næsten op til dets mønning (fig. 15). Herved var Københavns slot kommet til at rage godt op i bybilledet, således som skildret på Jan van Wijcks prospekt 1611. Som andre prospektmalere havde også han fundet det nødvendigt »at gå i luften«, et eller andet sted over Amager for at få allting med, og han så stort på den reelle afstand mellem byens hovedmonumenter. Disse har han til gengæld studeret grundigt, ikke mindst slottets bizarre bygningslegeme. Maleren gør også tydeligt rede for det forhøjede Blåtårn og dets prangende spir med de tre kroner, som var sat op til Christian IV's kroning og som blev nyforgyldt i anledning af tronfølgerens bryllup i 1634. På den ydre slotsplads ses kongens trompeterkorps opstillet, og bag slottet rejser sig det høje spir over kroningskirken Vor Frue. Vi har let ved at forestille os Christian IV's ridt fra kirke til slot, hans Indtog (fig. 36), der efter de bedste europæiske forbilleder var storslået iscenesat for at befæste kongens ry ude i verden.

ligt talt. I middelalderen gjorde tårnene kirkebygningen til et billede på Gudsstaden; under alle omstændigheder ragede tårnene op og gav kirkebygningen og stedet anseelse. Og anseelse er netop det begreb, som fik konger og adel til alle vegne at rejse tårne på deres slotte, gårde og kirker i tiden efter reformationen. Hvor en middelalderlig kongeborg havde sit kærnetårn i behold, lod man det som oftest stå, skønt det forlængst havde mistet betydning for borgens forsvar. Helsingborg slots kærnetårn kunne ikke undværes som portstolpe, Kronborgs modstykke, ved indsejlingen til Øresund. Frederik II begyndte at ombygge Skanderborg slot, men både han og efterfølgerne skånedet drabeligt høje og skæve kærnetårn. Heller ikke hverken Korsør eller Nyborg slots kærnetårne blev revet ned, sidstnævnte fik i 1641 »efter kongens afriksning« et kuplet tag med spir og fløjstang; på samme måde gik det Dronning Sophies enkesæde Nykøbing slot. Sønderborg slots kærne-

tårn derimod blev for størstepartens vedkommende revet ned; til gengæld fik det store, runde tårn på nordvesthjørnet, Christiern II's fængsel, et fornemt spir. På Gottorp (fig. 5 og 6) bevarede og istandsatte hertug Adolf borgens gamle kærnetårn efter branden 1564/65 og anbragte her slottets klokke og urværk.

Trods Christian III's gennemgribende udvidelse af kongefløjen manglede Københavns slot stadig nogen anseelse, hvilket regeringen i anledning af Christian IV's kroning søgte at råde bod på ved at lade bygmesteren Hans von Andorf forhøje Blåtårn, som derpå blev forsynet med et spir (fig. 35). Det prangede med kongens våbenmærker og mest iøjnefaldende var anbringelsen af de tre kroner den ene over den anden. Heri lå uden tvivl en provokation over for Sverige. I 1588 havde Johan III ladet det af Gustav Vasa på Stockholms slot opføre hovedtårn »Tre Kronor« forhøje og dets spir afslutte med tre forgyldte kroner.

Om det kan være Hans von Andorf, der har præsteret udkastet til Blåtårns spir, vides ikke, men det vil være rimeligt at formode, at ideen, især den udfordrende placering af Sveriges tre kroner, har været den unge konges.

Koldinghus har rimeligvis også haft et kærnetårn, måske lå det i borgens sydøstre hjørne, men det var forlængst revet ned, da Christian IV planlagde at gøre den gamle middelalderborg tidssvarende, også som et symbol på sin magt. Det har været kongen en helt selvfølgelig tanke at rejse et tårn på Koldinghus. Tårne skød op overalt, også i formynderregeringens tid, det både på kirker og herregårde. Christoffer Valkendorf var en ivrig tårnrejser. Tårnet på hans egen kirke i Svindinge blev i forhold til den øvrige bygning imponerende. Senere som statholder i København bidrog han både økonomisk og praktisk til, at borgernes kirke Nicolai fik et tårn, som både var højt og smukt. Han betonedede udtrykkeligt, at det herved først og fremmest kom an på at give hovedstaden anseelse. Da Arild Huitfeldt sad som lensmand på Tryggevælde, sørgede han for, at Magleby kirke fik et nyt kirketårn, og Valdemar Parsberg lagde som lensmand i Ribe vægt på, at domkirkens stormklokketårn blev genopført, efter at dets øverste del i 1594 var styrtet ned. Bygmesteren fra Haderslev, uden tvivl Herkules von Oberberg, blev i den anledning kaldt til byen, men det lykkedes domkapitlet at spare udgiften til et nyt spir, skønt Christian IV i 1599 skrev til biskoppen, at et sådant var ønskeligt som sømærke og som

pryd. Det ville kunne ses langt nede i Slesvig. Til gengæld havde Fredrik II som en af sine sidste handlinger skrevet til lensmanden på Koldinghus, at Anst kirke mellem Ribe og Kolding skulle have tårn og spir, fordi denne kirke lå på alfarvej. På sine rejser mellem disse to vigtige byer overnattede kongen og mange standspersoner i Anst præstegård. Det blev Caspar Markdanner, lensmand på Koldinghus 1585-1612, der skaffede dette landemærke til veje, rimeligvis ved Herkules von Oberbergs hjælp. Denne arkitekt var specialist i at tegne løgformede spir af den type, som også kendes fra Engelsholm, Knud Brahes herregård, en halv snes km vest for Vejle. 20. juni 1599 betalte Brahe egenhændigt blytækkeren for at færdiggøre de fire tårne på sit hus, der i sine grundtræk tilhører typen »toute une masse«.

At opregne, hvad den danske adel i slutningen af 1500-tallet lod bygge af tårne og spir, ville hurtigt sprænge alle rammer; derfor skal her kunne nævnes to eksempler på tårn-tvistigheder mellem adelige, der i fællesskab havde arvet og beboede en slægtsgård udstyret med tårn. På Vallø gav Mette Rosenkrantz' tårne anledning til klage fra naboen; de skyggede for hende, og på Borreby udgjorde Christian Daa's tårn et så stærkt irritationsmoment for broderen Valdemar, hvis part af gården var uden tårn, at denne engang under broderens fravær så sit snit til at rive det ned med den begrundelse, at han ikke selv havde den anseelse med tårn og spir.

Christian IV må have fundet, at Koldinghus manglede den fornødne anseelse. Det tør siges, at den unge konge med sit Kæmpetårn fik rådet bod på denne mangel.

Der er ingen grund til at antage, at Christian IV har givet Herkules von Oberberg besked om at følge noget bestemt forbillede for tårnet på Koldinghus, der dog ikke er helt uden forudsætninger i dansk arkitektur. Muligvis har kongen erindret, at hans fader havde udstyret Kronborg med et stort tårn på slottets SV-hjørne (fig. 21). Selve det murede tårn ragede ikke op over tagryggen på slottets fløje, men var i denne højde afsluttet med en platform, på hvilken der var rejst en overbygning af træ, dækket af en kuplet hætte og et spir. På hvert af overbygningens fire hjørner stod skjoldebærende løver. Allerede i samtiden blev dette tårn, hvis kraftige underdel tyder på, at det i påkommende tilfælde skulle tjene slottets forsvar mod landsiden, tillagt stor ælde og særlig betydning. Efter slottets brand i 1629 undlod Christian IV at genopføre overdelen og nøjedes med at give tårnet et fladt tag, på

hvilket der kunne opstilles kanoner. Større interesse i forbindelse med Kæmpetårnet på Koldinghus har nok de to hjørnetårne på Haderslevhus (fig. 22), der rejste sig et stokværk højere end slotsbygningens tilstødende fløje. Disse tårne havde gavlkamme, som omsluttede spir af den løgformede type, med hvilken Herkules von Oberberg var så fortrolig, og som efter 1564/65 også var repræsenteret på Gottorp.

Kæmperne. Helte som tårnvæglere. Det er dog Kæmperne, figurerne af de fire antikke helte, og kongekronen over vindeltrappetårnet, som giver det store tårn på Koldinghus sin særlige betydning. Det er ved denne udsmykning, at Kæmpetårnet bliver til et kongeligt magtsymbol, som dog næppe er mere dybsindigt, end at man tør tillægge den unge konge ideen. Det skulle også være muligt at finde ud af, hvor han har den fra.

Før vi nærmere ser Christian IV's Kæmper efter i sømmene, må det slås fast, at en Kæmpe, dvs. en menneskeskikkelse i overformat, ikke blot ved sin størrelse bliver et herskersymbol. De Kæmper, som støtter den danske konges våbenskjold, som det for eksempel ses på Claus Bergs epitafium over kong Hans i Odense S. Knuds kirke, er vildmænd, den rå kraft og kun fjernt beslægtede med antikkens helte. Dette gælder også Kæmpen »stark och stor«, som Adam van Düren lader holde Jens Holgersen Ulfstands våbenskjold på Glimmingehusstenen fra 1487. Nok er vildmanden og Hercules begge vældige kølle-svingere, men kun Helten er iklædt løveskindet. Christian IV var fuldt klar over forskellen mellem fysisk og åndelig styrke.

Under sin opdragelse er prinsen ikke blot blevet fortrolig med antikkens historie og dens helteskikkelser, således som disse af samtiden blev opfattet symbolsk. Ingen vil undres over, at Breitenburg var udsmykket med træskårne statuer af »les neuf preux«, den siden 1300-tallet fastlagte helteserie, ej heller at kongens statholder Henrik Rantzau lod serien udvide med flere helte fra sin egen tid. Den unge prins har slet ikke kunnet undgå at betragte sin kommende gerning i overensstemmelse med Luthers opfattelse af fyrsten som den af Gud udvalgte leder. I sin begravelsestale over Frederik II havde Anders Sørensen Vedel fremhævet kongens fader som et eksempel på den ideale fyrste, et billede på de »heftige, (af eroici furori optændte) og kloge Heroes, som Gud sætter i spidsen for den hellige kirke og det verdslige regimente«. Den tale, som biskop Peder Vinstrup holdt ved

Christians kroning, er gennemvævet aflignende teokratiske ideer, helt svarende til, hvad Arild Huitfeldt lader komme til udtryk i sin Danmarks Krønike.

Ideen bag de fire helteskikkelser og kronen øverst på Christian IV's nye »kærnetårn« på Koldinghus er en videre udvikling af den, der ligger til grund for Frederik I's skulpturprydede facade på Gottorp; men her på oldefaderens slot er vi den senkatolske passionsfromhed nær og endnu nærmere den dystre baggrund for Luthers opfattelse af Historien som et Guds turneringsspil og hans barske ord til almuen om at underkaste sig lidelsen, også den lidelse, som fyrsten måtte forvolde.

Kronborg har som arkitektursymbol overvejende et humanistisk præg, inspireret af dette slots enestående placering ved den vigtige internationale vandvej, som var den danske konges strøm. På Koldinghus er det den unge Christian IV, der på grænseskellet agter at demonstrere sin magt og vælde, hvilket ligeledes kan have dikteret hans interesse for stormklokketårnet i Ribe. Motiveringen for på Kæmpetårnet i Kolding at føje Slesvigs våben, de to løver, til Danmarks, Norges og Sveriges (Unionsmærket), skyldes slottets placering ved grænsen mellem kongerige og hertugdømme. Det forekommer rimeligt at anse ideen til Kæmpetårnet for kongens egen. Den er enkel og har fået synlig form i tilknytning til den hidtil største begivenhed i hans liv, kroningsfestlighedernes storslåede ceremonier.

Christian IV's kroning var en fest af her i landet hidtil ukendte dimensioner, en kulmination af regeringens bestræbelser på at demonstrere Danmarks storhed og rigdom, en begivenhed, som ikke hurtigt skulle glemmes. Dette sikrede kongen sig ved i 1598 at give maleren og pousseren (modelløren) Didrik Moll en god betaling for at forevige de mange optrin, som også med henblik på vide kredse i ind- og udland blev beskrevet og publiceret.

Ved sin gennemgribende omdannelse af Koldinghus lod Christian IV grænseslottets arkitektur udtrykke, hvad han under sin opdragelse havde lært og under sin kroning fået bekræftet om sit kongekald. Christian IV's Koldinghus blev til under indtryk af kroningsfestens arrangementer. Skulle han have været en smule uopmærksom under biskoppens tale i Vor Frue kirke, huskede han nok synet af de fire Kæmper, overnaturligt store figurer i heroiske kostumer, der stod vagt på hjørnerne af den triumfport på Amagertorv (fig.36), igennem hvil-

37. Christian IV var kunstkyn- dig i den forstand, at han havde ideer og kunne gøre sine hånd- værker begribelige, hvorledes disse lod sig realisere. Kongen kunne præstere en allegorisk-hu- manistisk invention og var i stand til at visualisere en emble- matisk idé. Dertil havde han teknisk indsigt og delte tidens in- teresse for de mekaniske kunster. 1595 blev isernsnyder (stempel- skærer) Nicolaus Schwabe ind- kaldt til København, hvor han giftede sig med den kgl. sejerma- gers datter og fik travlt med at sætte kroningsoptogene i bevæ- gelse. Til erindring om den store begivenhed prægede Schwabe en medalje, hvis forside viser kon- gens indtog, bagsiden et allego- risk billede, der spiller på hans berømte valgsprog; langs randen ses her Christian IV's våben- mærker, øverst de fire kronede svarende til hellenes skjoldemær- ker på Koldinghus. Under kon- gens valgsprog er fremstillet den slumrende Hercules, der ifølge indskriften skal opfattes som et sindbillede på den endnu eksiste- rende fred. 1614 gav Christian IV Schwabe i opdrag at finde en kunstner, der kunne udføre en vandkunst til Frederiksborg (fig. 38), hvortil Claus Lauritzen i 1608 havde skåret en model, der næppe er blevet støbt. Det blev kejserens billedhugger Adrian de Vries, som løste opgaven. Ideen til at lade Neptun være hovedfi- gur i en springbrønd er nærlig- gende og realiseret før; men på Frederiksborg alluderer gudebil- ledet Christian IV, »Havets konge«. Hercules kunne ikke al- tid holde for som kongens apotheose.

Kroningsfestlighederne gav Christian IV selv anledning til at iføre sig det romerske, dvs. heroiske kostume. Kongen fandt anledning til at tage heltemaske på.

Som en arv fra middelalderens feudale samfundsmønster levede ridderspillet i bedste velgående ved ethvert betydeligt hof, hvilket gav fyrsten en kærkommen lejlighed til at optræde i den skikkelse, som historien gjorde ham berettiget til. For blot at nævne et eksempel kan man erindre om festlighederne ved Augusts og Annas bryllup på Torgau i oktober 1548, hvor deltagerne i et mummeri valgte at optræde som antikke helte eller Kæmper. Nicolaus Schwabe kan godt tænkes at have været fortrolig med festtraditionerne ved det kurfyrstelige hof i Sachsen.

Ved Christian IV's kroning i 1596 var den sidste offentlige fest et ridderspil, en turnering på Gammeltorv, til hvilken indbydelse ud- sendtes af »Alexander, Scipio, Hannibal og Hector, riddere af Darda- nien og turneringsbrødre af den ædle orden udi Caledonia«, d.v.s. kongen, rigsmarsken og to adelsmænd. Antallet er her fire ligesom på Koldinghus, hvor der af gode grunde ikke lod sig skaffe plads til de ni, der udgjorde den klassiske serie, men hvor, stedet taget i betragtning, Slesvigs kongekronede våben, de to løver, måtte føjes til Danmarks, Norges og Sveriges. Med undtagelse af Alexander (kongen) svarer udvalget af helte på Amagertorv også til heltene på Koldinghus. Det lader sig vel også begrunde, at Christian IV i Kolding lod Alexander udskifte med Hercules.

At kongen har byttet maske, kan skyldes, at han er kommet til at tænke nøjere over, hvad Peder Vinstrup sagde i sin kroningstale. Når det gjaldt henvisningen til efterlignelsesværdige eksempler på fyrsten som Guds billede, forvalter af guddommelig magt og samtidig bærer af de tungeste pligter, anså biskoppen ikke alle fortidens helte, det være sig fremmede eller hjemlige, lige egnede. I overensstemmelse med Huitfeldt nævner Vinstrup fra dansk grund Christian I, Christian III, Frederik I og Frederik II som sande helte, (Christiern II var jo tyran!). Heroverfor står de fyrster, der lever uden Guds lys, blandt andre Alexander den Store. Disse ord kan Christian IV have lagt sig på sinde og i dem fundet en tilskyndelse til at lade Hercules og ikke Alexander holde skjoldet med de tre kroner. Men på Frederiksborg blev Alexander taget til nåde og sammen med den anden store verdenserobrere Cæsar sat til at flankere broen til hovedslottet.

Det kan i sammenhæng med valget af Hercules være rimeligt at minde om, at denne helt eller Kæmpe som personifikation af styrken, vel at mærke den sjælelige, har en jævnbyrdig inden for den middelalderlige billedsymbolik, Den hellige Christoforus.

O. 1520 lod biskoppen i Aarhus denne Kæmpe afbilde i kæmpeformat på domkirkens væg og var hertil utvivlsomt inspireret af Christiern II's statskirkelige ideer. På fyrstelig vis ses Christoforus flankeret af to drabanter, og til denne fremstilling har knyttet sig et par af de klassiske heltes våben, desuden de to dronningers og biskop Niels Clausens. Det er ganske tydeligt, at begge heltes skikkelser, Hercules og Christoforus, har feudale overtoner. De stillede sig i den højeste øvrigheds tjeneste.

Hercules var på grund af sine kræfter og sin sjælsstyrke i stand til at bestå selv de hårdeste prøver. Han var det uovertrufne eksempel på et standhaftigt menneske, der kender sine pligter. Hans mageløse bedrifter, »arbejder«, skaffede ham Guddommelighed, af hvilken grund han også kunne komme til at symbolisere Christus. I et sådant eksempel spejlede kejsere og konger sig gerne, også Christian IV.

På den nye konges slot kunne Hercules slet ikke undværes; alene denne helt havde gjort sig fortjent til at holde skjoldet med de tre kroner. Kun det menneske, som turde måle sig med Guderne, ville kunne genforene de tre nordiske riger.

At Christian IV var optaget af Hercules og hans bedrifter eksisterer der flere vidnesbyrd om. Vigtigst i sammenhængen med heltens optræ-

den på Koldinghus er den medalje (fig. 37), som Nicolaus Schwabe lod præge i anledning af kongens kroning. Den var ligesom billederne og beskrivelserne beregnet til at udbrede kendskabet til festen og dens hovedperson. Forsiden viser kongens ridt fra Frue kirke, hans »Triumf« og »Indtog« på Københavns slot. Bagsiden er en allegorisk illustration af hans berømte valgsprog og herunder en figur forestillende Hercules i sødeste slummer med køllen ved sin side, et symbol på den endnu herskende fred.

Naturligvis hører Hercules med ligeså god ret som Holger Danske hjemme på Kronborg; her befandt sig i året 1600 på hertug Ulrichs kammer og i naboværelset otte malte stykker på væggene, som kaldes »Opperi Herculi«, og i 1606 fik maleren Joachim Rappost befaling at fremstille ti »Historier Hercules«, som var fuldført 1610. En anden maler, Johan Gerhardt, malede også et »Hercules Stykke« til Kronborg, som blev taget fra ham i 1607.

At det er den spilvågne, vagtsomme Hercules (fig. 31), her uden kølle, bevæbnet og i fantasikostume som de tre andre »kongelige« helte, der er blevet betroet de tre kroner, lader sig opfatte som et udtryk for Christian IV's ikke helt hemmelige ønske om Unionens genoprettelse under sit scepter.

Twistighederne om de tre kroner, en af årsagerne til Syvårskrigen, havde trukket ud og var højaktuel, da Christian IV satte Hercules til at vogte dem på Koldinghus. Ved to grænsemøder 1601 og 1603 var man fra Sveriges side gået med til at lade overenskomsten fra 1598 gælde, at begge landes konger kunne føre de tre kroner i deres våben, så længe de levede. Christian IV viste i Kolding, at dette agtede han sandelig også for sit vedkommende at gøre. Hercules var forberedt på prøvelsen, og med Kalmarkrigen 1611 var dens time inde. Kongen bestod, og i henhold til freden i Knærød 1613 kunne de tre gyldne kroner beholde deres plads i det danske rigsvåben. Christian IV lod omgående sin kroning og sine sejre minde ved at bestille Karel van Mander til at forfærdige de berømte tapeter, der kom til at smykke Frederiksborg slot, det højeste udtryk for den danske konges ambitioner om at overtage ledelsen inden for kredsen af Nordeuropas protestantiske regenter. Men forinden afskeden med Koldinghus og Frederiksborgs inddragning i redegørelsen for Christian IV's slotsbyggeri, vil der være endnu et par ord at sige om kongens kæmper. De havde andre opgaver end at stå som skjoldebærere, var også led i en festdekoration. Til

daglig lod de deres lansevimpler smelde i vinden, men har nok ved festlige lejligheden fået assistance. Tiden holdt af tårnmusik, og ligesom på Stormklokketårnets platform i Ribe har trompetere kunnet tage stude på Kæmpetårnet og ladet deres toner lyde ud over slot, by og land. Også Kronborg havde sit »Trompetertårn« med et galleri ovenover den trappe, der fra slotsgården førte op til festsalen.

Set nedefra jorden kunne det være vanskeligt at skelne kongens våbenmærker på heltenes skjolde, men de var der og gav festarrangementet en dybere mening. Også hertugen på Gottorp, velsagtens i dette tilfælde Friedrich III (1616-1659) lod sit slot våbenpryde. Det skete på en højst original måde, ved på rad og række at anbringe sine våbenmærker på fløjstænger, der var rejst på taget af »Den gamle stald«. Her faldt de stærkt i øjnene både set fra indkørslen til slottet og fra fyrsteboligens vinduer. Men at blive kronet ligesom Kronborg, Koldinghus og Frederiksborg kunne Gottorp ikke gøre krav på.

Christian IV udøver regeringsmagten fra Koldinghus. Allerede i 1603 gav Christian IV ordre til at standse moderniseringen af Koldinghus. Vi kender ikke hans bevæggrunde, planerne om det nye Frederiksborg kan have spillet ind her, men kongen fortrød hurtigt, og begge slotte blev gjort færdige af to forskellige hold håndværkere, der i en årrække arbejdede samtidigt, og Koldinghus kan ikke betragtes som et forstudie til Frederiksborg. Christian IV må være kommet til den overbevisning, at han havde brug for begge slotte, også som ramme om de mere betydningsfulde forsamlinger. Efter den forholdsvis hurtigt gennemførte ombygning tog kongen Koldinghus i brug ved to for riget vigtige begivenheder. Den ene demonstrerede kongens ledelse af det åndelige regimente, den anden hans stilling som lensherre.

Ved under et rigsrådsmøde i februar 1614 på Koldinghus at præsidere i den domstol, der behandlede sagen imod den iltre præst ved Nicolai kirke i København, magister Oluf Kock, for dennes angreb på professor Resen, viste Christian IV sig som en ivrig, men temmelig enfoldig forsvarer af den rette Gudstro. Kongen optrådte på Koldinghus i fuld alvor som nationalkirkens øverste myndighed, »pave«, hvilket kan siges at stå i ironisk modsætning til det optrin under kroningsfesten, hvor han havde formummet sig som »Pave Sergius«. Rettergangen på Koldinghus må kirkehistorisk anses for ortodoksiens endelige sejr i Danmark. Christian IV's plads i det nyindrettede

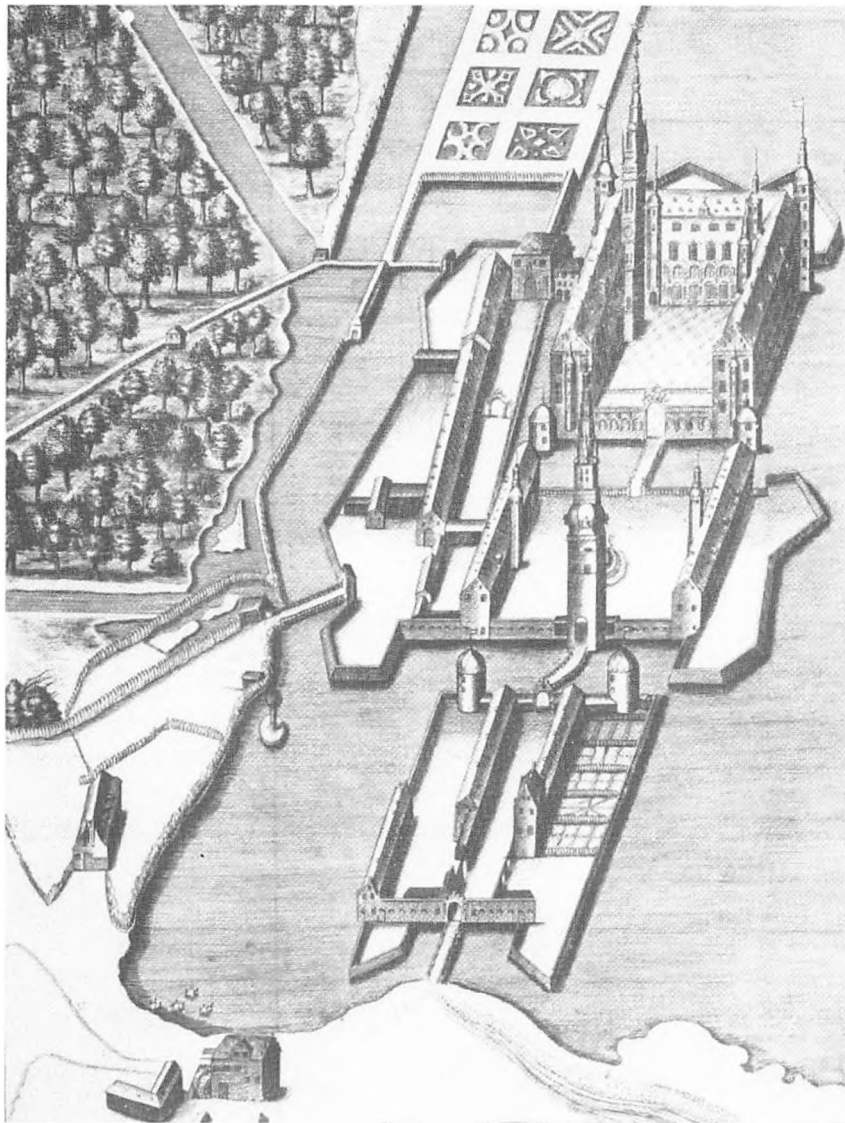
kirkerum på Koldinghus var det ydre billede på kongens position i den evangelisk-lutherske landskirke. Kongen var af Gud udvalgt til at lade fromheden styrke rigerne.

De store festligheder under Herredagen i Kolding 1616, da Johan Adolfs søn, Friedrich (hertug 1616-1659) aflagde sin fane-ed til kongen, var ikke en mindre betydningsfuld tildragelse, ja, det vil næppe være urimeligt at påstå, at forleningen var den begivenhed, til hvilken Christian IV havde indrettet Koldinghus. Selve overdragelsen, ved hvilken den unge hertug var repræsenteret ved stedfortrædere, fandt sted d. 2. december i den til lejligheden pragtfuldt udstyrede lange sal, hvor kongens sæde var anbragt på »et palatium«, en forhøjning hævet tre trin over gulvet. Rigets regalier, krone, sværd, scepter og rigsæble blev frembåret af adelsmænd med rigsråd Christian Friis i spidsen. Ved den påfølgende ridderslagning lød kedeltrommer og trompeter fra slotsgården, velsagtens fra gallerierne over Kronprinsens tårn og Kirketårnet.

Grønselottet Koldinghus og rigsslottet Frederiksborg. Da Christian IV's Koldinghus og hans Frederiksborg blev til omtrent samtidigt, omend resultatet af de to store byggeforetagender naturnødvendigt måtte blive meget forskelligt, vil en sammenligning være på sin plads, hvis man gerne vil danne sig en forestilling om bygherrens ideer.

Boligkulturelt var Frederiksborg (fig. 38) ligeså gammeldags som de ombyggede slotte Kronborg og Koldinghus. Frederiksborg var større, også anlagt mere regelret, fordi Christian IV her valgte totalt at nedrive faderens hus. Men i hovedsagen var dispositionen den traditionelle, middelalderlige, dvs. tre »huse«, fyrstebolig (Kongefløjen), repræsentationslokaler (Kirkefløjen) og husholdningsrum m.v. (Prinsessefløjen), opført selvstændigt og i nævnte rækkefølge. Når det tilmed forholder sig således, at man den dag i dag kan konstatere, at disse Frederiksborgs tre huse kom til at hænge meget dårligt sammen i det ydre og véd, at adgangen fra Kongefløjens tredje etage til den højere liggende riddersal i kirkefløjen er ny, bliver man bestyrket i sin opfattelse, at Christian IV her har optrådt som sin egen arkitekt, omend noget amatøragtigt. En sådan opfattelse fæstner sig ved andre iagttagelser: Kongefløjens gammeldags indretning, de ligeså gammeldags som besværlige adgangsforhold gennem trappetårnene, sidesløjenes falske nordgavle, der ulogisk giver indtryk af, at kirke- og prinsessefløj

38. Frederiksborg slot blev publiceret endnu i Christian IV's levetid. Fra Johan Adam Bergs 1646 trykte beskrivelse stammer dette helhedsbillede, der viser, at slottet var så vidtløftigt, at tegneren ligesom ved et byprospekt måtte benytte luftperspektivet. Omridset af de tre slotsholme var for at anslå den martialiske tone reguleret efter fortifikationskunstens principper, men all på skråmt, her ligesom ved adgangen til Koldinghus gennem Frederik II's »halve trekantede runddel«. I øvrigt vil en sammenligning mellem Frederiksborg-stykket og Koldinghus-modellen (fig. 23) straks afsløre, hvor forskellige de to slotte var og måtte blive. Hvad der i Hillerød var tilbage af stedets ældre bebyggelse indskrænkede sig til husene på den forreste holm, der nærmest som en bygade leder frem til S-broen og det store kronede porttårn, på sin vis modstykket til Kæmpetårnet på Koldinghus. Den regularitet, som var betinget af det flade, raserede byggeterræn, satte ind her og blev fastholdt på selve slottet, men ikke uden sidespring. Søger man efter årsagerne hertil, kommer der trods de åbenbare forskelle en vis lighed frem mellem Christian IV's to slotte. Begge er så øjensynligt bygget indefra og efter kongens krav til bestemte livsfunktioner, dagligdags og festlige. Til dem alle svarede bestemte bygningselementer, og de kom her i anvendelse efter en vis orden, men uden at smelte sammen i den store arkitektoniske helhed. Det var netop det pittoreske, som gjorde Frederiksborg til nationalromantikens yndlingsmonument.

selvstændigt er ført igennem fra syd til nord. På Gottorp og Koldinghus kunne denne »uærlige« byggemåde undskyldes af hensyn til de ældre bygningsdele. Men fremfor alt er på Frederiksborg kirken et vidnesbyrd om svigtende arkitektoniske evner hos planlæggeren. Her i ligeså høj grad som på Koldinghus er kirken tænkt indefra, rumligt

konciperet. Ideen til et regulært trefløjet bygningsanlæg kan Christian IV nemt have fundet, f.eks. ved at blade i Ducerceaus arkitekturværk, og skulle hans kirkerum anbringes i en af to lige-lange sidefløje, måtte det naturligvis blive langt, hvad det så sandelig også blev, imponerende langt. Til længden måtte svare en vis bredde og højde, og derved opstod på Frederiksborg problemer, som bygmestrene ikke formåede at løse, hvilket stadig falder enhver besøgende i øjnene.

Det protestantiske fyrstekapels grundlæggende idé er, at rummets hoveddisposition bør afspejle strukturen i det lutherske stændersamfund, det almindelige præstedømme og fyrstens særstilling; derfor måtte menighedens stole være at finde på gulvet, fyrstens på galleriet i niveau med og i tilknytning til dennes bolig. Et særskilt præste- og alterrum, koret måtte falde bort. Disse krav lod sig ikke helt tilfredsstille på Frederiksborg, hvor riddersalens gulv af hensyn til hvælvingshøjden i kirken ikke kunne lægges i samme højde som trediesalens gulv i Kongesløjen. I det ydre viser kirkefløjens sammenstød med Kongesløjen, hvorledes fadæsen ytrer sig i facadeopdelingen. Og hvad angår det indre, måtte kongen begive sig på en meget lang vandring fra sine stuer i Kongesløjens vestende til sin kirkestol i østre galleris nederste etage lige over for prædikestolen; heller ikke i så henseende var forholdene på Frederiksborg mere bekvemme eller mere moderne end på Koldinghus, snarere mindre. Kongen måtte på Frederiksborg passere slotsgården og holde sig på det menige folks niveau. Fra sin bedestue i kirkens nordende kunne han hverken se eller høre sin præst.

Men pragtfuldt blev Christian IV's Frederiksborg ved det rige udstyr, som efterhånden kom til både inde og ude. Heraf betød billedhuggerarbejderne mest, og det lader sig vel betragte som et udtryk for Christian IV's forhold til arkitekturen, at han fortsatte med at udstaffere sit hus ved tilføjelse af tårne, spir, gallerier og portaler. Christian IV's sigte med at billedpryde Frederiksborg har ikke i første række været æstetisk, men som så smukt af Hugo Johannsen påvist, at visualisere en imperial herskeridé, kongens drøm at blive de protestantiske regenters »første«, deres »kejser«.

Det store porttårn fra 1618-1623 må opfattes som et vidnesbyrd om den symbolik, der her udførligt er omtalt i forbindelse med Kæmpetårnet på Koldinghus; spiret var konstrueret efter de samme principper, som Mester Michiel hundrede år tidligere redegør for i sit brev til Christiern II, og dets afslutning var en kongekrone.

Gottorp slotskirke og Slesvig domkirke. Efter med Koldinghus i tankerne at have besøgt Christian IV's Frederiksborg, hans »Rigsslot«, må opmærksomheden endnu en gang gælde Gottorp og Johan Adolfs store ombygning o. 1600. Men i sammenhæng hermed fortjener også forholdene i Slesvig domkirke at blive inddraget i betragtningerne. Kannikokoret og bispegodset var genstand for en bitter strid mellem konge og hertug, hvilket kom til at afspejle sig i korets indretning som gravplads for nogle af hovedpersonerne i denne fremstilling. De må på tilbørlig vis følges til graven.

Som tidligere nævnt havde hertug Adolf efter Gottorps brand 1564/65 ladet opføre en ny bolig, slottets i øvrigt lidet kendte østfløj. Han har formentlig kunnet benytte det middelalderlige borgkapel, men hævdede energisk sin ret til Slesvig domkirke, inclusive dens kor. Efter sin død 1586 blev Adolf fulgt af sine to ældste sønner, men kun for et kort åremål, og allerede i 1590 gik hertugværdigheden over til den tredje søn i rækken Johan Adolf.

Slesvig bispestol havde udstrakte jordtilliggender og var af den grund et godt skatteobjekt for Frederik I; men både han og efterfølgeren behandlede den sidste katolske biskop Gotskalk Ahlefeldt med den respekt, der retteligt tilkom en så betydelig mand. Han undgik i 1536 at blive fængslet sammen med sine embedsbrødre i kongeriget og blev efter sin død 1541 begravet i domkirken, hvor, mærkeligt nok, ærkebiskop Gustav Trolle fem år forinden havde fundet sit sidste hvilested. Den svenske ærkebiskop døde som Christian III's krigsfange på Gottorp. I 1542 blev så reformationen officielt indført overalt i hertugdømmerne, og to år senere ved delingen disponerede kongen over Slesvig bispegods til fordel for sin yngste broder Frederik, der 1551 udnævntes til biskop med hovedsæde på den gamle bispegård i Svabsted. Efter hans tidlige død i 1556 overtog Adolf bispedømmet og hermed også domkirkens kor, hvilket dog ikke skete uden kongens protest. I 1587 året efter hertugens død, opnåede det danske regeringsråd den kejserlige kammerrets dom for, at Slesvig bispedømme var et selvstændigt, under den danske konge hørende len, hvis indtægter Christian IV i 1602 lod sin broder Ulrik nyde godt af; han blev den sidste indehaver af titlen biskop af Slesvig.

Fyrstbiskoppernes slot i Svabsted er forsvundet på nær nogle gavltrekanter fra vinduerne. Heri sad konge- og profetfigurer symboliserende beboerens dobbelte værdighed. På stedet minder sognekirkens

39. Reformationen bragte uorden i så mange forhold, også ved kongeslægtens begravelser. Det af Christian I ved Roskilde domkirke opførte Hellig Trekongers kapel blev også af efterfølgerne betragtet som værende kongeslægtens. I 1526 kaldte Frederik I det »vort kapel«. Et af dets formål var at tjene som gravkapel for den oldenborgske slægt, men sønnen og sønnesønnen, kongerne Hans og Christian II blev begravet i Odense, hvor Hans' enke dronning Christine, d. 1521, havde ladet Claus Berg udstyre gråbrødrekirkens kor som familjens gravkapel. Som hertug lod Frederik (I) efter sin første hustrus død i 1514 et bronzestøbt gravmæle for hende og sig selv opstille i Augustiner-korherrernes kor i Bordsholm; men da han 1533 døde som Danmarks konge, blev hans kiste henstillet i Slesvig domkirke. Først i 1551 havde billedhuggeren Cornelis Floris hans gravmæle i arbejde i Antwerpen, hvor det blev tilset af Jacob Binck. Opstillingen i Slesvig domkirke fandt sted 1555, vistnok lige foran indgangen til koret. Siden er det flere gange blevet flyttet på grund af kirkens skiftende tilhørsforhold. Da Cornelis Floris ikke kendte kongen, kan Bincks besøg hos billedhuggeren bl.a. skyldes ønsket om at give den idealiserede gravfigur en vis portrætlighed. Efter Christian III's død 1559 vendte Oldenborgerne tilbage til slægtskapellet i Roskilde, men kun i to led. Christian IV lod efter sin dronnings død 1612 opføre sit eget gravkapel ved domkirkens nordside.

prædikestol og døbefont ved hertug Ulriks våbenskjolde om den kongelige Slesvig-biskop.

I Slesvig domkirkes kor kan man bedre iagttage, hvorledes modsætningerne mellem den danske konge og den slesvig-holsten-gottorpske hertug udviklede sig.

Christian III sparede intet på sin faders Frederik I's gravmæle (fig. 39-40), hvis fremstilling i Cornelis Floris' berømte værksted i Antwerpen Jacob Binck tilså i 1551, velsagtens bl.a. for at sikre gravfiguren en

40. Medens der stadig eksisterer en hel række glimrende portrætter af Christiern II, er eftertiden mindre heldigt stillet, hvad angår kendskabet til Frederik I's fysiognomi, og gravfiguren i Slesvig domkirke er ikke den bedste portræthistoriske kilde. Den er skabt 1551 i Antwerpen, længe efter kongens død af billedhuggeren Cornelis Floris, som næppe har truffet kongen. Alligevel er hans værk ikke blot kunsthistorisk betydningsfuldt; der knytter sig også interessante portræthistoriske forhold til det. Floris var Nordeuropas mest berømte billedhugger, stærkt påvirket af den italienske højrenæssances ædle klassiske former, som ved midten af 1500-tallet også gjorde sig gældende i Frankrig, i hvis kongegravmæler Floris fandt forbilleder. Christian III's hofmaler Jacob Binck optrådte som mellemmand mellem de fyrstelige bestillere i Prøjsen og Danmark og den flamske billedhugger i den store og levende by. Binck havde i høj grad øjnene åbne for, hvad her foregik inden for kunstens område og kunne vende hjem med prøver på det nye formsprog. Men formålet for hans rejse var først og fremmest at få kongens gravmæle færdigt til opstilling i Slesvig, og det forekommer rimeligt at antage, at han til rejsen har stukket et par mønter og medaljer i lommen, der kunne vejlede Floris. Dennes store portrætsfigur er en idealisering, men mangler dog ikke ganske individuelle træk, således som det kan konstateres ved sammenligninger, bl.a. med den tidlige Husumdalder (fig. 18 b).

vis grad af portrætlighed. Binck skulle også forestå den kostbare frigravs opstilling i Slesvig domkirke, som fandt sted i 1555, vistnok lige foran indgangen til kannikekoret, under hvis gulv biskop Ahlefeldt havde fået sit gravsted og med god ret kunne hvile. Biskoppens smukke gravsten er senere blevet flyttet ned i domkirkens søndre sideskib; den må være hugget på samme tid som kong Frederiks tumba, rimeligvis på kapitlets foranledning. Men dettes besøjelser strakte sig i øvrigt ikke vidt under hertug Adolf, der i 1567 uden større respekt hverken for biskop eller konge lod sit Pædagogium publicum indrette korrummet til auditorium. Men efter hertug Adolfs død og den kejserlige kammerrets kendelse, hvorved domkirken for en tid gled ud af Gottorp'ernes magtområde, skulle det lysne lidt både for de dodes og de levendes sag.

Den allerede i 1556 bortgangne biskop Frederik, Frederik I's søn, fik omsider, velsagtens på det genindsatte »kongelige« domkapitels foranledning et gravmæle, der stod mål med faderens og langt må have overstrålet den totalt forsvundne, malede (?) mindetavle, som hertug Adolfs sønner 1591-1594 lod opsætte over deres fader.

Biskop Frederiks epitafium er et mærkeligt billedhuggerarbejde, som kunne fortjene en grundig kunsthistorisk undersøgelse. Typen er på vore bredegrader enestående, idet den forener alterets og mindetav-

lens form og funktion. Epitafiealterets midtpunkt er en stor skulptur af den knælende kongesøn i fuldt biskoppeligt skrud. Under figuren findes en fremspringende stenplade, der må have tjent som alterbord. Det meget omfangsrige og kostbare billedhuggerarbejde er rejst længst mod øst i højkoret og har både ved form- og materialevirkning spillet sammen med monumentet over faderen Frederik I. På denne måde var tydeliggjort, at Slesvig domkirkes kannikekor var kongeligt. Oprindeligt stod nok kongens kiste under Floris' kenotafium, men allerede i 1581 havde den fundet plads i korsakristiets kælder ved siden af dronning Sophies, Hans den Ældres og biskop Frederiks. Sønderborg-hertugen Hans den Yngre foretrak at leve under samme tag som familiens døde. Efter sin første hustrus død i 1586 lod han op til slotskirkens altervæg indrette et gravkammer, hvis portal blev udformet som en triumfbue. Også dette kostbare billedhuggerarbejde er i Floris-stil.

Efter at have gjort Slesvig domkirkes alter til et mindesmærke for biskop Frederik måtte alle være på det rene med, at Slesvig bispedømme og domkirkens kor hørte ind under den danske konge, ligesom det i middelalderen havde hørt under den danske ærkebiskop i Lund.

Men sådan skulle forholdene ikke vedblive at være. 1658 mistede Frederik III overhøjheden over Slesvig, og 1660 tilfaldt Slesvig bispedømme og hele domkirkebygningen hertug Christian Albrecht, som hurtigt iværksatte en ommøblering af det tidligere kongelige kor. Frederik I's kenotafium blev stillet til side og hans søn biskop Frederiks epitafiealtertavle skjult bag Brüggemans omfangsrige altertavle fra Bordesholm. Den havde tiden givet værdi som antikvit, og på antikviteter havde Gottorper-hertugerne god forstand.

Slesvig domkirkes højkor, kannikernes sidste tilflugtssted var nu rensat for, hvad der kunne minde om, at Slesvig bispedømme i århundreder havde hørt til Danmark. Denne samhørighed havde biskop Ahlefeldt under reformationsstriden ærligt erkendt, omend på Romerkirkens vegne dybt måttet beklage.

Indirekte fik den kejserlige rigsretsdom i 1587 betydning for Gottorp slots bygningshistorie. Uanset striden mellem konge og hertug om domkirkens og bispegodsets tilhørsforhold var der ingen tvivl om, at hertug Adolf fra 1544 kunne betragte sig som landskirkeligt overhoved i sin part af Slesvig og Holsten og i denne egenskab bestemmende både på Gottorp, der fra den katolske biskopstid havde sit kapel, og i Slesvig

domkirke, men her kun retmæssigt i skibet; koret havde han frarøvet kannikerne.

Da hertug Adolfs sønner og efterfølgere efter 1587 måtte se »de kongelige« kanniker genindtage deres pladser i domkirkens kor, fandt Johan Adolf åbenbart tiden inde til at demonstrere sin kirkelige værdighed. Han indskrænkede kannikernes indflydelse ved at fratage dem konsistorialforretningerne og markerede Gottorp slot som sin landskirkes midtpunkt ved indretningen af et fyrstekapel inden for sine egne mure. Det blev det så rigt udsmykkede og så velbevarede rum i slottets nordfløj, der samtidig blev ombygget til også at omfatte en festsal. Slotskirken på Gottorp (fig. 41) skyldes i hovedsagen hertug Johan Adolfs initiativ i tiden efter 1590 og kan derfor være af interesse at sammenligne med, hvad hans lensherre, svogeren Christian IV, i samme periode lod indrette på Koldinghus.

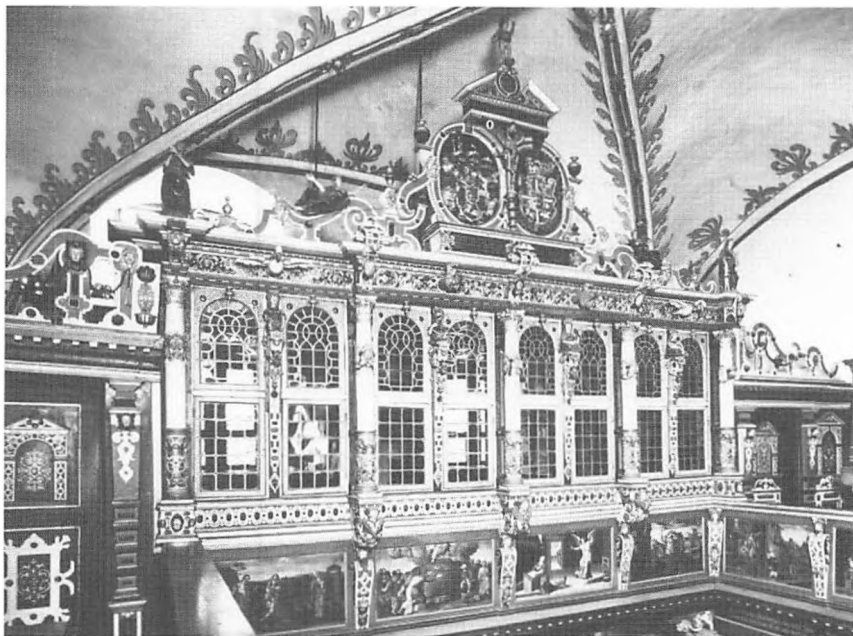
Således som det fremgår af de af Harry Schmidt publicerede Gottorpregnskaber 1590-1591 bistod Herkules von Oberberg hertugen med forskønnelsen og nyindretningen af Gottorp slots nordfløj. Husets ydre blev gjort mere festligt og fik større anseelse ved opførelsen af en serie vælske gavlkviste, der sidenhen har mistet deres svungne kamme. Indgangen fra slotsgården til kirkerummet blev indrammet af en sandstensportal, der dog ikke kan være hugget til stedet, da den ses at stamme fra hertug Adolfs tid; det er hans og hertuginde Christines våbenskjolde, som er anbragt over døren, og Salvatorfiguren kan være føjet til i forbindelse med portalens flytning, rimeligvis fra den sidst i 1560'erne opførte østfløj. Fra den gamle kirke stammer orglets hovedværk (1567); alt, hvad man derudover beundrer i Gottorps slotskirke, skyldes Johan Adolfs billedskærere, snedkere og malere, der dog nok har måttet følge Herkules von Oberbergs hoveddisposition. En gang tidligere havde denne arkitekt stået over for den opgave at skulle presse et rum af to-etagers højde ind i en allerede eksisterende slotsfløj. På Sønderborg slot var det sket ved at oversave bjælkerne mellem stueetagen og førstesalen i den en halv snes år tidligere opførte nordfløj og lade stumperne langs væggen bære gulvet i det galleri, der ufravigeligt hørte til indretningen af et protestantisk fyrstekapel. På Gottorp var bygmesteren tvunget til at variere sin fremgangsmåde, for her var betingelserne anderledes. Gottorp slots nordfløj var en hvælvingskonstruktion, og ved at fjerne hvælvingerne over to fag i stueetagen og slå de to ovenover liggende sammen fremkom et højt rum tværs igennem

hele fløjen fra gård- til ydermur. I den således tilvejebragte sal lod arkitekten opstille et søjlebåret pulpitur langs alle fire vægge og opnåede derved den påkrævede adskillelse mellem fyrstens og folkets pladser. Forskellen mellem kirkerummene på de to slesvigske slotte skyldes de forudgivne omstændigheder, der måtte få konsekvenser for overhvelvingen. På Gottorp slot kunne arkitekten bibeholde førstesalens lidt ældre krydsribbehvælv, i Sønderborg var det nødvendigt at lade nye hvælv opføre. Det blev de meget elegante grathvælv, der midt i rummet bæres af den slanke granitsøjle. Ved det omløbende, søjlebårne pulpitur ligner de to rum hinanden, men begge adskiller sig fra kirkerummene på Hansborg, Koldinghus, Nykøbing slot og Frederiksborg, der efter sachsisk tradition var udstyret med et regulært stengalleri. Slotskirken på Kronborg udgør en meget storslået udformet, treskibet søjlehal med et snedkerværks pulpitur ophængt langs nord- og vestvæggen.

Det er et særkende for den rene »sachsiske« type, den som havde sit udspring i det af Luther i Torgau i 1544 indviede, tre stokværk høje kapel, at galleriet slutter sig nært til ydervæggen og kun levner plads til en snæver passage langs denne, således at det egentlige rum afgrænses af galleriets pragtvæg. Denne blev i kirken på kurfyrst Augusts Augustusburg fra 1568 udført i kraftfuld renaissancetil og har nok herved haft stor lighed med det omtrent samtidige på Hansborg. I de forholdsvis små kapeller på Gottorp og Sønderborg slot virker pulpiturene ikke som en væg i rummet, men som inventar og er, skønt båret af søjler, ligesom disse udført i træ. Det ældre Sønderborg-rum er i arkitektonisk henseende smukkest, strengere og mere stilrent gennemført end det yngre på Gottorp, der domineres af den rige ornamentik og billedudsmykning. I betragtning af Johan Adolfs kalvinistiske tilbøjeligheder kan det i øvrigt undre, at de bibelske billeder har fået lov til at brede sig så stærkt.

Hvad angår rumindretningen er slotskirken på Gottorp mest bemærkelsesværdig på grund af den lukkede stol eller loge, som hertugen i årene 1609-1613 lod indrette på det nordre pulpitur lige oven over alteret. Dette lune rum, hvis indre vægge er rigt smykket med indlægning af forskellige træsorter, intarsia, er et veritabelt »dørns«, en opvarmelig opholdsstue af privat karakter. Facaden, der vender ud mod menigheden er til gengæld i høj grad repræsentativt udformet ved hertugparrets to store våbenskjolde på gesimsen, der støttes af dyde-

41. Arvestridigheder kan opstå selv i de højeste kredse. Efter de-lingen 1544 var den kirkelige overhøjhed og bispegodset i Slesvig et oplagt emne for uoverensstemmelser mellem fyrsterne. For sin søn Hans krævede Christian III's enke dronning Dorothea kirkerne på Als og i Sundeved lagt ind under Sønderborg og understregede dette ved at etablere en slotskirke. Hertug Johan Adolf var i sin part af Slesvig op imod regeringen i Danmark, der efter kejserrettens dom 1587 betragtede Slesvig bispegods som et dansk len. Hertugen lod omgående sin kirkeretlige position befæste ved at indrette en kirke på Gottorp slot, hvis mest bemærkelsesværdige del er den lukkede herskabsloge i rummets nordende over alteret, en tilfø-jelse fra 1609-1616. Den meget prangende facade med hertugparrets våbenskjolde viser, at dette dørn's ikke skal betragtes som noget lønkammer, fyrsteparrets private bedekammer. Det bør forstås på baggrund af hertu-gens bestræbelser i retning af at etablere konfessionel absolutisme i sit land. I sin lune stue var fyrsten Gud nær, for menigheden skjult, men repræsenteret ved sit og sin gemalindes vældige våben-skjolde, der helt dominerer rum-met. Tilsvarende ideer må Christian IV have haft, da han indrettede sin kirke på Koldinghus efter forbilledet på Haderslevhus. Fra 1850 til 1864 tjente kirken på Gottorp den danske garnison og blev i denne periode pietetsfuldt restaureret af stads-bygmesteren i Flensborg L. A. Winstrup.

hermer, en stærk modsætning til det intime og dagligstueagtige indre. Bortset fra at det for fyrstefamilien kunne være behageligt i vintertiden at have en lun kirkestol, hvorfra det gennem de store vinduer lod sig gøre at følge præstens prædiken, har det fra dette sted været umuligt at opfatte, hvad der foregik ved alteret. At forklare en så besynderlig indretning lader sig ikke gøre alene ved at henvise til de praktiske behov. Helt det samme gælder Christian IV's totalt forsvundne »var-mestuer« i hans kirker på Hansborg og på Koldinghus. Kongens ældre stol på vestgalleriet i kirken på Koldinghus havde også været lukket og fuldt så let at varme op som den nye fra 1640'erne, hvis beliggenhed må forekomme særdeles upraktisk. Christian IV har øjensynligt tænkt mere på at sidde ophøjet end bekvemt, da han valgte sit stude over kirkens alter.

Ernst Schlee har sat indretningen af »dørns'et« i slotskirken på Gottorp i forbindelse med, at hertug Johan Adolf i 1608 trods Ridder-skabets forbitrede modstand fik indført førstefødsretten for Det got-torpske hus, dvs. hertugelig arvefølge i Slesvig og Holsten. Dette vigtige skridt i retning af fyrstelig enevælde blev godkendt af kejser Rudolf II i 1608 og af Christian IV året efter. På samme tid opnåede kongen at få sin fem år gamle søn Christian kåret som tronfølger. Både

den danske konge og Gottorper-hertugerne betragtede sig i forvejen som arvinger til Norge, hvis løve derfor optræder i begges våbenskjolde, således f.eks. både på Christian IV's Kæmpetårn på Koldinghus og på Johan Adolfs fyrstestol i Gottorp-kapellet.

For folket derude i Gottorps slotsgård havde Frederik I kunnet lade sig se i kristelig kontekst i den billedprydede karnaps vinduer. Hertug Johan Adolfs tilstedeværelse i slotskirkens fyrstestol var ligesom Christian IV's i sine på Haderslevhus og på Koldinghus folket, menigheden, direkte uvedkommende. Ikke blot var fyrsten i ophøjet majestæt skilt fra menigheden, men ved privatissime, i fuldkommen isolation at opholde sig i Guds hus over alteret, kan han vel ikke have været så langt fra at krænke Guds majestæt. Ved i lighed med Gud at være skjult til stede i menigheden var fyrsten næsten blevet Gud lig. Men hvad kunne der ikke være at sige til, at enevoldskongen Christian V ved ridderkapellets indretning 1691 på Frederiksborg tronede over slotskirkens alter, et mål for alles blikke?

Christian IV tog ikke fejl af vejen, når han gik til sit private skriftemål, og når han satte sig på sin kongestol i Guds nærhed. Han formåede udmærket, også i ulykkens år, samtidig at være ydmyg og stolt. Eftertiden må erkende forskellen mellem Christian IV's private bedekammer og hans offentlige kirkestol.

Ligesom på Koldinghus var også på Gottorp behov for en festsal, som Johan Adolf fik Herkules von Oberberg til at indrette under to af hvælvene i nordfløjens salsetage side om side med kirkerummet. Så lang som de kongelige dansesale kunne den ikke blive, og efter tidens almindelige skik lod hertugen dens vægge pryde med landskabelige scener og hjortefigurer modelleret i stuk. Allerede o. 1550 havde Johan Friis ladet en sådan hjortesal indrette på Hesselagergård, og da Johan Adolf 1614 byggede et administrations- og jagthus i Løgumkloster, lidt prætentivt kaldt »Slottet«, fik også dette en hjortesal. De ægte takker, jagtens trofæer var for fyrster og adel et yndet standssymbol.

Christian IV må temmelig nøje have fulgt sin svogers modernisering af Gottorp, hvortil han i 1598 skænkede et meget stort antal mursten. Kongen kunne optræde storsindet, fordi han nok vidste at lægge en passende afstand mellem sit eget Koldinghus og svogerens slot, lensherrens og vasallens. Nogen direkte kappestrid kunne der ikke blive tale om. Begge steder måtte de to fyrstelige bygherrer kæmpe med de vanskeligheder, som en ombygning af et gammelt hus altid frembyder.

Ikke blot havde Johan Adolf ringere økonomiske ressourcer end kongen; han kom efterhånden i stor gæld og måtte låne af sin svigermor dronning Sophie mod at sætte et par amter i pant. Men Johan Adolf havde også det problem, at faderens fyrstebolig ingenlunde var kassabel, omend højst upraktisk beliggende i forhold til de påkrævede repræsentationsrum, kirken og salen. Hertil kom, at man på Gottorp ligeså lidt som i andre dobbelthuse kunne gøre sin sal længere end husets dybde og måtte afstå fra at etablere korridorer; sådanne praktiske forbindelsesveje lod sig ikke indrette hverken i Gottorps nord- eller vestfløj på grund af de hvælvinger, der dækkede rummene i begge de nederste etager. Det havde kostet Christian IV stort besvær at tilvejebringe en indre forbindelse mellem bolig og repræsentationsrum på Koldinghus. Den tilsvarende opgave var på Gottorp næsten ligeså håbløs som på Frederiksborg. Ikke uden grund lagde hertug Friedrich IV o. 1700 de lange korridorer ind i sin nye sydfløj. Nu skulle det endelig blive muligt at komme slottet rundt uden at være tvunget til at passere diverse opholdsrum.

I 1713 måtte den hertugelige familie forlade Gottorp og flytte til Kiel, og dermed sattes et punktum for slottets lange og indviklede bygningshistorie. Men ingen vil i dag beklage, at det mislykkedes for Friedrich IV helt at fjerne fra jordens overflade, hvad tidligere generationer havde bygget på Sliøen. Tværtimod kan alle være enige om, at et besøg på Gottorp først begynder at blive interessant, når man får kigget ind bag den skærm, som den barokke sydfløj udgør.

Afslutning. Efterklang. Hvad der siden det gottorpske Slesvigs inddragelse under kronen 1721 er sket med bygningerne på Gottorp slot, har kun ringe interesse i forbindelse med den danske bygningskunsts historie. Men der påfulgte et lille efterspil, som har krav på et par linier.

Frederik IV's indlemmelse af Slesvig i kronen gjorde ikke Gottorp til nogen kongelig dansk residens, selv om slottet blev sat i stand til i påkommende tilfælde at modtage kongens besøg. Der var på ruten fra enevoldskongens højborg, Christiansborg slot i København, til Holsten et behov for med passende mellemrum at kunne disponere over et rummeligt og værdigt logement. Af den grund sørgede Frederik IV for at holde slottene i Odense, Kolding, Sønderborg og Slesvig ved lige. På grund af den fjerntliggende centraladministration var der behov for et

bygningskontor i hertugdømmerne, og til at lede et sådant valgte man bygmester Claus Stallknecht, en begavet bondesøn fra Store Sandbæk ved Kappel i Angel. Claus Stallknecht var blevet betroet mange og store opgaver i Altona, efter at svenskerne i 1713 havde brændt byen af. I 1731 blev han udnævnt til landbygmester i hertugdømmerne og fik herved bl.a. tilsyn med Gottorp slot.

Claus Stallknecht og hans broder Kay, der fra 1722 havde fast bopæl som hospitalsforstander i Vejle, må nævnes her, fordi det hovedsageligt skyldes disse to, utvivlsomt selvlærte bygmestre, at den slesvigske renaissancearkitektur fik en slags renaissance, der udbredte sig til Nørrejylland.

De grusomme krige i 1600-årenes første halvdel lagde Nørrejylland næsten øde, og den dominerende centraladministration gjorde sit til, at den fjerntliggende provins fik et forarmet præg. Landsdelens eneste kongelige slotte blev enkedronningens ret så beskedne eksil Clausholm og det uundværlige overnatningssted Koldinghus. Skanderborg slot nåede aldrig at blive moderniseret, og i 1767 lod kongen det rive ned. Endnu i begyndelsen af 1600-tallet havde den nørrejyske adel og det velhavende borgerskab i enkelte købstæder kunnet give billedhuggerne og snedkerne fra Kolding lidt at bestille. Claus Lauritzen fik i 1620'erne store opgaver for den jyske adel, og hans efterfølger Frederik Slache blev stamfader til et helt billedskærerdynasti med hjemsted i Horsens. Men på grund af krig og fattigdom blev adelen sat ud af spillet som bygherrer og måtte for en stor parts vedkommende forlade slægtens gamle gårde.

I begyndelsen af 1700-tallet oprandt nye tider, ikke for den gamle jyske adel, men for de borgerligt fødte godsejere, der overtog dennes gårde eller byggede sig nye. Der fremstod i perioden o. 1720 til o. 1770 en særpræget, man kunne især i sammenligning med forholdene i Sydslesvig og Holsten tilføje, provinsiel, jysk barok, som har meget lidt med den københavnske hofbarok at gøre. Et af den jyske baroks mest markante stilpræg består i en genoptagelse og videreudvikling af 1500-årenes arkitekturformer, de vælske gavle og de løgformede spir, som vi er så fortrolige med, især fra Herkules von Oberbergs virke.

Når man om 1700-årenes herregårde og kirker kan benytte betegnelsen »Den jyske barok«, skyldes dette først og fremmest den indflydelse, som brødrene Stallknecht fik. At Claus arbejdede både på Gottorp og på Koldinghus var mindre betydningsfuldt. Her modtog han sine

direktiver fra generalbygmesterens tegnestue i København. Men ved genopbygningen af Viborg bys offentlige bygninger efter den store brand i 1726 og Ribe domkirkes istandsættelse i 1730'erne fik de to slesvigske bygmestre fast fodfæste i Jylland. De selv og et par habile murmestre, der stammede fra Sydtyskland, gav tonen an, da den nye godsejerstand begyndte at spille op. Ved at gribe tilbage til gammelkendte arkitekturmotiver gav disse murmestre og bygningsentreprenører den jyske barok et gammelmodigt, »slesvigsk« anstrøg, der passede godt til de jyske maleres mørke farvevalg og djærve håndlag. Som oftest bestod opgaverne i at modernisere en herregård eller kirke, der i forvejen bar præg af 1500-tallets stil; den var de fortrolig med og formåede at videreudvikle. Til at belyse dette, må ét eksempel være tilstrækkeligt. En købmand i Horsens Gerhard de Lichtenberg, der havde tjent sig rig ved at handle på Flensborg, byggede sig et palæ i fødebyen; dette hus på Søndergade, nu kendt som »Jørgensens hotel«, kunne, hvad bygningsformerne angår, ligeså gerne ligge på Nørregade i Flensborg. Samme foretagsomme købmand så en fordel i at anbringe sin formue i jord og blev storgodsejer. I 1732 erhvervede han Knud Brahes Engelsholm med de fire løgformede spir og gik i gang med at lade sin gård og kirke, Nørup, modernisere. Kirken fik svungne gavle og et løgformet spir efter modellen på gården fra o. 1600. Overalt i Jylland på kirker og herregårde vrimler løgformede spir og vælske gavle frem i løbet af 1700-tallet. Det tog sin tid, før de akademiske impulser fra København gjorde sig gældende i videre kredse, også i Slesvig. Den eigtvedske hofrokoko smittede kun lidt af i hertugdømmerne. Det store omslag indtraf o. 1800. 1784 blev C. F. Hansen udnævnt til landbygmester i Holsten med bopæl i Altona; hans vældige virke, senere fra København, satte sig tydelige spor, også i Slesvig.

Kilder og henvisninger

Utrykte kilder:

- Christensen, Charles*: Opmåling af Koldinghus' vestfløj, det sengotiske palatium. Tegninger og beskrivelser udført 1956 i samarbejde med forf. for en bevilling fra Ny Carlsbergfondet. Nationalmuseets hist.-top. arkiv.
- Opmåling af portaler og løsrevne sandstensfragmenter fra Christian IV's Koldinghus med hertil hørende maskinskrevet fortegnelse, udført i samarbejde med forf. for en bevilling fra Ny Carlsbergfondet. Nationalmuseets hist.-top. arkiv.
- Gottlob, K.*: Kirken på Koldinghus. Foreløbig redegørelse for rummets anvendelse på grundlag af opmåling og rekonstruktionsforslag, dat. 2.1.1969. Maskinskrevet manuskript. Nationalmuseets hist.-top. arkiv.
- Gottorp*, inventarium 1713: Inventarium von Allen und Jeden auf der Hochfürstl. Residence und zwar innerhalb der Fortification befindlichen Gemacher, item davor belegene Brücken etc., pag. 290 f. Meget indgående beskrivelse af vestfløjens ydre med gavle og karnap. Håndskrift i Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp.
- Haar, Ude*: Slotskirkens indskrifter, Koldinghus. Manuskript Ledreborg 233 fol. Det kongelige Bibliotek.
- Koldinghus*: Koldinghus Lensregnskaber 1610-1661 (under udgivelse). Kvittanciarumbilag og inventarlistes 1585-1661. Indkomne breve til Danske Kancelli. Rigsarkivet.

Trykte kilder:

- Allen, C. F.*: Christiern den Anden II. 2. Afdl. Kbh. 1867, s. 104 f. – om kongens hollandske bygmester på Københavns slot og de bygningshåndværkere, som han under sin rejse til Nederlandene 1521 indkaldte til Danmark. Jfr. L. Andresen 1939 og O. Norn 1948.

- Andresen, Ludwig*: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627). Flensburg 1939. - s. 32 f. om hollandske bygningshåndværkere beskæftiget på Tønderhus. Jfr. den Claus van Yttregt, tømmermand, som 25.4.1529 fik livsbrev på den store Dronninggaard i Nyborg. Fr. I's registrant; endv. Allen 1867.
- Der Brand auf Schloss Gottorf 1565, i Die Heimat 40. årg. 1930, s. 260. – Hertug Adolfs bryllup med Christine af Hessen fandt sted 17. dec. 1564, branden nytårsnat.
 - In Gottorf um 1600, i Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung, red. af Ernst Schlee. Flensburg 1965, s. 177-198.
- Appuhn, Horst*: Zur Entstehung des Bordesholmer Altars, i Die Heimat 56. årg. 1949, s. 113. – Forf. anser det for mest sandsynligt, at hertug Frederik har været bestilleren og henviser i den forbindelse til den udsmykning af koret i Odense Gråbrødrekloster, som dronning Christine lod Claus Berg udføre. Jfr. Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig II, s. 319 om hertug Christian Albrechts flytning af tavlen fra Bordesholm til Slesvig, s. 334 om den formodning, at altertavlen skulle høre til en stiftelse foretaget af Frederik (I) efter hans første hustrus død 1514.
- Bartsch, the illustrated*. New York 1978 ff. – Heri gengivelser efter de Kleinmester-stik, som så flittigt er brugt af stenhuggere og malere, et nyttigt redskab for alle, der driver den fornøjelige jagt på forlæg. Jfr. A. Lichtwark og F. W. Hollstein.
- Beckett, Francis*: Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark. Kbh. 1897, s. 45: »Frederik I's korte Regeringstid har intet nu kendeligt Spor afsat i Danmarks Kunst ...«. Jfr. Erik Lassen 1979.
- Frederiksborg II; Slottets Historie, Kbh. 1913. – Hovedværket om dette slot, som dog bør suppleres med Jan Steenbergs og Hugo Johannsens studier fra nyere tid.
 - Kristian IV og Malerkunsten. Kbh. 1937. – Her s. 20 om maleren og pousserereren Didrik Moll, der i Christian IV's kroningsår 1596 for første gang er nævnt i Danmark, s. 40 om Jochim Rappports bestalling 1606 og hans ti Historier Hercules', fuldført 1610. Endv. s. 41 om Johan Gerhardt, der maler et »Herkules' Stykke« til Kronborg, som 1607 tages fra ham.
- Bendixen, Kirsten*: Af dalerens billedbog, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1970. – s. 71 om Husumdaleren med Frederik I's portræt. Jfr. G. Galster 1936 og E. K. Sass 1970.

- Bengtsson, Bengt*: Hallands Fästningar, i Hallands Historia, 1954. - S. 771-864 om Hans van Steenwinckels indsats som fæstningsbygger. Jfr. O. Norn 1954. En anden bygmester af nederlandsk oprindelse, Hans von Andorf, fik 1595 betroet tilsynet med det ti år forinden fuldførte Kronborg slot og ledede året efter forhøjelsen af Blåtårns mure på Københavns slot. Han døde i året 1600.
- Berlage, Hans*: Die Erbauung des Schlosses Hansburg (1557-1588), i Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte LIII, 1923 s. 1-54. Samme forf.: Das Schloss Hansburg unter Christian IV, smstds LIV, 1924, s. 305-371. – Af oversigten s. 305 over forløbet af byggeriet fremgår, at dette lå stille i årene 1566-1579.
- Betænkning* om Koldinghus. Betænkning nr. 535 afgivet af det af Boligministeriet den 29. april 1964 nedsatte Koldinghus-udvalg. – Heri gengivet kgl. bygningsinspektør, arkitekt V. Norns genopbygningsforslag fra 1934. Se om genopførelsen endv. Exner, Inger og Johannes.
- Boesen, Gudmund*: Regalierne på Rosenborg. Kbh. 1982, s. 58 f. – om Christian IV's krone. Jfr. H. Johannsen 1974, s. 100 ang. Dydesymbolerne, som også er knyttet til Frederik I's hus på Gottorp, til hans gravmæle og til hertug Johan Adolfs dørn i slotskirken.
- Bramsen, Henrik*: Vandspringet i Kolding. Jyllands-Postens kronik, den 13. marts 1955. Jfr. Rentemesterregnskab p. 261. Koldinghus 1596, 13. maj, Rigsarkivet.
- Frederiksborg som emblem og arkitektur, i Festskrift til Mogens Koch, Kbh. 1968, s. 187-198, – især vedr. Kirketårnets symbolik. Jfr. H. Schepelern.
- Carlsson, Frans*: Springbrunnen på Kronborg, i Malmö Musei Katalog 327, s. 48-61. – en grundig behandling af temaet: Kronborg-Byzans, Øresund-Gibraltar.
- Danmarks kirker*, udgivet af Nationalmuseet. – Det store inventarium har behandlet de evangelisk-lutherske fyrstekapeller på slottene i Nykøbing, Haderslev, Sønderborg, Helsingør (Kronborg) og Hillerød (Frederiksborg). Jfr. Hugo Johannsen 1974 og 1981.
- Ehrenberg, Hermann*: Die Kunst am Hofe der Herzöge von Preussen. Leipzig-Berlin 1899, s. 34 ff. – om Jacob Binck og panelerne i Geburts-Zimmer på slottet i Königsberg. Endv. s. 211 og 213 om H. v. Oberberg.
- Eliassen, P.*: Kolding fra Middelalder til Nutid. Kolding 1910.

- Ellger*, Dietrich: Die Gottorfer Herzöge und der Schleswiger Dom, i Gottorfer Kultur, red. af Ernst Schlee. Flensburg 1965, s. 215-222.
- Engqvist*, Hans Henrik: Fire fynske Herreborge, i Architectura 2. Kbh. 1980, s. 65-86. – om Johan Friis' Hesselagergaard. Jfr. O. Norn 1961.
- Eriksen*, Svend: Om vælske Gavle. Kbh. 1956.
- Exner*, Inger og Johannes: Koldinghus under restaurering, i tidsskriftet Arkitektur DK nr. 6, 1981, s. 227-232, samt i Monumentum 1984, s. 285-300. – Heri redegør arkitekterne for de principper, som de har fulgt under restaureringsarbejdet. Jfr. Betænkning nr. 535 afgivet af det af Boligministeriet den 29. april 1964 nedsatte Koldinghusudvalg.
- I sommeren 1985 har man kunnet rejse den sidste del af slottets tage, og det store arbejde må forventes afsluttet til Christian IV-jubilæet i 1988. For den bygningsarkæologiske betragtning må det forekomme værdifuldt, at ruinen er kommet under tag og således atter er blevet til »Et hus«. Dette er sket med størst mulig hensyntagen til det ærværdige murværk og dets talrige spor efter de skiftende tiders ombygninger. Jfr. Vedsø 1985. I det ydre vil slotskomplekssets helhedsvirkning blive den barokke som før branden i 1808. Etagedelingen, takten i vinduesplaceringen og – ikke mindst – tagene, giver atter huset tyngde og fylde udadtil, og slotsgården lader sig igen opfatte som et stort, uoverdækket rum. Men det meste af den pynt, som Christian IV udstyrede Koldinghus med, har man afstået fra at genskabe.
- Forsman*, Erik: Säule und Ornament. Stockholm 1956. – s. 48 f. om anvendelse af »søjler« hos Claus Berg og andre billedskærere fra 1500-tallets begyndelse. Jfr. Haastrup 1976.
- Friis*, F. R.: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. Kbh. 1872-1878. – specielt s. 353 om den serie malerier forestillende Hercules' bedrifter, der findes nævnt i Inventar over Kronborg 9. maj 1600, her citeret efter originalmanuskriptet (Rigsarkivet), under Den store Sal (Riddersalen!) i sydfløjen: »8 Male Stykker med Opperi Herculi, opslagne paa Væggene paa Hertug Ulrik Kammers og paa det Kammer næst op til«.
- Bidrag til dansk Kunsthistorie. Kbh. 1899. – Tilligemed samme forfatters Samlinger en uvurderlig kilde til ældre dansk kunsthistorie. Om Kronborg, s. 161-205, om Schwabe, s. 205-215.

- Galster*, Georg: Danske og norske Medailler og Jetons. Kbh. 1936. – s. 4 ff. om Husumdaleren med Frederik I's portræt og Jacob Binck. S. 27 ff. om Nicolaus Schwabe og hans virke for Christian IV, bl.a. ved fremskaffelse af inventionerne på Amagertorv under kroningsfesterne (i hvis tilvejebringelse Didrik Moll nok også havde andel). S. 29 f. om Schwabes kroningsmedalje med billedet af den slumrende Hercules. Jfr. Frede P. Jensen 1966-67.
- Fra Hertug Frederiks Hof, i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. Kbh. 1967. – S. 5 om Husumdaleren. S. 7 om bygningshåndværkere. S. 8 om kirken på Gottorp. S. 10 om billedkøb. S. 21 om Husum. Jfr. Sach 1895.
- Gamrath*, Helge: Københavns slot, i Christiansborg Slot I, red. af Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn. Kbh. 1975.
- Grandjean*, S. B.: Det danske Rigsvaaben. Kbh. 1926, s. 198 ff. – vedr. striden mellem Sverige og Danmark om De tre Kroner. Jfr. Thiset 1895.
- Haastrup*, Ulla: Die Maler der Werkstatt Claus Bergs und Cranachs Holzschnitte, i Bild och betydelse. Åbo 1976, s. 91-107.
- Habich*, Johannes: Schloss Gottorf. Spurensicherung. Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel, u. A. Den meget klare redegørelse for de bygningsarkæologiske iagttagelser, som rensningen af vestfløjens gårdfacade gjorde mulig, og som med sikkerhed tillader at fastslå, at vestfløjen og dens skulpturudsmykning udgør resterne af Frederik I's nye hus fra tiden o. 1530. Jfr. Norn 1949, Schlee 1965, Hirschfeld 1964. I sommeren 1985 har Landesamt für Denkmalpflege i Kiel påbegyndt en istandsættelse af façaden, som også vil omfatte en genskabelse af karnappen.
- Hautecoeur*, Louis: L'architecture classique en France I. Paris 1943, s. 335. – en redegørelse for de to plantyper, som o. 1550 var foretrukket for slotsbygninger i Frankrig og her publiceret af arkitekten Jacques Androuet du Cerceau i dennes berømte værk: Les Plus Excellents Bastiments de France I og II, 1576 og 1579. Begge plantyper: Le plan avec cour (den firfløjede), og le plan massé vandt i sidste halvdel af 1500-tallet indpas i Sønderjylland gennem arkitekten Herkules von Oberberg, der også ses at have været fortrolig med Sebastiano Serlios arkitekturbøger, jfr. Hansborg, Grøngård og Tønning slotte, tildels også herregårdene Trøjborg og Engelsholm. Jfr. O. Norn 1956 og Hirschfeld 1964.

Heise, A.: Wulfgang von Utenhof, Kongerne Frederik den 1stes og Kristian den 3dies tyske kansler. Bidrag til dansk-holstensk Historie 1522-42, i Historisk Tidsskrift 4. R. VI. 1877-78 – Særtryk, s. 39, hvor referat af et brev dat. 8. april 1530 fra Utenhof til Esge Bille. Heraf fremgår, at kongen tillader denne at beholde »hvad der behøves til et stort Hus til Vinduesposter og Døre«. Det må være nogle af disse sten, som er fundet i ruinerne af Billes skånske gård Månstorps Gavlar, jfr. Sandblad 1937 og Hertz 1985. Limstenen var for blød til at lade sig bruge til vinduesrammer og trappetrin. S. 37 nævner Heise Johan Friis' omtale af Frederik I som »Abraham med det graa Skjæg«.

Hermansen, Victor: Christian den Fjerdes Trompetere spiller op, i Kultur minder. Ny række, bd. I, Kbh. 1955, s. 15-18. – Jfr. Karen Holst i Leids Kunsthistorisch Jaarboek. Delft 1984, s. 137-156. – Den 29. jan. 1586 blev ansat fem »Taarnmænd« på Kronborg, der under morgen- og aftenmåltidet skulle bruge deres instrumenter. Kancel. Brevb. – Jfr. smstds. 1614, 23. dec. bestalling for fire tårnmænd på Kronborg, der havde tilladelse til også at spille ved bryllupper i Helsingør.

Hertz, Johs.: Vindebroer. Om danske, middelalderlige vindebroer på baggrund af nye fund ved Hald og Sønderborg, i Antikvariske studier 4, Kbh. 1980, s. 161-178.

– Some early 16th century fortifications in Denmark, i Chateau Gail-laird XII, 1985, s. 49-66. – her bl.a. om Brundlund, Månstorp og Hald. Jfr. Norn 1949.

Hirschfeld, Peter: Herrenhäuser und Schlösser in Schleswig-Holstein. 3. udg. Deutscher Kunstverlag 1964. – S. 25 f. fastslår denne forf., at Gottorps vestfløj må være Frederik I's Nye Hus fra o. 1530, og den meget kyndige kunsthistoriker understreger arkitekturformernes betydning i det mindste for Tyskland. Jfr. Norn 1949, Schlee 1965 og Habich, der peger på forbindelsen mellem Frederik I's hus og Nederlandene.

Hitchcock, Henry-Russell: Netherlandish Scrolled Gables of the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries. New-York 1978. Jfr. O. Norn, 1960.

– German Renaissance Architecture. Princeton University Press 1981.

Hoffmann, Gottfried Ernst: Kirchliche und religiöse Bewegungen in

- Gottorf, i *Gottorfer Kultur*, red. af Ernst Schlee. Flensburg 1965, s. 201-214.
- Hollstein*, F. W.: *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts*, vol. VIII. Jan Gossaert: Christian II. Vol. X. Lucas von Leyden: Passion 1521. Vol. III. Hans Sebald Beham s. 46, Achilles og Hector. Vol. IV, 12 ff. Jacob Binck, »1529 perhaps in the Netherlands«. s. 102. Christian II efter J. Gossaert, Mabuse.
- Holmberg*, Rikard: *Byggnadsundersökningen av Jørgen Kocks gård*, i *Jørgen Kocks gård i Malmö*, udgivet af Malmö fornminnesförening 1980, s. 67-120.
- Holst*, Karen: *Music in Art and Life of the Court of Christian IV*, i *Leids Kunsthistorisch Jaarboek II*, Leiden 1984, s. 137-156.
- Honnens de Lichtenberg*, Hanne: *Some Netherlandish artists employed by Frederik II*, i *Hafnia Copenhagen Papers in the History of Art* 8. Kbh. 1981, s. 51-71. – Her bl.a. om Floris og Midow, sidstnævnte s. 67 f. i forbindelse med portalepitaftet i kirken på Sønderborg slot. Jfr. H. Jonas 1966, om den bygmester Hans (Floris?) von Andorf, som 1595 fik ansættelse på Kronborg og i 1596 forhøjede Blåtårn på Københavns slot; om ham endv. Chr. Axel Jensen i *Weilbachs Kunstnerleksikon*.
- Hvidtfeldt*, Johan: i *Trap Danmark*. 5. udg. Kbh. 1965, X, 1, s. 3-50. – Instrukтив oversigt over Slesvigs delinger. Jfr. Kroman 1959 og H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten før 1830*. Kbh. 1981, med instruktive kort.
- Ilsøe*, Harald: *Udlændinges rejser i Danmark*. Kbh. 1963. – Oplyser bl.a. om rejserouterne gennem hertugdømmerne via Haderslev og Kolding til færgestederne ved Lillebælt.
- Jensen*, Chr. Axel: *Om Børsens dragespir*, i *Historiske Meddelelser om København* 4. række II, 1950. – Her påviser forf., at børsspiret har sin forudsætning i en festdekoration, en fyrværkerifigur pousteret i pap, således som Didrik Moll kunne fremstille, og C. A. Jensen tilføjer den i sammenhæng med Koldinghus-kæmpernes afstamning og Nicolaus Schwabes festinventioner interessante oplysning, at Christian IV i egen høje person har studeret festfyrværkeri. Jfr. O. Norn: *Serlio and Denmark*, i *Analecta Romana I* 1960, s. 118, note s. 110.
- *Danske adelige gravsten*. Textbind I. Tiden 1470-1570. Kbh. 1951.
- Jensen*, Frede P.: *Peder Vinstrups tale ved Christian IV's kroning*, i

Hist. Tidsskrf. 12 r. II, 1966-1967, s. 375-394. – Forf. bringer en liste over samtidige trykte kilder til Christian IV's kroning. Jfr. Harry Schmidt 1959, Johannsen 1974 og Gamrath 1975.

Jensen, Vivi: Arkæologiske undersøgelser på Koldinghus 1979 og 1980, i Museet på Koldinghus. Årsberetning 1979-1980. Kolding 1981.

Jessen, Peter: Der Ornamentstich. Berlin 1920, s. 46 om Georg Pencz.

Johannsen, Hugo. Regna Firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV zu Frederiksborg, i Hafnia Copenhagen Papers in the History of Art 1974, s. 67-140. – Det meget fyldige noteapparat s. 120-140 yder al nødvendig hjælp til studiet af tidens herskersymboler, også således som de er brugt på Koldinghus. Ang. kongen som Guds stedfortræder på jorden, specielt s. 135, note 113; s. 105 og s. 131, note 88 specielt om kongefløjens buster af romerske kejsere og Cæsars og Alexanders statuer på de to søjler, der flankerer broen til hovedslottet. Når Alexander optræder på Frederiksborg side om side med Cæsar må det, som H. J. i billedunderskriften s. 131 anfører, være i egenskab af grundlægger af et stort rige. Jfr. kongens maske under kroningsfesten.

Johannsen, Hugo: Reformation og kongeligt kirkestyre 1536-1660, i Danmarks Arkitektur. Kirkens Huse. Kbh. 1981, s. 110-135. – her oversigt med grundplaner over de danske fyrstekapeller.

– Hans Brockman. En glemt kunstnerpersonlighed blandt Christian IV's stenhuggere, i Festskrift til Else Kai Sass. Kbh. 1982, s. 151-173. – Her også oplysninger om Hans Barchman.

– Den ydmyge konge, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. Kbh. 1983, s. 127-154. – om Christian IV's bedekammer på Frederiksborg. Her s. 148, note 5 henvises til Jochen Paus' opfattelse af dørnset i Gottorps slotskirke som en ramme om fyrstefamiliens private nadversammenkomster, usandsynligt alene af den grund, at hertuginde Augusta ikke delte sin gemals kalvinistiske tilbøjeligheder. H. J.'s afhandling er et udmærket bidrag til forståelse af den danske statskirkes udvikling i retning mod konfessionel absolutisme. Jfr. Christian V's ridderkapel på Frederiksborg og hans sarkofag i Roskilde domkirkes højkor.

– The graphic Art of Hendrick Goltzius as prototype for Danish art during the reign of Christian IV, i Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983. Leiden 1984, s. 85-110. – Her s. 91 f. om de heltefigurer, der flankerer portene på Jørgen Skcels gårde Ulstrup og Sostrup,

og som står i gæld til Goltzius' helteserie fra 1588.

Jonas, Heinrich: Die Gebrüder Cornelis und Frans Floris und ihr Künstlertum, i Archiv für Sippenforschung 32. årg., hefte 21, 1966, s. 408-414. – Forf. peger også på slægtsforbindelserne mellem de fyrstehuse, for hvilke Floris-familien arbejdede. Jfr. Honnens de Lichtenberg 1981.

Jørgensen, A. D.: Herregårdene på Als i det 16. Aarhundrede. Sønderjydske Aarbøger 1897.

Karling, Sten: Christian II in Stockholm in 1520, i Hafnia Copenhagen Papers in the History of Art 1976, s. 143-162. – S. 144 om kroningen i Storkyrkan ved Gustav Trolle. At denne også i 1524 kom til at krone Frederik I skyldtes, at ærkebiskoppen af Lund ikke på dette tidspunkt var indviet, se Dansk biografisk Leksikon (Mikael Venge).

Kellenbenz, H.: Die Schicksale des Gottorfer Schlosses in der dänisch-gottorfischen Auseinandersetzungen (1658-1720), i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 69, 1941 s. 63-93. – Efter Karl XII's nederlag ved Poltava besatte danskerne den gottorpske stat 18. februar 1713. I sammenhæng med denne begivenhed kan det meget omhyggeligt førte inventarium, som nu befinder sig i Landesarchiv på Gottorp, være blevet optaget.

Klapheck, Richard: Die Meister v. Schloss Horst im Broiche. Berlin 1915. – S. 62 om Marten van Rossems palæ i Arnhem. Jfr. J. Habich, Vermeulen 1941 og Hitchcock 1978.

Krause, Hans-Joachim: Die Schlosskapellen der Renaissance in Sachsen. Das christliche Denkmal. Heft 80. Berlin 1970. Jfr. Ohle 1936 og Hitchcock 1981, s. 161 ff.

Krogh, Torben: Optogsbilleder fra Christian IV's kroningsfest. Tilskueren 1938. 2. halvbind, s. 187-191. – Georg Galster har i Danske og norske Medailler og Jetons, Kbh. 1936, s. 30, gjort opmærksom på, at billed- og isernsnider Nicolaus Schwabe »van Dresden« fremskaffede »Inventionerne« ved Christian IV's kroningsfest. Til disses fremstilling har Didrik Moll utvivlsomt bidraget.

Kroman, Erik, red.: De sønderjyske Fyrstearkiver, udgivet af Rigsarkivet, Kbh. 1959. Heri meget nyttige oversigter over de forskellige fyrsteslægter og deres dele af Slesvig. Jfr. Hvidtfeldt.

Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig II. Der Dom. Bearbeitet von Dietrich Ellger. Deutscher Kunstverlag 1966.

Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum. Berlin 1939. – S. 102 vedr.

- Husum og Frederik I's begunstigelse af denne by. Jfr. Trap Slesvig 1864.
- Kunst-Topographie* Schleswig-Holstein. Neumünster 1969. – Kan med fordel suppleres ved brug af Trap Slesvig 1864.
- Kürstein*, Poul: Kapellet på Gottorp. Dansk Boghandel. Flensborg 1961.
- Domkirken i Slesvig. Dansk Boghandel. Flensborg 1962.
- Gottorp Slot, i *Sønderjyske Årbøger* 1960, s. 98-106.
- Langberg*, Harald: Dansesalen på Kronborg. Kbh. 1985.
- Lassen*, Erik, i *Dansk Kunsthistorie II*. Kbh. 1979. – S. 11: »De borgerkrigsagtige tilstande ved tronskiftet, den stadige trussel fra den afsatte Christian II og et voksende religiøst røre i årene inden reformationen lammede tilsyneladende al kunstnerisk virksomhed«. Jfr. Beckett 1897.
- Lichtwark*, Alfred: *Der Ornamentstich der deutschen Frührenaissance*. Berlin 1888. – Dette er den første, endnu meget brugbare oversigt over de tyske Kleinmestre, blandt hvilke Jacob Binck henregnes, også i Danmark, hvor hans indflydelse her er søgt påvist på Frederik I's Gottorp, Jørgen Kocks hus i Malmö og Johan Friis' Hesselagergaard. Jfr. Hollstein og Bartsch.
- Lorenzen*, C. C.: *Historisk-topografiske Meddelelser om Gottorp Slot*. Aalborg 1875. – Med fuldt berettiget selvfølelse skriver den sønderjydske præst i forerindringen til sit skrift, at det er »første Gang, at en selvstændig Beskrivelse af Gottorp Slot fra sammes Opførelse til Nutiden indgives i Trykken«. S. 14 anfører denne forfatter om vestfløjen, at den fra gammel tid er anset for at hidrøre fra bispernes tid, og han har iagttaget, at den må være ældre end de tilstødende nord-og sydfløje, hvoraf han dog forsigtigvis ikke tør slutte, at den stammer fra 1100-årene. S. 48 sætter Lorenzen Esge Billes brev i forbindelse med sydfløjen, og s. 54 bringer han det vigtige inventar fra 1587 ind i diskussionen om Gottorps bygningshistorie.
- Lorenzen*, Vilh.: *Rantzauske Borge og Herresæder i 16. Aarhundrede*. Kbh. 1912. – S. 16-23 om Breitenburg, s. 45-49 om Rantzau og s. 58-61 om Trøjborg.
- Luther*, Martin: *Predigt am 17. Sonntag nach Trinitatis, 5. Oktbr. 1544, bei der Einweihung der Schlosskirche zu Torgau gehalten*, i *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. 49. Band. Weimar 1913, s. 588 ff. – Teksten er vigtig, også til forståelse af de

- evangelisk-lutherske fyrstekapellers indretning i Danmark.
- Mackeprang, M. – Flamand Christensen, S.:* Kronborgtapeterne. Kbh. 1950. – S. 31 ff. om Frederik I's portræt efter J. Binck.
- Norn, Otto:* Nicolai Taarn. Arkitektur og Historie. Kbh. 1945. – S. 45 ff. om Kristoffer Valkendorfs indsats som tårnrejser i hovedstaden. Jfr. E. Skov 1970.
- ed.: Mester Michiels to Breve til Christian den Anden. 1948. Jfr. Allen 1867.
 - Christian III's Borge. Kbh. 1949. – Her s. 16 antager forf., af »Det nye hus« påbegyndt af Frederik I må være Gottorps sydfløj. Jfr. Hirschfeld 1964, Schlee 1965 og Habich.
 - Kronborgs Bastioner, med fotografier af Lennart Larsen. Kbh. 1954. Jfr. Bengt Bengtsson.
 - Kronborg, med fotografier af Lennart Larsen. Kbh. 1954.
 - Østerholm Slotsruin på Als, i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1956, s. 103-115. – Her bl.a. om Herkules von Oberberg og slotsplanen »toute une masse«.
 - Serlio and Denmark, i *Analecta Romana Instituti Danici I*. Kbh. 1960, s. 105-121. Jfr. Hitchcock 1978.
 - Dronning Dorotheas Kapel på Sønderborg Slot, i *Fra Als og Sundeved XXXVII*. Sønderborg 1958, s. 28-79.
 - Slotssnedker og Laugsmester, i *Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall* 14. september 1960. Kbh. 1960, s. 102-109. – Her om Christian IV's slotssnedkere på Haderslevhus (Hans Dreier) og Koldinghus (Frederik Slache) og det vidtspredte virke, som de fik, især ved deres forbindelse med de adelige lensmænd. Jfr. Hugo Johannsen 1982 om Hans Brockman.
 - Hesselagergaard og Jacob Binck. Kbh. 1961. Jfr. H. H. Engqvist 1980.
 - Sønderborg Slot. Bygningshistorie i nyere tid, i *Sønderborg Slot*, af Otto Norn, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo. Kbh. 1963.
 - Som David saa Bathseba i det Bad, i *Kultur minder. Ny række*, bd. 5, Kbh. 1965. – S. 52 ff. om »Hjortesale«. Jfr. M. Thelle.
 - De malede vægdekorationer i Jørgen Kocks gård, i *Jørgen Kocks gård i Malmö*, udgivet af Malmö fornminnesforening. Malmö 1980, s. 89-102.
 - Hercules at the frontier. Christian IV's castle at Kolding, i *Leids Kunsthistorisch Jaarboek II*, 1983, Leiden 1984, s. 157-175.

- Nørregård, Georg*: Nykøbing på Falster I. Nykøbing 1977. – S. 163-178 om slottets ombygning for Frederik II's enke Sophie. S. 179-190 om enkedronning Sophies hof og tjenere, bl.a. Herkules von Oberbergs søn, rentemesteren samt svigersøn, livlægen.
- Ohle, Walter*: Die protestantischen Schlosskapellen der Renaissance in Deutschland. Stettin 1936. – Om kirken på Koldinghus bemærker forf. s. 60, at her er videreført, hvad i Freiberg kun er begyndt: Gallerifaçadens løsgørelse fra vinduesvæggen uden ophævelse af midterrummets isolation. Gallerierne strækker sig som en med vinduer åbnet gang omkring midterrummet. Dette er en karakteristik, man kan slutte sig til, jfr. Hitchcock 1981, der bringer stilanalyser af de forskellige tyske fyrstekapeller og fremhæver Augustusburgs bramanteske renaissanceformer. Jfr. Krause 1981.
- Paatz, Walter*: Verflechtungen in der Kunst der Spätgotik zwischen 1360 und 1530. Einwirkungen aus den westlichen Nachbarländern auf Westdeutschland längs der Rheinlinie und deutsch-rheinische Einwirkungen auf diese Länder. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Heidelberg 1967. – Forf. opridser her den kunstgeografiske ramme, inden for hvilken Gottorpfaçadens skulpturer og Brüggemanns værker naturligt hører til, omend i yderzonen og i sammenhæng med kunsten i Norden.
- Paulsen, Jørgen*: Sønderborg Slot. Træk af slottets historie, i Sønderborg Slot, af Otto Norn, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo, Kbh. 1963.
- Petersen, Viggo*: Trøjborg-inventarium hører til på Duborg. Sønderjysk Månedsskrift nr. 6., 1967, s. 220-221. – Jfr. ang. »Det blå hus« på Duborg: Die Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg 1955, s. 284 ff., som fig. 135, s. 285 gengiver et udsnit af Beyer-epitafiet i Mariakirken fra 1591. Jfr. ill. s. 161 i H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten før 1830. Jfr. Norn 1949.
- Poulsen, Bjørn*: Husumdaleren/ Der Husum-taler, i Slesvigland. 1986, nr 6., s. 162-4. Et dristigt forsøg på at tilskrive Hans Brüggemann æren for at have skåret stemplet til Frederik I's husumdaler.
- Rørdam, Holger Fr.*: Historieskriveren Arild Hvitfeldt. Kbh. 1896.
- Sach, August*: Hans Brüggemann und seine Werke. 2. ed. Schleswig 1895. – S. 31 om Bordesholmkirkens udstyr, efter at hertug Frederik i 1514 havde ladet sin første hustru Anna af Brandenburg bisætte her. S. 32, om Frederiks forkærlighed for Husum (og S. Georg,

Jørgen), til hvis Mariakirke Brüggemann o. 1520 har skåret den store S. Jørgens-gruppe, der nu findes i Nationalmuseet i København. Gottorp-kapellet var bl.a. indviet til S. Jørgen, og det kan ikke udelukkes, at hertug Frederik har stiftet Husum-billedet, og at »helten« S. Georg har været hans værnehelgen og åndelige forbillede. Jfr. Paul Zubek i Nordelbingen bd. 47, 1978 s. 38 note 8 med henvisning til Erik Lassens formodning, at Husum-gruppen lader sig opfatte som et sejrsmonument.

Sandblad, Nils Gösta: Månstorps Gavlar. Stockholm 1938. – Her s. 22 f. om tilstedeværelsen i ruinen af klæbersten fra Norge. Jfr. A. Heise og Hertz 1985.

– Skånsk Senmedeltid och Renässans. Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658. Lund-Köpenhamn 1949.

Sass, E. K.: Christiern Pedersen's »Porträt« von König Christiern II, i Nordelbingen 43. Heide in Holstein 1974. – S. 66 om »skipperskæg«. Jfr. Kirsten Bendixen 1970 og E. K. Sass i Politikens kronik 3. febr. 1975, »Konge med skipperskæg«.

Schepelern, H. D.: Christian den Fjerde som Bygmester. Nogle Tanker omkring porttårnet på Frederiksborg, i Kultur minder III rk., bd. 1. Kbh. 1973, s. 28-48.

Schlee, Ernst: Der Königssaal in Schloss Gottorf, i Die Heimat, 57. årg. 1950, s. 67-71. – S. 68: ældste dele af slottet skal søges i vestfløjen, »Königshalle« i sydfløjen må være opført af materialer fra nedbrydningen af Apostelkirken i Bergen. Jfr. Hirschfeld og Norn 1949.

– Die Kapelle des Schlosses Gottorf. Schleswig, Schloss Gottorf, u. A.

– Das Schloss Gottorf in Schleswig. Flensburg 1965. – S. 10 ang. vestfløjens datering til tiden o. 1530 (bygningsmaterialet, se W. Wetzel). S. 17-20: Die Erneuerung der Fassade 1565-68, hvor forf. går ind for den antagelse, at façadens dekoration skyldes en senere fornyelse og slutter sig til Richard Haupt (Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, Bd.V, Heide 1924, s. 689), der mener, at billedhuggerarbejderne kan skyldes stenhuggeren Hermann von Butzbach; denne gik 1564 i Hertug Hans den Ældres tjeneste efter tidligere at have været i hertug Adolfs. Jfr. i øvrigt Hirschfeld og Habich.

Schmidt, Harry: Gottorfer Künstler I og II, i Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. IV og V, Kiel 1916 og

1917. – en vigtig kilde til oplysning om Herkules von Oberberg og hertug Johan Adolfs ombygning af Gottorp i beg. af 1590'erne.
- Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590, i Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen XLVI, 1959, s. 139-156. S. 147, om hertug Johan Adolfs udgift til et bud fra København med bøger, bl.a. vedr. kroningsfesten, jfr. note 4. Se i øvrigt Frede P. Jensen 1966-67.
- Schmidt, Robert*: Schloss Gottorf. Ein nordischer Fürstensitz. Leipzig 1887. – Er stadig hovedværket om Gottorp slots historie, dog i mindre grad på grund af forfatterens kunsthistoriske synspunkter end bogens mange data og det smukt gengivne billedmateriale, især opmålinger i stor målestok, der med hensyn til murtykkelser og skævheder er langt mere troværdige end Thuras.
- Seebach, Carl-Heinrich*: Das Kieler Schloss. Neumünster 1965.
- Das Schloss zu Kiel, i Gottorfer Kultur, red. af Ernst Schlee. Flensburg 1965, s. 232-239.
- Skov, Erik*: Svindinge kirke, i Fyens Stiftsbog 1970, s. 55-76. – Fig. s. 59 af våbenhusgavlen viser et eksempel på, hvor sejlivede »de fynske pinakelgavle« kunne være. S. 60 omtales de relieffer af limsten, der pryder kirkens indre. Fig. s. 63 viser det skønne alterbord, til hvilket, og til en altertavle, et tegnet udkast foreligger fra Anders Sørensen Vedels hånd (gengivet i Festskrift til Astrid Friis 1963, pl. 3). S. 60 omtales »... det kolossalt høje tårn med den slanke tagrytter på rygningen«, som Kristoffer Valkendorf lod opføre, jfr. O. Norn 1945 om Nicolai tårn i København.
- Skov, Sigvard*: Kirkerum og alterklæde på Koldinghus, i Vejle Amts Årbog 1981, s. 99-103.
- Skovgaard, Joakim A.*: A King's Architecture. Christian IV and his Buildings. London 1973, s. 37 f.: Koldinghus and the Arsenal.
- Slettebo, Jørgen*: Sønderborg Slot. Bygningshistorie i Middelalderen, i Sønderborg Slot, af Otto Norn, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo. Kbh. 1963. Jfr. J. Hertz 1980.
- Zwei Renaissance-Funde während der Restaurierung am Sonderburger Schloss, i Nordelbingen, Bd. 51, 1982, s. 11-17. – om vinduesformer og loftsbeklædning fra 1500-tallet. Ang. vinduesformerne fra Christian III's tid, jfr. Mogens Vedsø 1985.
- Steen Jensen, Jørgen*: Hertug Hans den Yngre, i Fra Als og Sundeved bd. 50, 1971, s. 49-54: Hans den Yngre som bygherre.

- ed.: Rejseskildringer fra Norden 1586-1600, i Danske Magazin, 8. rk., bd. 5, hefte 2-3. Kbh. 1981, – S. 208, note 25 om Christian IV's kroning med henvisning til Frede P. Jensen og Torben Krogh.
- Steenberg*, Jan: Christian IV's Frederiksborg. Hillerød 1950. Jfr. Beckett 1910 og Hugo Johannsen 1974, 1983 og i Danmarks Kirker.
- Svanberg*, Jan: Adam van Dürens Skulpturer i Glimminghus, i Fornvännen 1962, h. 2-3, s. 108-124. – Her specielt om vildmænd s. 120 ff., med henvisning til Richard Bernheimers undersøgelse 1952.
- Thelle*, Mette: Der Hirschaal in Schloss Gottorp. Vorlagen und Vorbilder, i Nordelbingen, bd. 52. Heide in Holstein 1983, s. 31-52.
- Thiset*, A.: Det danske Rigsvåben, i Tidsskrift for Kunstindustri 2. rk. 1, Kbh. 1895, s. 75-82. Jfr. Grandjean 1926.
- Thulin*, Oskar: Schloss und Schlosskirche in Torgau. Berlin 1963.
- Tomner*, Lennart: Borgmästare Jørgen Kock, i Jørgen Kocks gård i Malmö. red. Helge Andersson og Sven Rosborn, udgivet af Malmö fornminnesförening. Malmö 1980, s. 43-65.
- Unnerbäck*, Eyvind: Welsche Giebel. Ein italienisches Renaissancemotiv und seine Verbreitung in Mittel- und Nordeuropa. Antikvariskt Arkiv 42. Stockholm 1971. Jfr. Svend Eriksen 1956, Otto Norn 1961 og E. Gasiorowski i Festskrift til E. K. Sass 1982.
- Wanscher*, Vilhelm: Christian 4.s Bygninger. Kbh. 1937. – S. 23 vedr. Kronborgs store tårn som muligt forbillede for Kæmpetårnet på Koldinghus.
- Sløtte og Kirker fra Christian V's Tid. Kunst i Danmark. Kbh. 1939.
- Vedso*, Mogens: En vinduesflytning på Koldinghus, i Bygningsarkæologiske Studier. Kbh. 1985, s. 35-40. – Her fremdrages et meget oplysende eksempel på, hvor store vanskeligheder det på Koldinghus, ligesom i øvrigt på Sønderborg slot, voldte barokkens arkitekter og murmestre at tilvejebringe en regelmæssig takt og aksefasthed i et gammelt slots façadeer med forskelligartede vinduesformer og spring i etageinddelingen. Men tiden krævede regularitet, koste hvad det ville.
- Vermeulen*, F. A. J.: Handboek tot de Geschiedenis der nederlandsche Bouwkunst II, 's- Gravenhage 1941. – S. 77 f. om tvangsborge, s. 137 ff. om den gruppe bygninger, der står i forbindelse med Maarten van Rossem.
- Wetzel*, W.: Die Baustoffe des Schlosses Gottorf nach petrographischer

und chemischer Beschaffenheit und Herkunft, i Die Heimat 32, 1922, s. 228 f. – Jeg takker dr. Graff-Petersen, Geologisk Museum ved Københavns Universitet, som venligst ved skrivelse maj 1984 har suppleret Wetzels undersøgelser og bl.a. gjort opmærksom på, at den finkornede limsten fra Stevns' »ældre bryozo-kalk« er lettere at bryde og sortere end Saltholmkalken, men flintlagene begrænser størrelsen af de blokke, der kan udsaves. Da udskibningen fra Stevns næppe har voldt vanskelighed, kan det ikke overraske, at Frederik I's stenhugger herfra har hentet byggemateriale til dekorative enkeltheder på Gottorp slots nye hus, vestfløjen. På grund af limstens forekomst i forholdsvis tynde lag måtte andet materiale fremskaffes til de større relieffer. Limstenen er meget blød og egner sig derfor heller ikke til vinduesrammer og trappesten. Af denne grund var Pirnasandstenen og andre tyske bjergarter så eftertragtede både ved opførelsen af Gottorp og af Hansborg.

Billedfortegnelse

FIG. 1-2. Gottorp, grundplan, 1:500, efter L. Thura: Den danske Vitruvius, Kbh. 1749, pl. 141, udsnit suppleret med Johannes Habichs opmåling af vestfløjen fra dennes »Spurensicherung«, 1978.

FIG. 3. Breitenburg, prospekt af Henrik Rantzaus borg, fra Henninges Genealogiae 1590, udsnit.

FIG. 4. Gottorp, Frederik I's hus, vestfløjens gårdfacade 1:200, efter forlæg fra Zentrale Planungsstelle d.Landesbauverwaltung Schleswig-Holstein, rekonstruktionsskitse tegnet af Jens Dall efter forfatterens anvisninger.

FIG. 5. Gottorp, o. 1584, slottet set fra syd. Braun og Hogenberg: Theatrum Urbium IV, 31, udsnit.

FIG. 6. Gottorp 1697, slottet set fra syd, tegnet luftperspektiv, udsnit. Hærens arkiv, Rigsarkivet.

FIG. 7. Gottorp, karnappen på Frederik I's hus, tegning af Heinrich Hansen 1858. Nationalmuseet.

FIG. 8. Balustersøjler fra karnappen på Frederik I's hus under midlertidig opbevaring i et kælderrum på Gottorp. Fot. Landesamt für Denkmalpflege. Schleswig-Holstein, Kiel.

FIG. 9. Gottorp, slotsgårdens nv. hjørne 1863. Tegning i Nationalmuseet.

FIG. 10. »Königshalle«, den lange sal i Gottorp slots sydfløj set fra vest. Fot. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Gottorp.

FIG. 11a og 11b. Sandstensrelief på nv. trappetårn i slotsgården på Gottorp, fot. efter gipsafstøbning. Fot. Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel. Georg Pencz: Caritas. Fot. Den kgl. Kobberstiksamling.

FIG. 12a og 12b. Sandstensrelief på nv. trappetårn i slotsgården på Gottorp, fot. efter gipsafstøbning. Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel. 12b Georg Pencz: Temperantia. Fot. Den kgl. Kobberstiksamling.

- FIG. 13a-d. Limstensrelieffer, Gottorp slots vestfløj, gårdfacaden. Fot. Helge Krempin, Flensborg.
- FIG. 14. Limstensrelief på Gottorp slots vestfløj, gårdfacaden. Fot. Helge Krempin, Flensborg.
- FIG. 15. Københavns slot, rådstue, Blåtårn og kongefløj, facade mod slotsgården. Opmåling 1707. Kgl. Bibl. Ny kgl. saml. 368° fol.
- FIG. 16. »Duivelshuis«, Arnhem, tegning af J. de Beyer, her gengivet efter F. A. J. Vermeulen: Handboek II, Platen, Haag 1931, fig. 422.
- FIG. 17. Johan van Rossems hus i Zalt-Bommel, Gelderland, efter tegning i Arnheims arkiv, her gengivet efter F. A. J. Vermeulen: Handboek II, Platen, Haag 1931, fig. 426.
- FIG. 18a-18b. Portrætmedaljon, Gottorp slots vestfløj, gårdfacaden. Helge Krempin, Flensborg fot. 18b. Frederik I's Husumdaler. Fot. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.
- FIG. 19. Møntmester Jørgens Kocks gård i Malmø. Lennart Larsen fot.
- FIG. 20. Sønderborg slot, udsnit af tegning i slutn. af 1600-tallet. Kgl. Bibl. Gl. kgl. Samling 712 B Fol.
- FIG. 21. Kronborg slot o. 1582, udsnit af stik i Braunius' Theatrum urbium.
- FIG. 22. Hansborg slot i Haderslev o. 1580, udsnit af byprospekt i Braunius' Theatrum urbium.
- FIG. 23. Koldinghus, fot. af rekonstruktionsmodel o. 1930. Arkitekt V. Norns arkiv.
- FIG. 24. Koldinghus, grundplan af 2. etage, 1:500, efter Thuras Danske Vitruvius II. København 1749.
- FIG. 25. Koldinghus, interiør fra slotsgården set mod vest. Stik af P. I. Grønvold 1749.
- FIG. 26. Koldinghus, Klokketårnets portal, 1:30. Opmåling af arkitekt Charles Christensen. Nationalmuseet.
- FIG. 27. Koldinghus, Kirkeportalen, 1:30, opmåling af arkitekt Charles Christensen. Nationalmuseet.

- FIG. 28. Koldinghus, interiør af ruinens nv. hjørne, før overdækning af kirkerum og dansesal. Fot. i Nationalmuseet.
- FIG. 29. Koldinghus, Christian IV's kirkerum, rekonstruktionstegning af arkitekt K. Gottlob 1966. Nationalmuseet.
- FIG. 30. Kæmpetårnet på Koldinghuset set fra syd. Poul Pedersen fot. 1985.
- FIG. 31. Kæmpen Hercules på Koldinghus' ruin som lynafleder. Ældre fot. i Nationalmuseet.
- FIG. 32. Kæmpen Scipio. Tegning o. 1860. Nationalmuseet.
- FIG. 33. Øresund med Kronborgs og Helsingborgs store tårne flankerende indsejlingen til Sundet, 1580'erne. Udsnit af stik i Braunius' Theatrum urbium.
- FIG. 34. Koldinghus, 1580'erne, udsnit af byprospekt af Kolding i Braunius' Theatrum urbium.
- FIG. 35. Københavns slot 1611, udsnit af Jan van Wijks prospekt, stukket af Jan Dircksen. Nationalmuseet.
- FIG. 36. Christian IV's kroning med triumfporten på Amagertorv. Udsnit af stik i Dennekiskische Krönung. Frankfurt a/O 1597.
- FIG. 37. Nicolaus Schwabes kroningsmedalje. Fot. Den kgl. Mønt- og medaillesamling. Nationalmuseet.
- FIG. 38. Frederiksborg slot, stik i Johan Adam Bergs trykte beskrivelse af slottet 1646.
- FIG. 39. Frederik I's gravmæle, Slesvig domkirke. Fot. Niels Elswing, Nationalmuseet.
- FIG. 40. Frederik I's gravmæle, Slesvig domkirke, gravfigurens hoved. Fot. Landesmuseum, Gottorp, Slesvig.
- FIG. 41. Gottorp slotskirke, hertugstolen. Fot. Landesmuseum, Gottorp.
- FARVEPLANCHE s. 36. Gottorp 1697, slottet set fra syd, tegnet luftperspektiv. Hærens arkiv. Rigsarkivet.
- FARVEPLANCHE s. 100 Koldinghus 1748 set fra landevejen fra Skanderborg, gouache af G. Bruun, fot. Nationalmuseet.

Deutsche Zusammenfassung

Die beiden im 13. Jahrhundert erbauten Schlösser Gottorf und Koldinghus waren ursprünglich Grenzburgen. Sie wurden deshalb als »Tor und Schlüssel zum dänischen Reich« angesehen. Aber auch nachdem sie ihre strategische Bedeutung verloren hatten, behielten sie diese Bezeichnung - und zwar aufgrund ihrer geografischen Lage. Von ihrer Baugeschichte her gesehen können Gottorf und Koldinghus natürlich auch im Zusammenhang mit den anderen von den Königen und Herzögen nach der Teilung der Herzogtümer von 1544 erbauten Schlössern betrachtet werden.

Den aktuellen Anlaß für eine erneute Beschäftigung mit der Baugeschichte der Schlösser Gottorf und Koldinghus bilden die derzeitigen Restaurierungsarbeiten an den beiden Bauwerken: Landeskonservator Johannes Habich leitet die Rekonstruktion der westlichen Hofwand Gottorfs, die Architekten Inger und Johannes Exner den Wiederaufbau von Koldinghus. Eine Betrachtung der Baugeschichte unter Berücksichtigung des architektonisch-ikonologischen Aspekts scheint einen vertieften Einblick in die Entwicklung der dänischen Kunst des 16. Jahrhunderts zu ermöglichen; das Schloß Gottorf zeigt uns den Entwicklungsstand am Beginn und Koldinghus den am Ende dieses Jahrhunderts.

Von 1523 bis 1544, von der Thronbesteigung durch Friedrich I. bis zur Teilung der Herzogtümer durch dessen Söhne, war das Schloß Gottorf die Residenz des Königs und der Hauptsitz der Regierung. Um 1600 begann Christian IV. mit einem durchgreifenden Umbau von Koldinghus. Zur gleichen Zeit ließ sein Schwager Herzog Johann Adolf sein Schloß Gottorf modernisieren. Der Architekt Herkules von Oberberg leitete die Bauarbeiten sowohl in Kolding als auch in Schleswig. Das wichtigste Bauwerk dieses Architekten war das einst herrliche, heute jedoch völlig verschwundene Schloß in Hadersleben.

Da die vor kurzem durchgeführten Untersuchungen am Westflügel von Schloß Gottorf den sicheren Schluß zulassen, daß dieser Westflügel einen bedeutenden Rest des in zeitgenössischen Quellen erwähnten »Neuen Hauses« ausmacht, darf man ihm, vor allem wegen seiner reich verzierten Hoffassade, eine keineswegs geringe Bedeutung für die Geschichte der dänischen Kunst in einer unruhigen Übergangszeit, die durch Thronstreitigkeiten, Bürgerkrieg und die Kirchenreformation geprägt war, zumessen. Bis 1544, als Dänemark mit Kaiser Karl V. Frieden schloß, mußten die dänischen Könige in erster Linie Festungen bauen, die alten Burgen durch vorgeschobene Außenwerke verstärken. Von diesen haben sich in Sonderburg Reste aus der Zeit um 1525 erhalten, in Schleswig dagegen nichts.

Kapitel II

Der Verfasser versucht zu schildern, wie es nach 1523 innerhalb der neu angelegten Außenwerke auf Gottorf ausgesehen haben muß. Dieses wird in der Form eines bauarchäologischen Rundgangs getan, der der mittelalterlichen Ringmauer folgt – soweit ihr Verlauf sich anhand von Vermessungen und älteren Prospekten mit leidlicher Sicherheit erschließen läßt. Der Verfasser kommt zu dem Schluß, daß die lange Säulenhalle, die Königshalle, im Südflügel des heutigen Schlosses ursprünglich ein selbständiges Haus gewesen sein muß, das sich vom Tor im Osten der Burg an der Innenseite der südlichen Ringmauer bis zur Südwestecke des Burghofs erstreckt haben muß. Die westliche Ringmauer der mittelalterlichen Burg wurde abgerissen, als Friedrich I. sein großes »Neues Haus« bauen ließ. Im Burghof, bis an die Innenseite der nördlichen Ringmauer, müssen im Mittelalter mehrere Häuser gestanden haben. Als man dann nach der Vollendung des »Neuen Hauses« den heutigen Nordflügel des Schlosses baute, mußten diese Häuser abgerissen werden. Der Nordflügel wurde so tief, daß er halb innerhalb und halb außerhalb der mittelalterlichen Ringmauer zu liegen kam; ihre Reste wären in oder unter der in Längsrichtung verlaufenden Trennwand des heutigen Gebäudes zu suchen.

Der Verfasser setzt folgende Entstehungsdaten für die verschiedenen Häuser an: die Königshalle um 1523; das Gebäude wird als Burgstube für die Besatzung gedeutet, und dessen Bau wird in Zusammenhang mit der neuen Befestigung der Burg und der Errichtung der Außenwerke gebracht. Der Westflügel läßt sich mit Hilfe erhaltener Rechnungen auf das Ende der zwanziger Jahre des 16. Jahrhunderts datieren, und das große Doppelhaus muß kurz danach mit der Königshalle verbunden worden sein, d.h. Anfang der dreißiger Jahre. Der Nordflügel ist wahrscheinlich um die Mitte des 16. Jahrhunderts gebaut worden, wahrscheinlich nach 1565 als Herzog Adolf das von Friedrich I. erbaute Haus durch einen neuen Fürstenpalast, den heute völlig verschwundenen Ostflügel, ersetzte.

Das größte Interesse weckt das von Friedrich I. erbaute »Neue Haus«, es ist der königliche Wohnpalast aus der Zeit um 1530. Der Bautyp war altmodisch und bürgerlich, nämlich ein Doppelhaus. Die 2-Zimmersuiten des Königspaars lagen in der zweiten Etage. An die Aufenthaltsräume zum Hof hin schloß sich ein großes und helles Erkerzimmer. Dieser Erker, die »Laterne«, bildete die Mittelachse einer sehr reich im Relieftafeln ausgeschmückten Wand. Wesentliche Teile der Reliefs und der Laterne sind leider verlorengegangen.

Kapitel III

In diesem Kapitel wird der Versuch unternommen, die Reliefbilder des Westflügels zu deuten: Friedrich I. unterstrich mit diesen Bildern, daß er nach 1527, nach dem Bruch mit dem Papst, das Amt des obersten Würdenträgers der dänischen Nationalkirche übernommen hatte. Indem er sich als das »Licht« der Laterne, eingerahmt von Bildern aus der Passion Christi zeigte, stellte er eindrucksvoll seine Stellung als

oberster Herr seiner Landeskirche – ganz im Sinne der von Luther nach 1525 entwickelten Ideen von der Staatskirche- zur Schau.

Ein direkter Anstoß, sich ein so prachtvolles Haus auf dem Grund der alten, recht bescheidenen Bischofsburg zu bauen, kann für Friedrich I. die Heirat seiner Tochter Dorothea mit dem Herzog von Preußen im Jahre 1526 gewesen sein. Einrichtung und Ausschmückung des neuen Hauses sind verwandt mit der Architektur in den nördlichen Niederlanden, mit denen Schleswig über den Hafen von Husum in lebhafter Handelsverbindung stand. Baumaterial und bewahrte schriftliche Quellen lassen vermuten, daß des Königs Künstler das große Werk geleitet haben. Der Steinbildhauer und Baumeister Morten Bussert, der von 1529 bis 1544 den alten Münzhof in Husum basaß, ist sicherlich der Architekt gewesen, während der Maler Jacob Binck die Reliefs geschaffen hat, sein Name kann jedoch für die Zeit vor 1533 nicht mit Sicherheit in den schriftlichen Quellen nachgewiesen werden. Nach 1533 stand er im Dienst Christian III. Ein Vergleich mit dem Hof, den der königliche Münzmeister Jørgen Koch um 1525 in Malmö bauen ließ, deckt auf, daß das von Friedrich I. erbaute Haus keineswegs völlig isoliert in der dänischen Baukunst der zwanziger Jahre des 16. Jahrhunderts steht.

Kapitel IV

Eine kurze Übersicht über die allgemeinen Merkmale des Schloßbaus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts leitet die Darstellung des großen Umbaus und der Erweiterung von Koldinghus durch Christian IV. ein. Es wird nachgewiesen, daß man damals beharrlich an der Tradition festhielt, nach der für die Hauptfunktionen der Burg und später des Schlosses einzelne Häuser errichtet wurden: den fürstlichen Wohnpalast, das Festsaal- und das Wirtschaftsgebäude. Dann folgt die Schilderung des Umbaus, bei dem vor allem der Bau einer neuen großen kostbar ausgestatteten Schloßkirche hervorzuheben ist. Vorbild dieser Kirche war das von Herzog Hans dem Älteren in den 1560' er Jahren auf Schloß Hadersleben eingerichtete Gotteshaus. Über der Schloßkirche wurde ein sehr langer Tanzsaal eingerichtet. In diesem Raum belehnte der König 1616 den jungen Herzog Friedrich mit Schleswig.

In der letzten Phase des Umbaus, etwa 1610-20, ließ Christian IV. die alten Wohnräume der Fürsten im Südflügel des Schlosses erweitern und verschönern und gleichzeitig durch einen langen Korridor durch den Westflügel eine Verbindung zwischen seinen Wohnräumen und seinem auf der Gallerie gelegenen Kirchenstuhl in der neuen Kirche herstellen. Im Keller unter seiner Wohnung ließ der König sich seine private Küche einrichten. An der Südwestecke des Schlosses ließ er einen Treppenturm bauen, sodaß er von seinen Privatgemächern direkt in den Garten kommen konnte. Alle Treppentürme des Schlosses erhielten neue Sandsteinstufen und dekorative Portale, deren Skulpturen bemalt wurden.

Am bemerkenswertesten an der Modernisierung von Koldinghus durch Christian IV. ist jedoch der gewaltige, 40 m hohe Turm, der über den Anbau mit der neuen Kirche und dem Tanzsaal errichtet wurde.

Kapitel V

In diesem Kapitel beschreibt der Verfasser die Bedeutung von Koldinghus und Gottorf als Architektursymbole, als Bekundungen der Fürstenmacht. Nach der Darstellung des Verhältnisses der Fürsten zu ihren Künstlern, den Baumeistern, Steinbildhauern und Malern, wird das Interesse auf den Riesenturm von Koldinghus gerichtet, dessen Name auf die vier Statuen von Riesen oder antiken Helden weist, die ursprünglich an den Ecken der Plattform des Turms gestanden haben. Jeder von ihnen hielt eines der königlichen Wappen König Christian IV's: Dänemark, Schweden (die drei Kronen der Union), Norwegen und Schleswig. Heute ist nur die Herkules-Statue mit dem Drei-Kronen-Wappen erhalten. Als Christian IV. den Riesenturm bauen ließ, lagen Dänemark und Schweden gerade im Streit um das Recht, die drei Kronen im königlichen Wappen führen zu dürfen. Der junge dänische Herrscher hatte äußerst ehrgeizige Pläne, er wollte die drei nordischen Reiche wieder unter seinem Szepter vereinen, und die großartigen Krönungsfeierlichkeiten von 1596 können ihn angeregt haben, seinen Vorstellungen durch seinen ersten großen Schloßbau sichtbaren Ausdruck zu verleihen. Auf einem Turnier während des Festes in Kopenhagen traten der König und drei seiner Hofleute als Helden auf.

Koldinghus lag auf der Grenze zwischen dem Königreich Dänemark und dem Herzogtum Schleswig und eignete sich deshalb auch dazu, die Sprache der Macht ebenfalls gegenüber dem Vasallen und Nachbarn, gegenüber dem Schwager des Königs Herzog Johann Adolf auf Gottorf zu demonstrieren. Dieser hatte um 1590 von Herkules von Oberberg aus Hadersleben das Schloß Gottorf verschönern und umbauen lassen, und zwar vor allem indem er dem Nordflügel ein größeres Ansehen verlieh, äußerlich durch eine Reihe welscher Giebel und im Innern durch die Einrichtung zwei repräsentativer Räume, nämlich einem Kirchenraum und einem Festsaal. Die Idee, sich einen Rahmen für sein Auftreten als oberster Würdenträger seiner Landeskirche zu schaffen, kann Johann Adolf durch das Urteil des kaiserlichen Kammergerichts von 1587 bekommen haben. Das Urteil bestätigte die Oberhoheit des dänischen Königs über den bischöflichen Gutsbesitz in Schleswig und damit auch über den Chor des Domes zu Schleswig. Änderungen der Einrichtung und der Ausstattung des Domchores spiegeln den langandauernden Kampf zwischen dem dänischen König und dem gottorfer Herzog um das Bistum Schleswig wider. Dieser Streit endete 1660 mit dem Sieg des Herzogs und wurde 1666 durch die Aufstellung des großen und berühmten Altars von Hans Brüggemann als Schirm vor dem Epitaphienaltar des königlichen Fürstbischofs Friedrich unterstrichen.

Abschließend macht der Verfasser darauf aufmerksam, daß die schleswigsche Renaissancearchitektur, die vor allem auf Herkules von Oberbergs Wirken zurückgeht, im 18. Jahrhundert wieder auflebt, und zwar auch in Jylland. Claus Stallknecht, ein Bauernsohn aus Angeln, der 1731 Landesbaumeister in Schleswig und Holstein mit Sitz in Altona wird, wurde der Bahnbrecher dieser »Renaissance«.

Stedregister

- Altona 129 f
Ancy-le-Franc 68
Anst 109
Antwerpen 9, 45 f, 55, 61, 121 f
Arnhem 47
Augustusburg 125
Bergen 32, 56, 58
Berlin 92
Bordesholm 121
Breda 44
Breitenburg 17 f, 65 f, 105, 110
Brundlund 58
Bryssel 55
Clausholm 129
Dresden 20, 43 f, 91
Engelsholm 109, 130
Escorial 68
Flensborg 10, 41, 68, 130
Frederiksborg 65, 75, 85 f, 91-93, 114-120, 125, 128
Geldern 16, 46
Gibraltar 105
Glimmingehus 110
Gottorp 7, 9-11, 13, 15, 17, 20 f, 24, 26, 28, 32-35, 37f, 42, 45, 49, 51, 54-57, 59-62, 65 f, 69 f, 75, 90, 95, 101, 108, 110 f, 116, 118, 120, 124 f, 128 f, 131
Grøngaard 64
Görlitz 41
Haderslev, Hansborg, Haderslevhus 34, 49, 53, 64, 66-70 f, 73, 77, 86, 90, 95, 102 f, 110, 125-127
Halmstad 103
Halsted 98
Hamborg 46
Helsingborg 32, 105, 107
Helsingør 45, 48, 67
Hesselager 50, 58, 61, 127
Horsens 129, 130
Husum 11, 46, 48 f, 54, 64, 67
Hütten 32
Kiel 35, 65, 69
Knærød 115
Kolding/Koldinghus 7-9, 34, 45, 62, 65-67, 69, 71, 77-79, 85-86, 91-95, 101, 106, 109, 111, 113, 115-118, 124-129, 131
Konstantinopel 105
Korsør 107
Krempe 55, 61
Kronborg 23, 34, 35, 67, 71, 95, 99, 102, 105, 106, 115, 117, 125
København 9, 20, 23, 25, 43, 45, 49, 61 f, 64 f, 66, 68, 107 f, 112, 128, 130
Køge 41
Köln 54
Königsberg 37 f, 46, 55
Lollfuss 21, 35
Lund 49, 59
Løjt 104
Lybæk 10, 41, 55
Lyksborg 65
Løgumkloster 127
Magleby 108
Malines (Mechelm) 45
Malmö 46, 49, 56, 58, 60
Månstorp 57
Nyborg 62, 107
Nykøbing 102, 107, 125
Odense 40, 51, 53, 110, 121, 128
Pirna 17, 49
Ribe 40, 51, 105, 108, 111, 116, 130
Roskilde 121
Segeberg 20, 46
Skanderborg 71, 106 f, 129
Slesvig 31, 42, 51, 120-122, 128
Sorø 50
Sostrup 112
Stevns 20, 32 f, 48 f, 58 f
Stockholm 9, 49
Svabsted 120

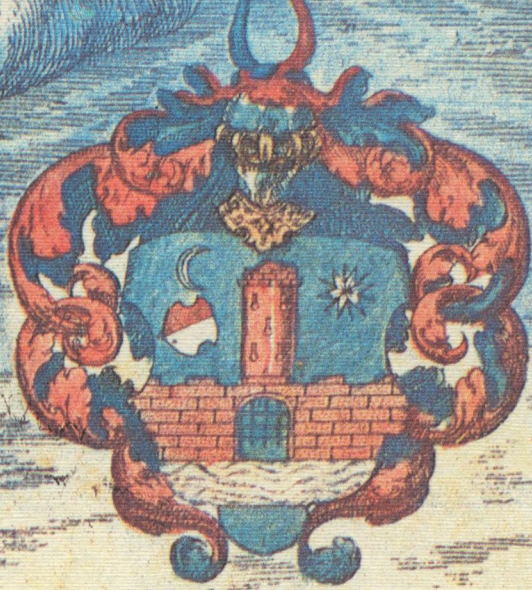
Svindinge	108	Ulstrup	112
Sønderborg	8, 11, 16 f, 29, 32, 45, 65 f, 68-70, 124, 128	Vallø	109
Torgau	17, 20, 43-45, 92, 113, 125	Vejle	129
Trondhjem	20, 48, 59	Viborg	9, 39, 130
Trøjborg	65	Wismar	41
Tønder	11, 18, 48, 64	Wittenberg	45
Tønning	65	Worms	40
Utrecht	59	Zalt-Bommel	47
		Aalborg/Aalborghus	46, 48, 95

Personregister

- Abelsen, Erik 7
Achelis, Th. O. 74
Adam van Düren 9, 49, 110
Adolf, hertug 8, 31, 33-35, 54, 65-68, 108, 120, 122-124
Ahlefeldt, Gotskalk 40, 42, 120, 122 f
Albrecht, hertug af Prøjsen 37, 45 f, 54 f
Aldegrever, Heinrich 39
Allen, C. F. 131
Alexander 112, 114
Andresen, Ludvig 132
Anna, kurfyrstinde 44 f, 55
Anthonius van Opbergen 34, 102 f
Antonius Puppe 29
Appuhn, Horst 132
August, kurfyrste 17, 113, 125
Augusta, hertuginde 73
Augustus, kejser 112
Barchman, Hans 74 f, 80 f, 88, 104
Bartsch 132
Beckett, Francis 49, 132
Beham, Sebald 37-39, 58, 62
Bendixen, Kirsten 132
Bengtsson, Bengt 133
Berg, Claus 39, 44, 50 f, 61, 104, 110, 121
Berg, Johan Adam 118
Berlage, Hans 133
Bernadotte, fyrste af Pontecorvo 99
Bille, Esge 56, 58
Binck, Jacob 25, 38, 45 f, 50, 53-55, 60-62, 104 f, 121 f
Bloch, Carl 66
Boesen, Gudmund 133
Brahe, Knud 109, 130
Brahe, Tyge 106
Bramsen, Henrik 133
Brandin, Philip 102
Braunius 21, 27, 29, 105
Brockdorf, Ditlev 50
Brüggeman, Hans 31, 39, 61
Bussert, Morten 9, 25, 32, 43, 49 f, 54, 56 f, 59 f, 102-104
Carlsson, Frans 133
Carries, Nikkel 65
Christensen, Charles 11, 76 f, 83, 131
Christenssen, Jens 89
Christian I 10, 114, 121
Christian III 7, 10, 30, 32 f, 40, 43 f, 46, 53 f, 56, 63, 78 f, 95, 102, 108, 114
Christian IV 7, 8, 63, 72-74, 77-80, 82-84, 89-91, 93, 95 f, 98, 101, 103, 108, 110, 112, 114, 116 f, 121, 124, 126-128
Christian V 127
Christian, prins 81, 112
Christian Albrecht 123
Christiern II 8, 9, 11, 44-46, 48-50, 53 f, 57, 60, 66, 71, 102, 108, 114, 119, 121 f
Christine, dronning 51, 121
Christine, hertuginde 124
Christoforus 114
Clausen, Niels 114
Conti, Torquato 69
Cranach, Lukas 39, 45, 50, 104
Cæsar 114
Dieussart, Francois 112
Dorothea, C. III's dronning 45, 53, 66, 69, 73, 106, 126
Dorothea, hertuginde af Prøjsen 37, 45, 55
Dressler, Valentin 92
Ducerceau, J. A. 64, 119
Dürer, A. 45, 104
Daa, Valdemar 109
Ehrenberg, Hermann 133
Elisabeth, C. II's dronning 9
Eliassen, P. 133
Ellger, Dietrich 134
Engqvist, H. H. 134
Eriksen, Svend 134
Exner, I. og J. 134
Floris, Cornelis 38, 55, 121-123
Forsman, Erik 134
Frantzen, Thomas 72
Frederik I 10, 12, 23, 25, 30, 33, 37, 45 f, 48, 51-53, 56 f, 60 f, 102, 114, 120-123, 127

Frederik II 20, 63, 67 f, 71, 73, 78, 81, 93,
 102 f, 106, 109 f, 114
 Frederik III, konge 123
 Frederik IV, konge 65, 75, 78, 128
 Frederik V 73
 Frederik, fyrstbiskop 120, 122, 123
 Frederik den vise, kurfyrste 45
 Friedrich III, hertug 116 f
 Friedrich IV, hertug 13, 31, 65, 107, 128
 Friedrich, cv. prædikant 40
 Friis, Christian 117
 Friis, F. R. 134
 Friis, Johan 10, 50, 58 f, 127
 Galster, Georg 135
 Gamrath, Helge 135
 S. Georg (Jørgen) 30
 Georg Friedrich, hertug 103
 Gerhardt, Johan 115
 Geseke, Fr. I's datter 48
 Gossaert, Jan 19, 39, 44, 54
 Gottlob, Kaj 83, 85, 131
 Grandjean, S. B. 135
 Grønvold, P. J. 73
 Gustav Vasa 56 f, 108
 Habich, Johannes 10, 13, 16, 19, 39, 42,
 46, 135
 Hannibal 97, 99, 113
 Hans, konge 30, 110, 121
 Hans den ældre, hertug 64, 67 f, 73, 103,
 123
 Hans den yngre, hertug 63, 66, 123, 126
 Hans v. Andorf 103, 108
 Hans von Dieskau 67
 Hans van Steenwinckel 102-104
 Hansen, C. F. 130
 Hansen, Heinrich 28
 Hector 97, 99, 113
 Heidtrider, Henni 69
 Heise, A. 136
 Hendrick III 44
 Hercules 97-99, 114 f
 Herkules von Oberberg 28, 44, 61, 66-69,
 73-75, 92, 95, 103 f, 108-110, 124, 127, 129
 Hermansen, Victor 136
 Hertz, Johannes 11, 136
 Hirschfeld, Peter 136
 Hitchcock, H.-R. 136
 Hoffmann, G. E. 136
 Hogenberg 21
 Holck, Manderup 11
 Hollstein, F. W. 137
 Holmberg, Rikard 59, 137
 Hopfer, Daniel 98
 Holst, Karen 137
 Honnens de Lichtenberg, H. 137
 Hvidtfeldt, Johan 137
 Huitfeldt, Arild 7, 10, 108, 114
 Høyen, L. N. 31
 Hautecocour, Louis 135
 Haar, Ude 87, 131
 Haastrup, Ulla 135
 Ilsøe, Harald 137
 Jan van Wijck 107
 Jensen, Christian Axel 49, 50, 137
 Jensen, Frede P. 157
 Jensen, Vivi 138
 Jessen, Peter 138
 Johan III, konge 108
 Johann, markgreve 103
 Johan Adolf, hertug 8, 73, 90, 120, 124-128
 Johann Friedrich 44
 Johannes van Rossem 46
 Johannsen, Hugo 119, 138
 Jonas, Heinrich 139
 Julius II 30
 Jørgensen, A. D. 139
 Karel van Mander 93, 115
 Karl af Egmont, hertug 46
 Karl V 11, 16, 45, 55
 Karling, Sten 139
 Kellenbenz, H. 139
 Klapheck, Richard 139
 Klipping, Erik 7
 Knieper, Hans 51
 Knudsen, Hans 48
 Kock, Jørgen 56 f
 Kock, Oluf 116
 Kramer, Bastian 44
 Krause, H.-J. 139
 Krebs, Konrad 44
 Krogh, Torben 139
 Kroman, Erik 139
 Kürstein, Poul 140
 Langberg, Harald 140
 Lassen, Erik 140
 Lauritzen, Claus 76, 80, 82, 88 f, 92, 97 f,
 104, 112, 129
 Lichtenberg, Gerhard de 130

Lichtwark, Alfred 140
 Lorck, Melchior 105
 Lorenzen, C. C. 31, 140
 Lorenzen, Vilh. 140
 Lucas van Leyden 42
 Luther, Martin 40-42, 110, 125, 140
 Mackeprang, M. 141
 Margrethe af Østrig, statholderinde 45
 Markdanner, Caspar 109
 Marten van Rossem 46
 Maximilian, kejser 45
 Meldahl, Ferdinand 85
 Michiel Heynrick 9, 53, 60, 119
 Mikkelsen, Hans 45, 49
 Molbech, Christian 84
 Moll, Didrik 111
 Mortensen, Jens 90
 Munk, Ivar 50
 Norn, Otto 141
 Nørregård, Georg 142
 Ohle, Walter 142
 Paatz, Walter 142
 Parsberg, Valdemar 108
 Pasqualini, Alessandro 44
 Paulsen, Jørgen 142
 Pencz, Georg 37 f, 52
 Petersen, Viggo 142
 Philibert af Savoyen 45
 Philip, hertug 28
 Philip II 55, 68, 105
 Ploug, Carl 84
 Poulsen, Bjørn 142
 Prætorius, prædikant 48
 Rosenkrantz, Mette 109
 Rantzau, Henrik 10, 21, 49, 63, 105 f, 110
 Rantzau, Johan 17, 40
 Rantzau, Melchior 46, 59
 Rantzau, Peder 65
 Rappost, Joachim 115
 Resen, Peder Hansen 66, 116
 Rubensaadt, Matheus 68
 Rudolf II 126
 Rørdam, H. F. 142
 Sach, August 142
 Sandblad, N. S. 143
 Sass, E. K. 143
 Schepelern, H. D. 143
 Schlee, Ernst 126, 143
 Schmidt, Harry 124, 143 f
 Schmidt, Robert 144
 Scipio 97, 99
 Schwabe, Nicolaus 112 f, 115
 Seebach, C.-H. 144
 Serlio, Sebastian 33, 44, 61
 Skeel, Jørgen 98, 112
 Skov, Erik 144
 Skov, Sigvard 144
 Skovgaard, J. A. 144
 Slache, Frederik 90, 129
 Slettebo, Jørgen 144
 Sophie, Frederik I's dronning 123
 Sophie, Frederik II's dronning 102 f, 128
 Stallknecht, Claus 129
 Stadius van Düren 41
 Steen Jensen, Jørgen 144 f
 Steenberg, Jan 145
 Tast, prædikant i Husum 48
 Thelle, Mette 145
 Thiset, A. 145
 Thomas de Orca 29
 Thomassøn, Thomas 89
 Thulin, Oskar 145
 Thura, Laurids 13, 17, 25 f, 72, 97
 Tomner, Lennart 145
 Tornekrans, Henrik Kristiernsen 50
 Treutiger, Christoffer 89
 Trolle, Gustav 9 f, 120
 Tøskind, Hans 81
 Ulrik, fyrstbiskop 120, 121
 Unnerbäck, Eyvind 145
 Unthardt, Jacob 20, 25, 43 f
 Valkendorf, Christoffer 102, 108
 Wallenstein 8, 17
 Wanscher, Vilhelm 145
 Vedel, Anders Sørensen 110
 Vedsø, Mogens 145
 Vermeulen. F. A. J. 145
 Westphalen 24
 Wetzcl, W. 145
 Wilhelm af Oranien 8
 Vinstrup, Peder 110, 114
 Winstrup, L. A. 84, 126
 Vredeman de Vries, Hans 34, 74
 Vries, Adrian de 113
 Wulf, Baltzer 82

Oppidi insignia

